Ilpo Koskinen, Pertti Alasuutari ja
Tuomo Peltonen

Laadulliset menetelmät kauppatieteissä

VASTAPAINO

Ilpo Koskinen,
Pertti Alasuutari & Tuomo Peltonen

LAADULLISET MENETELMÄT KAUPPATIETEISSÄ

Vastapaino
Tampere 2005

© Vastapaino, tekijät

Osuuskunta Vastapaino
Yliopistonkatu 60 A
33100 Tampere
www.vastapaino.fi

ISBN 951-768-175-5
Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä 2005

Sisältö

Esipuhe 7

Johdanto-osa:
laadullinen tutkimus liiketaloustieteissä

1. Johdanto 13
2. Tutkimusprosessi ja tutkimuksen suunnittelu 30
3. Fakta- ja näytenäkökulma 62

Faktanäkökulma:
havaintojen tuottaminen faktanäkökulman mukaisesti

4. Havainnointitutkimus 77
5. Haastattelututkimus 104
6. Kirjalliset aineistot 130
7. Tapaus- eli casetutkimus 154

Näytenäkökulma:
miten tutkia yrityskulttuuria, narratiiveja ja diskurssia

8. Organisaatiokulttuuri ja narratiivien tutkimus 179
9. Diskurssianalyysi ja vuorovaikutuksen tutkimus 205

Metodologiaosa:
arvoituksen ratkaiseminen laadullisessa tutkimuksessa

10. Analyysi, tulkinta ja argumentaatio 229
11. Reliabiliteetti, validiteetti ja yleistäminen 253
12. Etiikka ja luottamuksellisuus 278
13. Tutkimuksesta kirjaksi 299

Liite: Transkriptio eli litteraatio 317
Lähteet 333

Esipuhe

Tämän kirjan historia ulottuu vuosituhannen vaihteeseen, jolloin aloimme keskustella laadullisia menetelmiä koskevan kirjan tekemisestä kauppatieteilijöille – tai liiketaloustieteilijöille, kuten heitä vaihtoehtoisesti kutsumme. Opetuskokemuksemme kertoi, että kirjalle olisi kysyntää. Olimme opettaneet laadullisia menetelmiä sekä perustutkinto- että jatko-opiskelijoille useissa kauppakorkeakouluissa ja yliopistoissa. Olimme kaikki joutuneet turvautumaan lähinnä sosiologiseen ja antropologiseen kirjallisuuteen. Kauppatieteellinen näkökulma tuli opetukseen keskusteluissa ja palautteessa. Tilanne oli tuttu etenkin Pertti Alasuutarille ja Ilpo Koskiselle, jotka oli kutsuttu opettamaan nimenomaan yhteiskuntatieteellisen taustansa vuoksi; Tuomo Peltoselle tilanne oli tuttu narratiivisten menetelmien opetuksesta ja opinnäytteiden ohjauksesta. Suomenkielisessä kirjallisuudessa oli aukko, jota vuosituhannen vaihteen jälkeen nopeasti kasvanut englanninkielinen kirjallisuus ei pystynyt täyttämään.

Laadullisessa metodikirjallisuudessa vallitsee tällä hetkellä suoranainen runsaudenpula. Tarjolla olevat oppikirjat

muodostavat kolme pääasiallista tyyppiä. Ensinnäkin ovat yhteiskunta- ja liiketaloustieteelliset metodikirjat, jotka esittelevät laadullisia menetelmiä (esim. Silverman 1995; Alasuutari 1999; Symon ja Cassell 1998; Easterby-Smith ja Thorpe ja Lowe 2001; Thiétart ym. 2001). Toisena ryhmänä voidaan erottaa teoreettisista lähtökohdista aihetta käsittelevät teokset. Näitä yhdistää nojautuminen johonkin tieteenfilosofiseen tai yhteiskuntateoreettiseen lähtökohtaan, joista käsin liikkeenjohtotutkimuksen metodologisia valintoja, tutkimusprosessia ja tieteenfilosofiaa arvioidaan kriittisesti (esim. Alvesson ja Deetz 2000; Johnson ja Duberley 2000; Locke 2001; Czarniawska 2004). Kolmannessa menetelmäkirjallisuuden haarassa käytännölliset ohjeet ja työkalut ovat käsittelykeskiössä. Kyseessä ovat tällöin lähinnä perustutkinto-opiskelijoille tarjottavat tieteellistä tutkimusta esittelevät teokset (esim. Ghauri ym. 1995; Sekaran 2000). Nämä teokset eivät ankkuroidu suomalaiseen talouselämään. Lisäksi useimmat kirjat ovat joko liian filosofisia ollakseen hyödyksi konkreettisessa tutkimuksessa – tai sitten ne ovat »keittokirjamaisia», ohjeistavia kirjoja, joiden lukija ei opi suhteuttamaan niiden antamia ohjeita metodologisiin periaatteisiin.

Laadulliset menetelmät kauppatieteissä on monille lukijoille tutun oloinen teos kahdesta syystä. Ensiksikin olemme opettaneet kirjan menetelmiä vuosien mittaan luultavasti yli tuhannelle opiskelijalle. Toiseksi kirja pohjautuu muutamaan Alasuutarin vaikutusvaltaiseen käsitteeseen, joista tärkein on erottelu fakta- ja näytenäkökulmien välillä. Kirja on kuitenkin muutakin kuin Alasuutarin metodien sovellus uudelle alueelle, sillä sen yksityiskohtaiset sisällöt pohjautuvat useimmiten Koskisen ja Peltosen kokemuksiin laadullisten menetelmien opetuksesta ja tutkielmien ohjauksesta. Kirjan kokonaisuus on Koskisen käsialaa, ja hän on myös työstänyt teoksen tyylillisesti yhtenäiseksi. Peltonen on vastannut kauppatieteellisten esimerkkien ja alan menetelmäkeskustelujen esittämisestä.

Alasuutari on vaikuttanut ennen muuta kirjan käsitteellisiin lähtökohtiin ja kirjoittamista käsittelevään osiooon.

Kauppatieteet ovat yleisnimi erilaisille liikkeenjohtoa ja yritystaloutta käsitteleville oppiaineille, joita opetetaan korkeakouluissa ja yliopistoissa. Käsittelemme kauppatieteitä yhtenä kokonaisuutena, vaikka liiketaloustieteelliset tutkimuskeskustelut ovat pitkälti hajautuneet oppiaine- ja ilmiökohtaisiin tiedeyhteisöihin. Menetelmälliset kysymykset ovat yhteisiä, ja niiden käsittely koko tieteenalan tasolla on luontevaa. Taustamme vuoksi painotamme esimerkeissä johtamisen ja organisaation piirissä tehtyä laadullista tutkimusta.

Pyrimme siihen, että lukija kirjan luettuaan ja sulatettuaan uskaltaisi tehdä itsenäistä tutkimusta. Olemme pyrkineet antamaan kauppatieteellisiä esimerkkejä, missä vain mahdollista. Jos tämä ei ole ollut mahdollista, olemme etsineet esimerkkejä lähinnä työnsosiologisesta kirjallisuudesta, jonka ajatuskulut liiketaloustieteilijän on helppo ymmärtää. Emme myöskään käsittele tieteenfilosofiaa, josta on olemassa lukuisia hyviä oppaita ja jonka opetus on jo järjestetty liiketaloustieteellisissä korkeakouluissa ja tiedekunnissa (ks. Alvesson ja Sköldberg 2000; Kakkuri-Knuuttila 1997; Niiniluoto 1983, 1984). Edelleen emme käsittele tutkimuksen arvokysymyksiä, kuten politiikkaa tai kriittistä teoriaa, sillä niiden käsittely olisi kasvattanut jo muutenkin laajaa kirjaa entisestään. Rajaamme myös konsultoivat, soveltavat ja kliiniset tutkimusotteet pois, vaikka niihin liittyy niille ominaisia, monimutkaisia tietoteoreettisia, tutkimusteknisiä ja -poliittisia kysymyksiä, joiden huolellinen käsittely ei ole mahdollista tämän kirjan puitteissa. Soveltavan ja kliinisen otteen käytöstä on tarjolla erilaisia oppaita (esim. Reason ja Bradbury 2001), ja lisäksi aihetta käsitellään tarkemmin muun muassa organisaation kehittämiseen ja liikkeenjohdon konsultointiin erikoistuneissa teoksissa (Gummesson 2000; Engeström 1998).

Kirja on suunnattu toisaalta yliopistollisen lopputyön tekijöille, toisaalta jatkotutkintoa suunnitteleville ja tekeville jatko-opiskelijoille, jotka miettivät, minkä menetelmän tai menetelmäjoukon tutkimukseensa valitsisivat. Pyrkimyksemme palvella kahta yleisöä aiheuttaa kirjaan tietyn vinouman: havaintojen tuottamista koskevat luvut on kirjoitettu palvelemaan molempia ryhmiä, näytenäkökulmaa esittelevät luvut taas ennen muuta jatko-opiskelijoita. Niinpä painopiste on faktanäkökulmassa; jatko-opiskelijoiden pitää täydentää kirjan sisältöjä kirjallisuudella, joka syventää oman näkökulman tuntemusta. Kirja ei ole kattava katsaus laadullisiin tutkimusmenetelmiin; se on jo nyt laaja, vaikka keskittyy vain keskeisinä pitämiimme menetelmiin ja näkökulmiin, jotka tunnemme niin hyvin, että uskallamme tarjota niistä näkemyksemme. Uskomme, että tulevat vuodet paikkaavat aukkoja, jotka tämä kirja toivottavasti paljastaa.

Kiitämme Päivi Erikssonia, Iiris Aaltiota, Marja Alastaloa ja Visa Heinosta kommenteista ja Vastapainoa sujuvasta julkaisuprosessista. Haluamme myös kiittää Liikesivistysrahastoa tuesta kirjan valmisteluun. Anssi Peräkylä epäilemättä tunnistaa luennoillaan esittämiään ajatuksia muutamassa kirjan kohdassa; kiitos hänelle niistä. Mahdollisista puutteista olemme luonnollisesti itse vastuussa.

Helsingissä, Tampereella ja Oulussa, 6.6.2005
Tekijät

Johdanto-osa: laadullinen tutkimus liiketaloustieteissä

1. *Johdanto*

Talouselämä on muuttunut viimeisten pari vuosikymmenen aikana monin tavoin. Yritykset ovat kansainvälistyneet ja niiden demografia on muuttunut. Organisaatiot ovat monikansallistuneet ja niiden työntekijät ovat ikääntyneet. Lisäksi niissä työskentelee aiempaa paljon enemmän eri kansallisuuksista ja eri taustoista tulevia ihmisiä. Myös naisia on tullut organisaatioihin yhä enemmän, ja parhaillaan he raivaavat tietään yritysjohtoon, joskin hitaasti. Talouden ydin on siirtynyt palveluihin ja professionaaliseen työhön perinteisen, hierarkkisesti organisoidun teollisuuden sijasta. Myös ympäröivä yhteiskunta on muuttunut: ihmiset ovat nykyisessä tietoyhteiskunnassa tietoisempia ja informoidumpia maailman menosta. Organisaatiot ovat madaltuneet, mikä on tuonut mukanaan tiimityön ja kollektiivisen johtamistavan. Odotukset työelämää kohtaan ovat muuttuneet, samoin kulutuksen tavat.

Tätä nykyä suora valvonta, teknologia tai edes byrokratia ei ohjaa organisaatioiden toimintaa yhtä vahvasti kuin vielä 1950- tai 1960-luvuilla. Perinteinen teknologinen, byrokraattinen ja

valvontaan perustuva organisaatioajattelu kuvaa työelämää aina vain huonommin (Edwards 1979). Yritysten – tai muiden organisaatioiden – toimintaa on hankala ennustaa näistä perinteisistä organisaatiotutkimuksen muuttujista käsin, ja katse on pakko suunnata ihmisten erilaisiin orientaatioihin. Sama pätee rationaalisiin organisaatiokäsityksiin, jotka toimivat yhtenäiskulttuureissa, joissa ihmiset tietävät, miten muut ajattelevat. Tällaisia perinteisiä näkemyksiä vastaan asettuu todellisuus, jossa työelämä ja päätöksenteko muodostuvat yhä enemmän yksilöllisistä mieltymyksistä, kulttuureista, sosiaalisista prosesseista ja sosiaalisista liikkeistä. Kun yrityskenttä on Suomen kaltaisissa pienissä maissa vielä yhdistynyt, on merkittävien yritysten määrä usein jo liian pieni tilastollisiin tarpeisiin. Näin on käynyt esimerkiksi metsäsektorilla.

Nämä muutokset ovat heijastuneet kauppatieteelliseen tutkimukseen monin tavoin. Ehkä tärkein muutos liittyy käsitteistöihin ja teorianmuodostukseen. Liiketaloustieteisiin on 1980-luvulta lähtien tullut useita uusia käsitteistöjä, joiden juuret ovat muissa yhteiskuntatieteissä ja humanistisessa tutkimuksessa perinteisen taloustieteen, insinööritieteiden, matematiikan ja psykologian sijasta. Tutkintoa tehdessään opiskelija kohtaa väistämättä esimerkiksi organisaatiokulttuurin käsitteen ja perehtyy erilaisiin sosiaalista vuorovaikutusta ja subjektiivisia tulkintoja korostaviin liiketaloustieteellisiin teorioihin. Toinen muuttunut seikka on metodologia. 1960-luvulla liiketaloustieteet valtasi kvantitatiivinen, tilastollisiin menetelmiin pohjautunut tutkimusote. Radikaaleimmillaan ote johti kantaan, jonka mukaan vain mitattavat asiat ovat todellisia. Tällainen radikalismi sulkee tieteellisen käsitteenmuodostuksen ulkopuolelle monia sellaisia ilmiöitä, joilla on keskeinen merkitys pyrittäessä ymmärtämään nykyaikaisen yritysorganisaation monivivahteista toimintaa. Kvalitatiivinen tutkimus jäi syrjäiseksi ilmiöksi, joka katosi johtavista lehdistä muutamaksi vuodeksi. 1980-luvulta lähtien on palattu

tätä aikaa edeltäneeseen tilanteeseen, ja laadulliset menetelmät ovat palanneet tutkimuksen perustaan. Muutos näkyy esimerkiksi siinä, että yhä useammin liiketaloustieteilijöiltä odotetaan laadullisten menetelmien hallintaa liiketaloustieteellisten tutkimusten suunnittelussa ja toteutuksessa. Kvantitatiivisen tutkimuksen osuus ei ole oleellisesti kaventunut, mutta laadulliset menetelmät ovat saaneet tärkeän aseman etenkin liikkeenjohdon ja yritystalouden ilmiöiden tutkimisessa. Moni johtamiseen, organisaatioihin ja markkinoihin liittyvä ilmiö vaatii yritysten lähestymistä laadullisella menetelmällä ihmisten toiminnan ja sosiaalisten prosessien kautta perinteisen tilastometodin sijaan.

LIIKETALOUSTIETEELLISEN TUTKIMUKSEN LAJITYYPPEJÄ

Liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa ei nykyisin vallitse tuotettavan tiedon luonnetta koskevaa yksimielisyyttä. Tutkimuksessa käytetään sekä kvantitatiivisia että laadullisia menetelmiä. Samoin tiedon perusluonteesta ja sen käyttötarkoituksesta esiintyy keskenään ristiriitaisia näkemyksiä. Nämä näkemykset liittyvät myös menetelmällisen osaamisen rooliin kauppatieteellisessa tutkimustyössä.

Osa liiketaloustieteellisestä tutkimustyöstä tuottaa tietoa ensi sijassa *käytännön* liikkeenjohtajia varten. Ajatuksena on usein tarjota tiedeyhteisössä kehitetyt ideat ja ratkaisut mahdollisimman nopeasti käytännön yritystalouden hyödynnettäväksi. Uusi tieto välittyy liike-elämän toimijoille ja päätöksentekijöille oppikirjojen ja johtamisoppaiden sekä koulutuksen, konsultoinnin ja toimintatutkimuksen keinoin. Käytäntöön suuntautuneen liiketaloustieteen rinnalla on *tiedeyhteisöön* suuntautuva liiketaloustiede. Sen tarkoituksena on etupäässä lisätä tiedeyhteisön ymmärrystä liiketalouden

ilmiöistä. Tutkimusstrategioita ja mielenkiintoisten tulosten luonnetta ohjaavat pääasiassa tiedeyhteisön kulloinkin jakamat käsitykset alueen keskeisistä ilmiöistä ja niitä koskevista kysymyksistä. Tiedon tuottaminen on hitaampaa kuin käytännön tarpeisiin suunnatussa kauppatieteessä, sillä tutkimustulokset suodattuvat tieteellisen arvioinnin ja julkaisemisen läpi.

Toisaalta liiketaloustieteelliset tutkimusvirtaukset eroavat tieteenfilosofisen näkemyksen mukaan. Osa liikkeenjohdollisesta tutkimuksesta seurailee *tilastollisesti* suuntautuneen tutkimuksen tapaa tarkastella maailmaa kausaalisena järjestelmänä, joka voidaan mitata ja mallintaa sekä huomattavassa määrin myös ennustaa erilaisten tilastollisten analyysien avulla. Osa liiketaloustieteellisestä tutkimuksesta on taas käsitteellisesti ja tutkimusotteellisesti yhdenmukaista tulkitsevien yhteiskuntatieteellisten otteiden kanssa. *Laadullisen* otteen pääasiallisena tarkoituksena on yleensä lisätä ymmärrystä yritysten toiminnasta erittelemällä laadullista aineistoa, ei niinkään selittää ja kontrolloida yritysten toimintaa.

Taulukoimalla nämä ulottuvuudet ristiin saadaan neljä erilaista lajityyppiä (katso taulukko 1.1). Tilastollista tutkimusta voidaan tehdä sekä valmiisiin tilastoaineistoihin nojaten tai erikseen lomakkeilla kerätyillä kvantitatiivisilla aineistoilla. Keskeiseksi tässä tyypissä nousevat aineiston keruu sekä tilastolliset ja matemaattiset menetelmävalmiudet. Toiseksi tilastollista tutkimusta voidaan tehdä käytännön päätöksenteon tarpeita silmälläpitäen, mikä tarkoittaa käytännössä erilaisten yritystaloudellisten kysymysten mallintamista ja optimointia tai vaihtoehtoisesti jonkin tyyppisiä strategisen suunnittelun tueksi rakennettavia informaatio- ja valvontajärjestelmiä. Tyypissä korostuu järjestelmien ja mallien rakentamisen taito.

Tulkitsevaa otetta soveltavat tieteenharjoittajat kuuluvat joskus erityiseen »liikkeenjohtokirjailijoiden» ryhmään. Tutkimuskeskusteluissa syntyneitä näkemyksiä ja ideoita sovel-

letaan jonkin liikkeenjohdollisen ongelman jäsentämiseen ja ratkaisuun. Teknisen ongelmanratkaisun sijaan ajatuksena on kuitenkin tarjota tilanteen jäsentämistä ja hallintaa auttava tulkinnallinen viitekehys. Jos taas laadullisen tutkimuksen lähtökohtana on yrityksen, liikkeenjohdon ja markkinoiden arkipäiväisten ja kulttuuristen piirteiden erittely, kyseessä on eräänlainen yritystoiminnan antropologia. Tässä lajityypissä tarkoituksena ei ole tuottaa liikkeenjohdon omaa tilanneanalyysia avustavia viitekehyksiä, vaan pyrkiä yrityksen organisatorisen elämän rikkaaseen kuvaukseen – kaikkine ristiriitaisuuksineen ja monimutkaisuuksineen. Metodiset vaatimukset liittyvät ennen muuta laadullisen aineiston analyysimenetelmien hallintaan.

		PÄÄASIALLINEN YLEISÖ	
		Tiedeyhteisö	*Käytännön liikkeenjohto*
TIEDEKÄSITYS	*Laadullinen tutkimusote*	Yritysantropologi/ organisaatiotutkija	Liikkeenjohtokirjailija/ akateeminen konsultti
	Tilastollinen tutkimusote	Lomaketutkija Yritysmatemaatikko	Optimoija/ suunnittelija

Taulukko 1.1. Liiketaloustieteellisen tutkimuksen eri muodot ja tutkijatyypit.

Näitä lajityyppejä ei pidä ottaa ehdottomina, mutta on hyvä tiedostaa, että liiketaloustieteet ovat jakautuneet erilaisiin tiedekäsityksiin ja tiedon tuottamisen muotoihin. Alalla ei olla yksimielisiä tutkimustyyppien välisistä suhteista. Toisten mielestä käytännön liikkeenjohdolle suunnattu tietämys voi

perustua vain tieteellisin menetelmin tehtyyn tutkimukseen, kun taas toiset näkevät soveltavan tutkimuksen suhteellisen itsenäisenä tiedon tuottamisen tapana. Samoin joku voi esittää laadullisen tutkimuksen toimivan vain tilastollisen analyysin esivaiheena siinä, missä toinen näkee laadullisen tutkimuksen omana tutkimusnäkökulmanaan. Luokitteluun liittyvistä tulkintaeroista huolimatta lajityypit voivat auttaa tutkijaa jäsentämään liiketaloustieteellistä kenttää ja ymmärtämään kussakin lajityypissä korostuvaa käsitystä menetelmäosaamisesta.

Teoreettiset näkökulmat ja yritysorganisaation käsitteellistäminen. Kauppatieteissä ei ole samanlaista klassisten teorioiden perinnettä kuin vakiintuneimmissa yhteiskuntatieteissä. Esimerkiksi yrityksiä ja niiden johtamista käsitteellistetään monin eri tavoin. Mikään käytössä olevista teoreettisista näkökulmista ei ole saavuttanut sellaista asemaa, että voitaisiin puhua yhdestä johtavasta »liikkeenjohdon teoriasta». Vaikka usein väitetään, että usean eri teoreettisen näkökulman yhdistäminen samassa tutkimuksessa on tärkeää liikkeenjohtoon liittyvän ilmiön ymmärtämiseksi, ei näkökulmia kuitenkaan tulisi käyttää tuntematta niiden taustoja. Jokainen toiselta tieteenalalta lainattava näkökulma tuo mukanaan tiettyjä oletuksia, tieto-opillisia näkemyksiä ja menetelmällisiä painotuksia. Teorioiden yhdisteleminen ei ole aivan ongelmatonta (Morgan ja Smircich 1980; Smircich ja Stubbart 1985; Fox 1996).

Liiketaloustieteelle tyypillisiä näkökulmia ja niihin liittyviä oletuksia voi kuvata Morganin (1997) tunnetun metafora-analyysin avulla. Hän erotteli taulukon 1.2 mukaiset organisaation metaforat ja eritteli niihin kytkeytyviä tieteenfilosofisia oletuksia ja tutkimusperinteitä. Kenties perinteisin, kieleenkin vakiintunut tapa ymmärtää organisaatio on »kone», joka muodostuu erilaisista alajärjestelmistä, mutta tämä ei ole ainoa vaihtoehto. Organisaatioista on usein puhuttu

myös organismeina, kulttuureina ja poliittisina järjestelminä. Vähemmän tuttuja metaforia ovat esimerkiksi psyykkinen vankila ja ylivalta.

Tausta	*Organisaation metafora*
Moderni fysiikka, luonnontieteet, insinööritieteet	Kone
Biologia, systeemiteoriat	Eliö, organismi
Kognitiivinen psykologia, kyberneettinen informaatioteoria	Aivot
Antropologia, konstruktivistinen sosiologia	Kulttuuri
Valtio-oppi, politiikan tutkimus	Politiikka
Ideologiakritiikki, psykoanalyysi	Psyykkinen vankila
Dialektinen filosofia, kaaosteoriat	Muuntuvuus
Radikaali yhteiskuntateoria, globalisaatiokritiikki	Ylivalta

Taulukko 1.2. Liiketaloustieteen näkökulmia yritysorganisaatioon (Morgan 1997).

Eri metaforat suuntaavat tutkijan huomion erilaisiin asioihin ja ohjaavat metodivalintoja. Esimerkiksi voidaan ottaa yksi liiketaloustieteen peruskäsitteistä, yrityksen ympäristö. Jos yritysorganisaatio ymmärretään suljettuna, rationaalisena systeeminä – eli koneena – on ympäristön rooli yrityksen käyttäytymisessä pieni. Koska organisaatio toimii lainomaisten periaatteiden ja vaikutussuhteiden tavoin, nousee sen tutkimisessa päällimmäiseksi yrityksen menestymisen kannalta

toimivimman organisaatiorakenteen löytäminen. Löydetty taloudellista menestymistä selittävä organisaatiomuoto käsitetään yleispäteväksi malliksi, jonka avulla voidaan arvioida yritysten mahdollisuuksia tulokselliseen toimintaan.

Sen sijaan vaikkapa avoimen järjestelmän näkökulmassa (eliö tai organismi) yrityksen nähdään olevan vaihtosuhteessa ympäristöönsä, jolloin organisaation selviytyminen ja menestyminen on sidoksissa sen kykyyn vastata ja sopeutua kulloiseenkin ympäristön tilanteeseen. Esimerkiksi Joan Woodwardin (1958, 1965) klassisessa tutkimuksessa, joka käsitteli sataa pientä teollisuusyritystä Englannissa, tarkasteltiin aluksi organisaatiorakenteen ja yrityksen tuloksen välistä yhteyttä. Erot johtamismallissa eivät kuitenkaan selittäneet taloudellisen tuloksen hajontaa. Niinpä yritykset luokiteltiin uudestaan uudelleen tuotantoteknologian perusteella, jolloin johtamisrakenteen ja tuloksellisuuden väliltä löydettiin selkeä yhteys. Woodwardin tulkinta oli se, että erilaisissa ympäristötekijöiden määräämissä tilanteissa erilaiset organisointitavat johtavat taloudelliseen menestykseen – eli että rakenteen ja tuloksen välinen suhde on riippuvainen toimintaympäristöstä (vrt. Strati 2000).

Eliömetaforan mukaisessa tutkimusotteessa kuitenkin oletetaan, että yritysorganisaation kulloinkin kohtaama tilanneympäristö on mahdollista hahmottaa ja kuvata objektiivisesti. Tämä oletus tulee kuitenkin ongelmalliseksi, jos johtamistyötä tarkastellaan kognitiivisen psykologian näkökulmasta (aivot). Yrityksen ympäristö ei olekaan enää objektiivinen fakta vaan asia, jota havainnoidaan ja jäsennetään aistien ja aiempien kokemusten valossa. Mitä ympäristössä nähdään, on riippuvainen subjektiivisista tulkintamekanismeista. Tämän vuoksi tutkimus keskittyy organisaation sisällä kehkeytyviin mentaalisiin karttoihin ja järkeistämisprosesseihin, joiden varassa liikkeenjohtajat (ja muut toimijat) rakentavat tulkintansa ympäristöstä ja sen vaikutuksesta yrityksen mahdollisuuksiin ja uhkiin.

Astetta vielä radikaalimpi kanta korostaa ympäristön ja siihen liittyvien termien, tekijöiden ja dynamiikan perustavaa laatua olevaa keinotekoisuutta. Konstruktivistisen kulttuurinäkemyksen mukaan kaikki esitykset sosiaalisesta maailmasta ovat tulkintoja, mukaan lukien myös sellaiset yrityksen ympäristöä luonnehtivat asiat kuin talous, markkinat tai teknologia. Ympäristö on johtajien ja muiden toimijoiden puheessa ja teksteissä tuottama konstruktio, joka saa merkityksensä vasta osana kulttuuristen jäsennysten ja symbolien muodostamaa kokonaisuutta (Smircich ja Stubbart 1985). Tutkimusmenetelminä käytetään erilaisia merkityksen rakentumisen analyysitapoja.

Erittelyä voisi jatkaa edelleen jälkistrukturalistiseen näkökulmaan, jonka keskeinen metafora on teksti (Cooper 1986, 1997; Fox 1996). Kuitenkin jo yllä oleva lyhyt katsaus osoittaa, miten eri näkökulmat johtavat erilaisiin tapoihin käsittää ympäristö. Nämä erot heijastuvat myös kussakin teoriaperinteessä käytettäviin menetelmiin. Kukin näkökulma on tavallaan omien perusoletustensa vanki: teoreettiset näkökulmat ovat paitsi tapoja nähdä, myös tapoja olla näkemättä, kuten Morgankin (1997) toteaa. Tutkijan pitäisikin tuntea alalla käytettyjen teoreettisten näkökulmien taustaoletuksia ja lähestymistapoja sekä niiden suhdetta tieto-opillisiin ja menetelmällisiin painotuksiin. Pelkästään johtamisen ja organisoinnin alueella on tunnistettu kahdeksan keskeistä aihetta (Palmer ja Hardy 2000), joita kaikkia voidaan periaatteessa tarkastella kustakin Morganin ehdottamasta teoreettisesta näkökulmasta. Tämän kaltaisessa tutkimuskohteiden ja teoreettisten näkökulmien viidakossa on erityisen tarpeellista tuntea teoreettisen perinteiden käsitteellinen tausta ja niiden sisältämät perusoletukset.

ESIMERKKINÄ TIETÄMYKSEN JOHTAMINEN

Teoreettiset näkökulmat ja vallitsevat metaforat eivät ohjaa vain tutkijoiden valintoja, vaan ne voivat muokata koko tieteenalan kehitystä. Esimerkiksi käy viime aikoina suosittu tietämyksen ja tiedon johtamisen keskustelu (esim. Nonaka ja Takeuchi 1999; Davenport ja Prusak 1997, 1998). Näissä tutkimuksissa viitataan usein tiedonsosiologisiin ja tietoteoreettisiin tutkimuksiin ja korostetaan tiedon sosiaalista rakentuneisuutta (esim. Berger ja Luckmann 1995). Tutkimuksissa väitetään, että organisaatioissa toiminnan perustana oleva tieto ja tietämys ovat sosiaalisesti tuotettuja asioita. Ajatuksena on, että tiedon luomisen käytäntöjä ja tilanteita erittelemällä on mahdollista ymmärtää yritykselle tarpeellisen osaamisen syntymistä ja muutosta. Vaikka *knowledge management* -teemaa sivuavat akateemiset tutkimukset usein viittaavat fenomenologiseen tiedon käsitteeseen, niiden otteessa silti korostuu päällimmäisenä ajatus tietämyksestä esineenomaisena resurssina, jonka kehittymistä voidaan ohjailla ja hallita. Toimijatason näkemykset ja tulkinnat ovat arvokkaita lähinnä vain, jos niiden avulla voidaan tehostaa käytössä olevia työprosesseja: kirjallisuus on managerialistista (Peltonen 2003).

Tällaisessa managerialistisessa tietämyksenjohtamiskirjallisuudessa ei yleensä tutkita organisaation ryhmien erilaisia tulkintoja esimerkiksi todellisuuden luonteesta. Sen sijaan etsitään tapoja suodattaa subjektiivisista merkityksistä yrityksen päämäärien saavuttamiselle olennaisin tieto. Humanistisen teorian käyttäminen organisaation tehokkuutta kehittävän tutkimuksen taustalla ei sinänsä ole uutta liiketaloustieteessä. Samanlaista tutkimusotetta käytettiin jo kuuluisissa Hawthorne-tutkimuksissa, joissa tuotiin esiin työntekijöiden epäviralliset yhteisöt ja yksilölliset tarpeet (Roethlisberger ja Dickson 1939). Näissä tutkimuksissa epävirallisen organisaation ja työmotivaation keksiminen kulki käsi kädessä sellaisen

organisaationäkemyksen kanssa, missä työntekijän ajateltiin »tarvitsevan» erilaisia pehmeämmän johtajuuden keinoja voidakseen sitoutua yrityksen tulosvetoisiin päämääriin. Ymmärtävän asenteen sijaan tutkijoiden ja heidän kauttaan informoidun johdon tehtäväksi asetettiinkin muodollisen organisaation ulkopuolella vaikuttaneiden irrationaalisten voimien taltuttaminen ja haltuunotto, ei niinkään työyhteisöjen monimerkityksellisyyden ja inhimillisen luovuuden avoin ymmärtäminen (O'Connor 1999; Townley 1994).

Samalla tavoin tietämyksen johtamisen tutkimuksessa epävirallisen tai hiljaisen tiedon luonne on usein määritelty managerialistisesti. Tietoa syntyy työyhteisöjen toiminnassa ja kielenkäytössä, mutta tiedon synnyn tarkastelua rajoittaa tuloksellisuuden tavoittelu ja pyrkimys ohjailla ihmisten toimintaa organisaation tavoitteiden mukaisesti. Yritys nähdään lähtökohdiltaan hierarkkisena ja virallisten tavoitteiden määrittelemänä rakenteena tai järjestelmänä. Käsitys tiedosta on lyöty lukkoon jo etukäteen, vaikka otteessa korostetaan nimenomaan yrityksissä uinuvaa, tähän asti tunnistamatonta tietämystä. Systeemiteoreettisiin metaforiin (kone, eliö) pohjautuva *knowledge management* -tutkimus tuottaa esimerkiksi kulttuurintutkimuksen näkökulmasta katsoen helposti ristiriitaisia tuloksia. Tiedonjohtamisen alueella on tutkimuksia, jotka poikkeavat managerialistisista painotuksista (esimerkiksi Orr 1996), mutta tutkimuksen valtavirta seuraa kuitenkin pääsääntöisesti systeemiteoreettista tapaa ymmärtää yritysorganisaatio.

LAADULLISEN TUTKIMUKSEN MERKITYS LIIKETALOUSTIETEISSÄ

Laadullinen tutkimus tarjoaa yhden keinon irtautua monista valtavirtatutkimusta ohjaavista teoreettisista ja käsitteellisistä

tottumuksista. Muun muassa yritystutkimuksessa käytetään lähes aina käytännöllisiä käsitteitä. Esimerkiksi käy jo tutkimuksen perusyksikkö »yritys», joka ei ole aina paras mahdollinen termi, kun halutaan ymmärtää taloudellista toimintaa. Missä menee »yrityksen» raja (Cooper 1997)? Ketkä kuuluvat »johtoon» (ks. Hosking ym. 1999)? Tällaiset rajaukset ohjaavat paitsi tutkimuksen kysymyksenasettelua myös päättelyä ja johtopäätöksiä. Laadullinen tutkimus tarjoaa joukon keinoja irtautua tällaisista itsestäänselvyyksistä esimerkiksi kartoittamalla tutkittavien omia käsityksiä näistä termeistä. Uutta tietoa tuottavan tutkimuksen lähtökohta on monesti juuri kyky katsoa asioita uudella tavalla, vailla käytännöllisen elämän kielellisiä vakioita.

Laadullisen tutkimuksen asemaksi hahmotetaan usein lähinnä jonkinlainen esitutkimuksen rooli, jolloin ajatellaan myöhemmän tilastollisen tutkimuksen olevan varsinaista tieteelliseen tietoon pyrkivää tutkimusta. Laadullista tutkimusta voi tietysti tehdä hyödyllisesti näinkin, mutta näkemys on rajoittunut. Tilanne voidaan aivan yhtä hyvin kääntää ympäri ja esittää, että laadullisen tutkimuksen luontevin käyttö on tilastollisin menetelmien saavutetun tiedon syventämisessä. Laadullinen tieto auttaa ymmärtämään löydetyn tilastollisen suhteen syitä – niitä prosesseja, joiden seurauksena jokin tilastollisesti havaittu seikka on alunperin rakentunut.

Laadullista tutkimusta ei tietenkään tarvitse saattaa yhteen tilastollisen tutkimuksen kanssa. Hyvä laadullinen tutkimus ajaa asiansa sellaisenaan. Kannattaa muistaa, että positivistisen tutkimusotteen ylivalta oli historiallisesti katsoen vain vuosikymmenen mittainen välivaihe liiketaloustieteissä. Tärkeimmät organisaatiotutkimuksen klassikot 1950-luvulla olivat kaikki laadullisia tutkimuksia. Näitä olivat Philip Selznickin (1946) tutkimus Tennessee Valley Authoritystä, mikä loi myöhemmin institutionaalisen yritystutkimuksen perustan. Laadullisia olivat myös Alvin Gouldnerin (1955) tutkimus kaivosyhtiön organisaatiosta, Peter Blaun (1955) tutkimus Yhdysvaltain metsähallinnosta ja Melville Daltonin (1959) tutkimus yrityksen johdon keskinäisestä politikoinnista. Jokaisella näistä oli merkittäviä seurauksia kauppatieteellisen tutkimuksen parissa. Blau kehitti tutkimuksessaan ajatukset, jotka kiteytyivät myöhemmin sosiaalisen vaihdon teoriassa. Hänestä tuli myös yksi tärkeimmistä yritysrakenteen tutkijoista. Gouldnerista kehittyi 1960-luvulla radikaali julistaja, joka keskittyi kritisoimaan sosiologisen tutkimuksen valtavirtaa. Hänen ajatuksensa suodattuivat silti yritysrakenteita kartoittaneeseen »kontingenssiteoreettiseen» tutkimukseen. Daltonin tutkimus taas oli tärkeä lähde, kun 1970-luvulla alettiin tutkia yritysten politikointia (ks. Pfeffer 1981).

Merkittävä osa liiketaloustieteellisen tutkimuksen ydinteorian perusongelmista ja havainnoista on siten peräisin laadullisista tutkimuksista. Outoa jälkeenpäin katsoen on laadullisten menetelmien katoaminen tutkimuksen ytimestä liki vuosikymmeneksi, ei niinkään menetelmien elpyminen 1980-luvun mittaan. Nykyisin laadulliset menetelmät ovat luonteva osa liiketaloustieteellistä tutkimusta. Ne eivät kenties ole liiketaloustieteen valtavirran työkalupakin ytimessä, mutta ne hyväksytään yleisesti, tosin oppiaine- ja laitoskohtaisia eroja löytyy.

RAJAUKSIA

Tämä kirja yhdistää yhteiskuntatieteellisille menetelmäkirjoille tyypillisen aineiston keräämisen ja analysoinnin sekä liikkeenjohtamistutkimukselle tyypillisten teoriakeskustelujen, tutkimusasetelmien ja kysymyksenasettelujen esittelyn. Olemme pyrkineet hyödyntämään kokemuksiamme yhteiskuntatieteellisen menetelmäkeskustelun opettamisesta ja soveltamisesta liiketaloustieteilijöiden keskuudessa. Tässä yhteydessä

korostamme sosiaalitieteissä viime aikoina esiin noussutta konstruktivistista tutkimusta ja siihen liittyviä teoreettisia ja metodologisia piirteitä. Tarkoituksemme on painottaa konstruktivistisen otteen eroa realistisempaan näkökulmaan nähden.

Tämä ero tiivistyy Alasuutarin (1999) erottelussa fakta- ja näytenäkökulmiin, joka esitellään yksityiskohtaisesti luvussa 3. Liiketaloustieteissä faktanäkökulmasta tehdyt, usein realistiset tutkimukset ovat edelleen vallitseva laadullisen tutkimuksen muoto. Olemme tästä syystä antaneet realistiselle otteelle paljon merkittävämmän osuuden kuin Alasuutari (1999). Olemme myös lisänneet luvun, joka käsittelee tapaustutkimusta ja sen menetelmällisiä haasteita.

Näkemyksemme mukaan yhteiskuntatieteellisessä metodikirjallisuudessa esitelty konstruktivistinen »näytenäkökulma» (Alasuutari 1999) sopii myös liiketoiminnan ja johtamisen ilmiöiden analysoimiseen. Näytenäkökulmaa eri tavalla hyödyntäviä opinnäytteitä ja tieteellisiä tutkimuksia on viime aikoina ilmestynyt yhä enemmän. Näytenäkökulman valitseminen ei voi kuitenkaan tapahtua ilman, että samalla kiinnitetään huomiota liike-elämää koskeviin oletuksiin, käsityksiin tuotettavan tiedon luonteesta sekä tutkimuskysymyksen asettamiseen. Näytenäkökulmaa ei voi omaksua kiinnittämättä huomiota tapaan, jolla esimerkiksi termit »yritys», »liikkeenjohtaminen», »markkinat» ja »organisaatio» ymmärretään. On hankala tutkia esimerkiksi asiantuntijoiden ja päälliköiden diskursiivisia tulkintoja henkilöstön kehittämisestä ja työssä oppimisesta ja samalla pitää kiinni näkemyksestä, jonka mukaan tutkitut työntekijät ovat yrityksen taloustieteen tarkastelemia »yrityksen avainresursseja». Avainresurssit ovat muihin kilpailuetua tuottaviin voimavaroihin rinnastettavia objekteja, jotka inhimillisyydestään huolimatta eivät tulkitse strategisen roolinsa merkitystä eivätkä tuota puheella erilaisia mahdollisuuksia toimia ja vaikuttaa tilanteen kulkuun. »Avainresurssien» teoria ei sovi »puhuvan asiantuntijan» analyysin viitekehykseksi; parempi olisi etsiä lähestymistapoja, joissa yritysorganisaatio mielletään eri henkilöstöryhmien välisessä vuorovaikutuksessa ja kielenkäytössä rakentuvaksi kulttuuriseksi kokonaisuudeksi.

Tavoitteemme vaihtelevat hieman kirjan eri osissa. Luvuissa, jotka koskevat havaintojen tuottamista faktanäkökulman mukaisesti, olemme jonkin verran ohjeistavia: tavoite on antaa ainekset tutkimuksen suunnitteluun ja tekemiseen. Näytenäkökulma taas on käsitelty neljän esimerkin avulla, joten jakso ei pyri kattavuuteen. Esimerkiksi visuaalisia menetelmiä tai naistutkimusta ei käsitellä. Esimerkkikirjallisuus on valittu niin, että se on helppo löytää. Viittaamme lähinnä arvostuksensa vakiinnuttaneisiin tutkimuksiin, joiden argumentaatio ja metodit eivät vanhene nopeasti.

KIRJAN RAKENNE

Jaamme kirjan käsitteellisesti neljään osaan: johdantoon, faktanäkökulmaan, näytenäkökulmaan ja metodologiaosaan. Jaottelu perustuu opetuksessa hyväksi havaittuun malliin. Lisäksi se kuvaa hyvin keskeiset laadullisen tutkimuksen työvaiheet. Jaottelu on toki analyyttinen; käytännössä esimerkiksi fakta- ja näytenäkökulmien erottaminen on hankalaa. Erottelut antavat kuitenkin rungon laadulliselle tutkimukselle suunnittelusta kirjoittamiseen.

Johdanto-osa. Luvuista 2–3 muodostuva ensimmäinen osa kattaa laadullisten menetelmien perusteet. Osassa käsitellään esimerkiksi tutkimusprosessia ja tutkimuksen suunnittelua. Lisäksi siinä esitellään kirjan keskeinen käsitteellinen erottelu, jako fakta- ja näytenäkökulmaan. Erottelu muodostaa kirjan kulmakiven, sillä se on vuosi toisensa jälkeen selkiyttänyt opettamillamme kursseilla eroa tilastollisen ja laadullisen tutkimuksen välillä.

Faktanäkökulma: havaintojen tuottaminen faktanäkökulman mukaisesti. Toinen osa kattaa luvut 4–7. Osa muodostaa kirjan käytännöllisimmän jakson. Siinä esitellään neljä tapaa tuottaa havaintoja, joita tarvitaan tutkimusarvoituksen ratkaisemisessa eli analyysissa. Esittelemme kolme empiiristen aineistojen pääluokkaa, havainnointi-, haastattelu- ja dokumenttiaineistot. Lisäksi jaksossa käsitellään liiketaloustieteellisen tutkimuksen ehkäpä keskeisintä erikoispiirrettä, tapauseli casetutkimusta. Tämä tutkimuksen muoto tunnetaan muissakin yhteiskuntatieteissä, mutta heikommin kuin liiketaloustieteissä, joissa se on saavuttanut kulmakiven aseman. Toisen osan voi huoletta lukea faktanäkökulman osana; se on rakennettu siten, että siinä annetaan melko yksityiskohtaisia ohjeita aineiston keräämiseen ja käsittelyyn.

Näytenäkökulma: miten tutkia yrityskulttuuria, narratiiveja ja diskurssia. Kirjan kolmas osa esittelee neljä keskeistä tapaa tutkia yrityksiä näytenäkökulmasta käsin. Luvussa 8 esitellään organisaatiokulttuurien ja narratiivien tutkimusta, luku 9 puolestaan keskittyy diskurssi- ja keskustelunanalyysiin. Luvut eivät ole samalla tavalla metodisia kuin toisen osan luvut, sillä näytenäkökulmassa teoria, organisaation hahmottamisessa tarpeelliset perusmetaforat sekä aineiston hankinnassa ja analyysissa noudatettavat käytännöt eivät ole erotettavissa toisistaan erillisiin teoreettisiin ja metodisiin osioihin. Näytenäkökulma ei suinkaan tyhjene neljään tutkimusperinteeseen. Jakso on tarkoitettu paremminkin johdatukseksi syventäviin opintoihin kuin kattavaksi kuvaukseksi näistä tutkimusotteista.

Metodologiaosa: arvoituksen ratkaiseminen laadullisessa tutkimuksessa. Kirjan viimeinen osa kattaa luvut 10–13, joissa keskitytään Alasuutarin (1999) termein arvoituksen ratkaisemiseen eli tutummin termein päättelyssä noudatettaviin periaatteisiin. Luku 10 esittelee laadullisen aineiston käsittelyssä noudatettavia keskeisiä periaatteita. Huomio on – paremman

termistön puuttuessa – induktiivisen päättelyn prosessissa ja rakenteessa. Luku 11 käsittelee ja kyseenalaistaa päättelyn toisen keskeisen osan, reliabiliteetin ja validiteetin käsitteitä. Luku 12 taas keskittyy etiikkaan ja luottamuksellisuuteen, jotka näemme yhtenä metodologian keskeisenä alueena, emme erillisenä kysymyksenä. Esitämme eettiset ja luottamuksellisuuteen liittyvät syyt yhtenä hyväksyttävänä perusteena tinkiä tieteellisen tutkimuksen keskeisestä periaatteesta, tarkkuudesta ja selkeydestä. Luvun 13 aihe on laadullisen tutkimuksen kirjoittaminen. Esitämme luvussa näkemyksen, joka pyrkii kyseenalaistamaan tieteellisen kirjoittamisen tutun kaavan eli tutkimusraportin jakamisen neljään osaan: johdantoon, metodeihin, tuloksiin ja johtopäätöksiin. Laadullista tutkimusta voi tehdä mielikuvitusrikkaamminkin jo siksi, että tutkimuksen pyrkimys on monesti kyseenalaistaa totunnaisia ajattelutapoja.

Liite käsittelee litteraatiota eli transkriptiota. Liitteen ensisijainen tarkoitus on tarjota lukijalle välineitä päättää, millaisella tarkkuudella aineisto on syytä litteroida. Kysymys ei ole turha, sillä litteraation tarkkuus säätelee johtopäätösten laatua ja muodostaa yhden laadullisen tutkimuksen keskeisen kustannustekijän.

2. *Tutkimusprosessi ja tutkimuksen suunnittelu*

Laadullisen eli kvalitatiivisen tutkimuksen määritteleminen on monesta syystä hankalaa. Ensiksi on huomattava, että »menetelmä» viittaa loogisen käsitteen sijasta käytäntöön, joka on viime kädessä sormenpäissä. Kuten kaikkia käytäntöjä, on myös menetelmää vaikea määritellä selkeästi. Ongelma kierretään usein määrittelemällä laadullinen tutkimus kvantitatiivisen (eli yleensä tilastollisen) tutkimuksen vastakohdaksi. Tämä määritelmä osoittaa, että laadullinen tutkimus ei perustu mittaamiseen eli pyrkimykseen saattaa aineisto numeeriseen muotoon. Määritelmä on kuitenkin negatiivinen, eli siinä on looginen ongelma, joka tekee sen liki sisällyksettömäksi. Kuten sosiologi David Silverman on huomauttanut kirjassaan *Interpreting Qualitative Data* (luku 2), kyseinen määritelmä hämärtää lisäksi sitä seikkaa, että laadullisella ja kvantitatiivisella tutkimuksella on paljon yhteistä, esimerkiksi vaatimus havaintojen toistettavuudesta ja siitä, että tulokset pitää perustella. Silverman on osoittanut samassa kirjassaan myös, että erilaiset positiiviset laadullisen tutkimuksen määritelmät vaihtelevat ja että

jokaiseen kirjallisuudessa ehdotettuun sisällölliseen esimerkkiin löytää helposti vastaesimerkkejä.

Kun nämä varaukset pidetään mielessä, voidaan paikantaa joitain piirteitä, jotka luonnehtivat laadullista tutkimusta. Lista perustuu Silvermanin ohella sosiologi Anssi Peräkylän luennoillaan esittämään näkemykseen. Ensiksikin laadullinen tutkimus operoi viime kädessä aina *erittelemällä yksittäisiä tapauksia*. Tapaus on kuvattu esimerkiksi päiväkirjahavaintona, haastattelulausuntona, tekstikatkelmana. Oleellista on kuitenkin tutkijan vuorovaikutus yksittäisen havainnon kanssa. Tutkimuksen hypoteesit johdetaan yksittäistapausten analyysista, ja ne testataan myöhemmin isommalla aineistolla. Toiseksi laadullinen tutkimus erittelee yksittäistapauksia *niihin osallistuvien ihmisten näkökulmasta* tai *niihin osallistuvien ihmisten niille antamien merkitysten kautta*. Antropologit erottavat toisistaan *emic*- ja *etic*-perspektiivit (Pike 1954; Pelto ja Pelto 1978). Edellinen tarkoittaa tutkittavien näkökulmaa (esimerkiksi luomulihan hintaa lähikaupassa, ks. Forsman 1997), jälkimmäinen otetta, jossa toimintaa tutkitaan ulkoapäin, tutkijan käsittein (luomulihan hinnoittelustrategiaa). Suurin osa laadullisesta tutkimuksesta pyrkii emic-näkökulmaan, mikä ei yhteiskuntatieteissä tarkoita ihmisten subjektiivisen kokemuksen painottamista. Kyseessä ei myöskään ole normi, jota tulisi noudattaa: on olemassa laadullista tutkimusta, joka hyödyntää tutkijoiden loogisia konstruktioita. Laadulliselle tutkimukselle on ominaista, että tutkimuskohdetta ei hahmoteta muuttujien välisten yhteyksien avulla riippumatta siitä, miten ihmiset itse ne tunnistavat. Esimerkiksi diabeteksen kvantitatiivisessa tutkimuksessa usein selvitetään sairastumisriskejä erilaisten taustatekijöiden korreloimisen avulla. Laadullinen tutkija lähestyisi sairautta esimerkiksi tutkimalla, miten ihmiset kokevat diabeteksen uhan ja toimivat uskomustensa pohjalta.

Kolmanneksi laadullinen tutkimus etenee yleensä *induktiivisesti*. Kun laadulliset tutkijat tarkentavat tutkimuskysymyk-

siään, he eivät yleensä johda etukäteen hypoteeseja jostain teoriasta ja pyri testaamaan näitä saadakseen selville, kuvaako teoria tutkitun ilmiön ja sen dynamiikan. Laadullinen tutkimus on viime kädessä hypoteesien testaamista, mutta nämä hypoteesit tuotetaan tutkimuksen mittaan, aineistoa kerättäessä ja analysoitaessa. Hyvä laadullinen tutkimus ei jää pelkäksi kuvailuksi. Kuvailua toki tehdään laadullisilla menetelmillä siinä missä tilastoillakin. Yleensä tällainen tutkimus on kuitenkin teoreettisesti ja tieteellisesti mielenkiinnotonta, vaikka sillä voi olla suuri sisällöllinen ja käytännöllinen merkitys. Neljänneksi laadullinen tutkimus suosii *luonnollisesti tapahtuvia aineistoja* tutkijan aktiivisesti tuottaman aineiston sijaan. Tutkijan aktiivinen vaikutus aineistoon pyritään pitämään minimissään. Aineistot ovat tietysti aina tutkijan tuottamia, esimerkiksi haastattelutilanne eroaa aina tavallisesta arkisesta keskustelusta, ja paraskin havainnoitsija tekee valtavan määrän valintoja kirjatessaan havaintoja. Kyseessä on ennen muuta pyrkimys minimoida tutkijan vaikutus aineistoon. Käytännössä tämä merkitsee useimmiten sitä, että haastattelun sijasta havainnoidaan tai, jos voidaan, nauhoitetaan vaikkapa kokouksia videonauhalle. Laadullisessa tutkimuksessa etäisyys tutkijan tuottaman aineiston ja kohteen välillä on yleensä pieni verrattuna tilastolliseen tutkimukseen, jossa havaintoja muokkaavat tutkimuskysymykset, käsitteitä operationalisoitaessa tehdyt ratkaisut sekä käytetyt mittaus- ja haastattelutekniikat.

Kaikkiin edellisiin kohtiin löytyy vastaesimerkkejä. On olemassa laadullisia tutkimuksia, joissa päättely perustuu tapausjoukkojen analyysiin yksittäisten tapausten sijasta, ja jotkin tutkimukset etenevät deduktiivisesti. Nämä periaatteet kuvaavat silti melko kattavasti laadullisen tutkimuksen pyrkimyksiä ja erottavat sen tilastollisesta tutkimuksesta. Jälkimmäinen operoi aina abstrakteilla tilastollisilla tunnusluvuilla, selittää ilmiötä teoreettisilla ja »kokemuksen ulkopuolisilla» malleilla, etenee yleensä deduktiivisesti ja perustuu aineistoihin, jotka tutkija tuottaa, sen sijaan, että kiinnostus olisi toiminnan havainnoimisessa luonnollisessa kontekstissaan.

TUTKIMUKSEN ENNAKKO-OLETUSTEN SELVENTÄMINEN

Liiketaloustieteilijät törmäävät opinnoissaan ja tieteellisessä kirjallisuudessa silloin tällöin joihinkin filosofisiin termeihin ja kysymyksiin, jotka on syytä tunnistaa. Muutama filosofinen käsite auttaa ymmärtämään joitakin kritiikkejä ja ennakko-oletuksia, jotka etenkin kokemattoman tutkijan kannattaa opetella. Liiketaloustieteen tutkimuskäytäntö sijoittuu muiden yhteiskuntatieteiden tapaan muutaman ajatusperinteen alueelle. Joskus tutkimus pohjautuu mallille, joka muistuttaa luonnontieteitä. Tutkijan tehtävä on tällöin vangita käsittein hänestä itsestään – tai yhteiskunnasta – riippumaton todellisuus ja selittää siinä havaitut säännönmukaisuudet. Joskus taas seurataan humanistisia tieteitä. Tällöin oletus on, että ihmiset ovat aktiivisia, toiminnallisia ja ajattelevia olentoja, joiden toimintaa ei pystytä selittämään perinteisen mallin mukaisesti. Tutkijan tehtävänä on selittämisen sijaan tulkita ihmisiä, yrittää ymmärtää heidän toimiaan ja motiivejaan.

Näiden kahden tutkimustavan ero tiivistetään liiketaloustieteellisessä kirjallisuudessa useimmiten erotteluun »positivistisen» ja »tulkitsevan» tutkimusotteen välillä, joskin tässä puhumme liiketaloustieteellisessä kirjallisuudessa nykyisin vallitsevan käytännön mukaan tulkitsevan otteen sijasta »sosiaalisesta konstruktivismista», todellisuuden sosiaalisesta rakentumisesta. Erottelu on yksinkertaistava, mutta selventää useita tutkimuksen keskeisiä perusratkaisuja. Hyödyllisen taulukon näiden kahden perinteen eroista tarjoaa Easterby-Smith kollegoineen (Easterby-Smith ym. 2002: 30). Useimmat taulukon 2.1 ilmaisemat asiat ovat lukijalle tuttuja. Etenkin

	POSITIVISMI	SOSIAALINEN KONSTRUKTIVISMI
Tutkija	on riippumaton kohteesta	on osa tutkittua ilmiötä
Inhimilliset intressit (talous, politiikka ym.)	eivät saa olla tärkeitä	ovat välttämätön osa tutkimusta
Selitykset	osoittavat kausaaliset suhteet ilmiöiden välillä	lisäävät ymmärrystä tutkimusta kohteesta
Edistys tieteessä tapahtuu	hypoteesien ja deduktiivisen päättelyn avulla	keräämällä rikas aineisto, joka analysoidaan aineistolähtöisesti
Käsitteet	operationalisoidaan mitattavaksi	sisältävät asianosaisten näkökulmat
Analyysiyksikkö	mahdollisimman pieni yksikkö	voi olla laaja, »holistinen» tilanne, ilmiö tai prosessi
Yleistäminen tapahtuu	tilastollisesti	teoreettisesti
Otanta edellyttää	suurta tapausjoukkoa, jonka valinta on satunnaistettu	pientä tapausmäärää, joka valitaan tarkoituksenmukaisuuden perusteella

Taulukko 2. 1. Positivismin ja sosiaalisen konstruktivismin eroja.

»positivistinen» tutkimusote on selvä jokaiselle tilastotieteen perusteet opiskelleelle ihmiselle. Kyseessä on tutkimusmenetelmien peruskursseilta tuttu kaava, jossa tutkimuskysymys johdetaan tieteellisestä kirjallisuudesta ja muokataan hypoteesiksi, joka testataan empiirisellä aineistolla. Tulkitsevan otteen (tai sosiaalisen konstruktivismin) oudommat piirteet esimerkiksi tieteen edistymisen, yleistyksen ja otannan suhteen selkiytyvät tämän kirjan myöhemmissä luvuissa. Suurin osa liiketaloustieteellistä tutkimusta seuraa muun yhteiskuntatieteen tavoin ilman muuta positivistista tutkimusotetta.

Taulukon keskeinen ongelma liittyy sen termeihin. Etenkin termi »positivismi» on hankala, sillä se kattaa historiallisesti useita erilaisia tutkimusperinteitä (ks. Johnson ja Duberley 2000). Termi, joka kannattaa tuntea, on »kriittinen realismi», jonka voi sen tunnetuinta edustajaa Roy Bhaskaria (1978) seuraten nähdä pyrkimyksenä yhdistää ajatus tutkijasta riippumattomasta todellisuudesta tutkimuksen kohteena ajatukseen, jonka mukaan kaikki havaintomme tästä todellisuudesta ovat väistämättä sidoksissa käsitteisiin ja teorioihin. Vaikka mikä tahansa tieteellinen selitys on sidoksissa inhimillisen ajatteluun, ei tämä silti tarkoita, että kaikki selitykset olisivat samanarvoisia. Tiede on itseään korjaava mekanismi, joka edistyy kritiikin kautta, mistä tulee termi »kriittinen realismi» (vrt. Niiniluoto 1983 ja 1984). Tätä kantaa voinee pitää suomalaisen liiketaloustieteen valtavirran hyväksymänä näkemyksenä. Easterby-Smith kollegoineen erottaa kriittisen realismin (jota he tosin kutsuvat »sisäiseksi realismiksi») perinteisestä realismista, joka ei huomioi havaintojen sidosta käsitteisiin ja teorioihin.

Kenties vielä tärkeämpi huomautus voidaan kohdistaa termiin »sosiaalinen konstruktivismi», joka kattaa useita ajattelutapoja. Termi pohjautuu lähinnä tulkitsevaan tutkimusotteeseen, jonka mukaan ihmiset ovat tulkitsevia olentoja, joita ei voida tutkia samojen kausaalisten oletusten perusteella kuin luontoa. Kenttä on terminologisesti sekava. Historiallisesti ensimmäiset yritykset luoda erityinen ihmistieteiden metodologia pohjautuvat 1800-luvun alun saksalaiseen tekstikriittiseen raamatuntutkimukseen ja historioitsija Wilhelm Diltheyn myöhemmin muotoilemaan ymmärtävään otteeseen (Alvesson ja Sköldberg 2000). Yhteiskuntatieteisiin tulkitseva ote siirtyi ennen muuta Max Weberin metodologian kautta, jonka voi

nähdä yrityksenä yhdistää ymmärtävä tutkimus ja kausaalinen selitysote. Filosofiasta taas on peräisin termi hermeneutiikka, joka puhtaimmillaan kuvaa sellaista tekstien tutkimusta, jossa tutkija luo tekstistä tulkintoja, joita hän koettelee samaa tekstiä vasten »hermeneuttisessa kehässä» (Gadamer 1986: 270–296). Liiketaloustieteissä 1980-luvulta lähtien huomiota saanut kriittinen teoria taas lähtee ajatuksesta, että esimerkiksi johtajien diskurssi on häiriintynyttä kommunikaatiota, joka kätkee todelliset intressinsä näennäisen rationaalisuuden taakse. Lopuksi aivan oman konstruktivistisen luokkansa muodostaa postmodernismi erilaisine versioineen. Tiukimmillaan postmodernissa ajattelussa hylätään tyystin ajatus todellisuudesta. Tieteellinenkin keskustelu nähdään siinä lähinnä tieteellisten tekstien keskinäisten viitteiden verkkona, jonka muodostumista ohjaavat kielen rakenteet, tarinat, myytit ja joissain versioissa valta. (Ks. Johnson ja Duberley 2000.)

Filofista keskustelua ei pidä ottaa kuvauksena tieteellisestä tutkimuskäytännöstä. Liiketaloustieteissä käyty filosofinen keskustelu perustuu lähinnä tieteenfilosofiseen keskusteluun, jossa yhteiskuntatieteet ja humanistiset aineet ovat saaneet varsin vähän huomiota osakseen. Toinen ongelma liittyy keskustelun filosofiseen luonteeseen: kyseessä on pikemminkin keskustelu tutkimuskäytännöstä, rationalisoitu diskurssi, kuin tutkimuskäytännön kuvaus. Viimeisen kolmen vuosikymmenen aikana on tieteen käytännöistä tehty lukuisia etnografisia tutkimuksia, joissa tämä käytäntö on paljastunut varsin erilaiseksi toiminnaksi kuin perinteisessä tieteenfilosofiassa. Esimerkiksi siinä missä tiede on perinteisesti hahmotettu arvovapaaksi toiminnaksi, on empiirisissä tutkimuksissa toistuvasti kuvattu, miten yksinkertaisimmatkin tutkimukseen liittyvät ratkaisut liittyvät aina esimerkiksi tutkijoiden urakehitystä tai laboratorioiden keskinäistä kilpailua koskevaan harkintaan (esim. Latour ja Woolgar 1986; Lynch 1985). Myös näennäisesti »kovat» faktat – kuten kristallikiteiden

kasvattaminen koeputkessa (Collins 1985) – näyttäytyvät etnografille sarjana käytännöllisiä päätöksiä ja »hiljaista tietoa», eivät niinkään pysyvänä, kaavasarjan muotoon tiivistettynä totuutena. Tieteen etnografiaa ei tietääksemme ole tehty yhteiskuntatieteistä, mutta sellainen varmasti paljastaisi, miten monet seikat yhteiskuntatieteissä perustuvat sopimuksiin ja esimerkiksi tilastotoimen vakiintuneisiin luokituksiin ja käytäntöihin.

Tieteenfilosofiset erottelut kannattaakin hahmottaa käytännöllisemmin. Ensiksikin ne tarjoavat välineitä, joiden avulla tutkija voi määrittää oman tieteellisen asemansa. Kyseessä on ennakkotapausten kokoelma, jonka eri traditiot ovat rakentaneet omaa kantaansa puolustaakseen. Vaikeuksiin ajautuvat etenkin äärilaidat, joiden kantoja on toisaalta helppo puolustaa. Toiseksi filosofinen keskustelu kannattaa nähdä hyödyllisenä diagnostiikkana: jos yhdistää täysin erilaisia filosofisia lähtökohtia, päätyy helposti vaikeuksiin. Postmodernismia ja kriittistä realismia yhdistellessä ajautuu helposti ristiriitaisuuksiin, joita vastaan ei pysty puolustautumaan. Kolmas huomio on, että vaikka kriittistä realismia voitaneen pitää liiketaloustieteellisen tutkimuksen valtavirran kantana, tieteenfilosofista yhteisymmärrystä ei liiketaloustieteissä ole.

TUTKIMUSPROSESSIN PIIRTEITÄ

Laadullista tutkimusta tehdään monesta syystä, aivan kuten muutakin tutkimusta. Joskus nämä syyt ovat käytännöllisiä. Monien asioiden tilastollinen tutkiminen ei olisi ekonomista tai ainakaan riittävän luotettavaa ja tarkkaa. Toisinaan laadullista tutkimusotetta perustellaan myös periaatteellisilla syillä. Perusteluja voidaan hakea esimerkiksi ihmiskuvasta. Jos ajatellaan, että inhimillinen toiminta perustuu esimerkiksi merkityksiin ja intentioihin, on vaikea perustella tutkimusotetta, jossa tutkija

ikään kuin julistaa tietävänsä, miksi ihmiset toimivat siten kuin toimivat, ja selittää toimintaa vaikkapa rationaalisista pyrkimyksistä käsin. Motiivista riippumatta kysymystä miettiessä täytyy pitää mielessä, että yhteiskunnassa tärkeinä pidetyt ongelmat eivät ole sama asia kuin kiinnostavat tutkimusongelmat. Korruptio talouselämässä on tärkeä ongelma, mutta ei riitä sinänsä tutkimusongelmaksi. Toinen seikka, jota kannattaa välttää, on liian laajojen ongelmien tutkiminen. Tutkimuksessa pitäisi sanoa paljon yhdestä asiasta, ei vähän monesta (Silverman 1995: 3). Tutkimusongelmaa valittaessa pitäisi välttää myös hyväksyvää suhdetta nykyisen tiedemaailman käsityksiin, erilaisia etenkin taloustieteille tyypillisiä evolutionistisia oletuksia (kuten oletuksia »kehittyneemmistä» markkinoista), taipumusta etsiä mediaa ja lukijoita kiinnostavia myyviä aiheita, joilla on vähän tieteellistä sisältöä, kuten myös romanttista retoriikkaa, jossa tutkija pyrkii paljastamaan jonkinlaisten piilossa olevan asioiden todellisen luonteen. (Silverman 1995: 2–6.)

Jokainen tutkimus tarvitsee kysymyksen, joka laadullisessa tutkimuksessa on alussa usein yleinen ja kuvaileva ja joka tarkentuu myöhemmin hypoteesien kehittymisen myötä sarjaksi yhä tarkempia kysymyksiä. Jos tutkimuksen tavoite on tieteellinen, kysymys pitäisi periaatteessa luoda niin, että tutkimuksen aihe etsitään aiemmasta kirjallisuudesta ja muokataan tutkimussuunnitelmaksi jonkin sopivan teorian ohjauksella, vaikka hypoteeseja ei johdetakaan tästä teoriasta. Tämä pitää tutkimuksen oppiaineen käsitteenmuodostuksen piirissä ja estää yhteiskunnallisen, kaupallisen tai moraalisen merkittävyyden sekoittumisen käsitteelliseen tai teoreettiseen merkitykseen. Toki moni tutkimus tehdään täysin oikeutetusti yhteiskunnallisen, kaupallisen tai moraalisen merkittävyyden perusteella. Tällaista tutkimusta on kuitenkin vaikea saada keskustelemaan tieteellisten teorioiden kanssa, ellei asiaa oteta huomioon jo tutkimuksen perustaa luotaessa.

Laadullisen tutkimusprosessin kulun voi kuvata Hammersleyn ja Atkinsonin (1995) ajatusten pohjalta seuraavasti: Alussa tutkijalla on lähinnä yleinen uteliaisuus jotain ilmiötä kohtaan. Motiivi tutkimukseen voi tulla eri asioista, kuten sattumasta, rahoituksesta, moraalisista syistä tai omasta elämästä. Työskentely tapahtuu arkitiedon varassa. Vaihe voi kestää kauankin. Tästä yleisestä kiinnostuksesta edetään kohti varsinaisia tutkimusongelmia, kun aletaan etsiä teoriaa, joka luo yksinkertaisuutta moninaisuuteen ja nostaa esille ilmiön eri aspekteja enemmän tai vähemmän koordinoidussa muodossa. Arkitieto alkaa muuttua tutkimusongelmiksi. Keskeistä on ymmärtää, että kun teoreettinen orientaatio on valittu, tutkimus ei enää perustu arkikokemukselle tai pelkän tutkitun kohteen piirteille. Tutkimus alkaa tässä vaiheessa saada autonomisia piirteitä. Kun tutkimusmenetelmä on valittu, aletaan kerätä aineistoa. Tässä vaiheessa on yleensä hyväksi unohtaa teoria, jotta se ei johtaisi tutkijaa etsimään vain niitä asioita, jotka teoria käsitteellistää. Tämä ei vie tutkimusta alkupisteeseen, sillä teoreettisen ja käsitteellisen työn seurauksena tutkija tarkastelee ja tutkii nyt maailmaa, johon teoria on hänet vienyt. Teoria integroituu osaksi havaintoprosessia. Myös aiempi tutkimus on hyvä unohtaa tässä vaiheessa, sillä jos näin ei tehdä, päädytään työskentelemään aiemman tutkimuksen ehdoilla. Aineiston analyysi muodostuu aluksi paljolti yhteyksien ja erojen etsimisestä aineistoa lajittelemalla ja luokittelemalla. Jonkin kriteerin mukaan nähdystä ilmiöstä tehdään »kokoelma» (tai »korpus»), eli etsitään ne tapaukset, joissa ilmiö esiintyy. Kokoelman ymmärtämiseksi aletaan muodostaa hypoteeseja ja testata niitä. Kuten kohta selvitetään, hypoteesit *eivät* nouse aiemmasta teoriasta tai kirjallisuudesta, vaan aineistosta.

Erillinen työtehtävä on tulosten yleistäminen, johon laadulliset tutkijat pyrkivät toisinaan, mutta eivät suinkaan aina. Se vaatii yleensä lisäaineistoa, esimerkiksi uusia tapauksia, joita vasten tutkimuksen tuloksia peilataan. Toisia tapauksia

löytää joskus kirjallisuudesta, mutta toisinaan vertailutapaukset on tuotettava itse, jolloin kyseessä on merkittävä ja usein sekä hidas että kallis operaatio. Viimeinen työtehtävä on argumentaatio: saadut tulokset on laitettava keskustelemaan aiemman tutkimuksen kanssa. Millaisia teoreettisia johtopäätöksiä tuloksista voi tehdä? Jos tulokset eroavat aiemman tutkimuksen väitteistä, mistä tämä johtuu? Vahvistavatko tulokset aiemman tutkimuksen tuloksia?

TEOREETTINEN ORIENTAATIO JA HYPOTEESIT

David Silverman on todennut, että yhteiskuntatieteissä useimmat teoriaksi kutsutut asiat ovat yleensä ensisijaisesti käsitteellisiä järjestelmiä, jotka tarjoavat tapoja nähdä yhteiskunnallista todellisuutta. Ne eivät ole sinänsä oikeita tai vääriä, sillä ne eivät ole testattavissa – hyvin harvat teoriat systematisoivat empiirisiä säännönmukaisuuksia. Miten esimerkiksi »Sapirin ja Whorfin hypoteesin» nimellä kulkeva väite, jonka mukaan eri kielissä elävät ihmiset elävät myös tavallaan eri maailmoissa, olisi todennettavissa? Väite on intuitiivisesti ajatellen ainakin mahdollinen. Silti kyseessä on pelkkä hypoteesi, sillä sitä ei voisi todentaa kuin yhdellä tavalla: kaappaamalla joukon vastasyntyneitä ja sijoittamalla heidät täysin samanlaisiin ympäristöihin, jotka eroavat toisistaan vain käytetyn kielen perusteella. Jos nämä lapset vielä aikuisiässä eroaisivat toisistaan esimerkiksi empaattisuuden, rationaalisuuden tai aivojen rakenteen mukaan, voitaisiin väittää, että Sapirin ja Whorfin hypoteesi näyttäisi saaneen tukea. Luonnollisesti kyseessä olisi vasta tutkimusohjelman alku, sillä tämän jälkeen pitäisi eliminoida esimerkiksi kielelliseen lahjakkuuteen ja sosiaalisuuteen liittyvät erot, ennen kuin hypoteesi voitaisiin hyväksyä. Yhteiskuntatieteissä onkin usein parempi puhua *teoreettisesta orientaatiosta* kuin teoriasta tiukassa mielessä.

Valinta ajattelua muokkaavien teorioiden välillä ei ole yleensä informoitu, vaan perustuu tutkijan mieltymyksiin ja historiaan. Tieteellisillä perusteilla ei ole välttämättä paljoakaan tekemistä teorioiden valinnan kanssa.

Teoreettinen orientaatio ohjaa ja systematisoi tutkijan ajattelua, mutta sen totuudenmukaisuutta ei sinänsä kyseenalaisteta. Hyvän esimerkin teoreettisesta orientaatiosta tarjoaa yksi 1990-luvun parhaista sosiologisista tutkimuksista, Mitchell Duneierin *Slim's Table* (1992), joka kuvasi Chicagon yliopiston rajalla olevan kahvilan keskustelujen merkitystä slummialueella elävien mustien, työväenluokkaisten miesten elämässä. Keskustelu piti yllä käsitystä hyvästä elämästä lohduttomaksi käyneen ympäristön keskellä. Duneierilla symbolisen interaktionismin nimellä tunnettu teoria on tarkoitettu tukemaan aineistolähtöistä päättelyä. Teoreettinen orientaatio ohjaa tutkimusta, mutta sitä ei »testata» tavanomaisessa mielessä. Liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa teoreettinen orientaatio pohjautuu usein jonkinlaiseen rationaalisuusajatteluun, joka mallitetaan käsitekaaviona. Vaihtoehtoisia teorioita ovat esimerkiksi Foucault'n diskurssianalyysi, teoria todellisuuden narratiivisen rakentumisesta tai vaikkapa näkemys arkisesta järkeilystä kulutuskäyttäytymistä ohjaavana tekijänä (Timonen 2002).

Toisia teorioita taas kohdellaan hypoteeseina, joita koetellaan; ne voidaan havaita oikeiksi tai vääriksi. Hypoteeseja luodaan myös laadullisessa tutkimuksessa. Esimerkki voisi olla vaikkapa »jos suullisen raportin esittäjä saa raportin lopetettuaan vastaansa pitkän tauon, hänen seuraava toimintansa osoittaa hänen tulkinneen hiljaisuuden merkitsevän, että muilla ei ole lisättävää tai kysyttävää hänen raportistaan». Logiikka hypoteesin taustalla on seuraava. Raportti on suullinen menettelytapa, jonka avulla yrityksissä tutkitaan, onko tavoitteet saavutettu. Tyypillinen raportti identifioi kohteen, kuvaa sen ja päättyy arvioon. Jos tavoitteet on ylitetty, on arvio tavallisesti

kehuva ja keskustelu jatkuu seuraavaan aiheeseen. Mikäli selitykset eivät kelpaa, mietitään toimia tilanteen korjaamiseksi. Tauon merkitys on, että kun puhuja on pitänyt puheensa, hän tarjoaa muille tilan kysyä, nostaa vastakkaista evidenssiä tai kiistää hänen arvionsa. *Jos kukaan ei puhu tauon aikana, voi hän päätellä, että kysyttävää ei ole, joten hän voi jatkaa.* Tällainen hypoteesi testataan siten, että ensin nauhoitetaan ja litteroidaan sarja kokouksia, tutkitaan niissä esiintyvät raportit ja tutkitaan raporttien loput. Jos niissä on hiljainen hetki, minkä jälkeen keskustelua jatkaa sama puhuja, on hypoteesi saanut tukea. Jos taas puhetta jatkaa tauon tarjoamassa paikassa joku muu, tutkitaan, miten puhuja ottaa tällaisen vuoron vastaan. Hypoteesin mukaan hän vastaa kysymykseen tai tarkentaa raporttiaan, joka näin paljastuu puutteelliseksi. Hypoteesia voi myös elaboroida: jos huomataan, että taukoa ei ole, ja sama puhuja jatkaa seuraavaan raporttiin, tutkitaan mistä tämä johtuu. Raportin lopussa voi olla esimerkiksi pikainen katsekontakti, jolla puhuja varmistaa, että voi jatkaa.

Suurin osa laadullistakin tutkimusta on lopulta tällaista hypoteesien testaamista. Ero tilastollisen ja laadullisen tutkimuksen välillä on, että jälkimmäisessä hypoteesit tavallisesti kehitetään aineiston keruu- ja analyysivaiheessa.

Tietyissä tilanteissa teoriavetoisuus on perusteltua myös laadullisessa tutkimuksessa. Toisinaan yhteiskuntatieteissäkin on olemassa ylivoimainen teoria. Tällaisen teorian pitäisi olla looginen ja laaja, käsitteiltään selvä ja niukka, ja sillä saisi olla laaja empiirinen tuki. Sosiologisessa professiotutkimuksessa Andrew Abbottin malli professioiden järjestelmästä (1988) on varmasti parempi kuin mikään kilpaileva teoreettinen selitysmalli. Teoriavetoisuus voi olla järkevää myös metodisista syistä. Erityisesti jos tutkimus perustuu teemahaastatteluihin, jotka tehdään yhdellä kysymysrungolla, ei teoriaa pitäisi jättää implisiittiseksi. Puutteellinen teoreettinen työ johtaa lähes vääjäämättä siihen, että tutkija huomaa unohtaneensa

jonkin olennaisen seikan. Tutkimusaihekin voi olla sellainen, että tutkimuksesta kannattaa tehdä teoriavetoinen. Jos esimerkiksi tutkii hinnan vaikutusta leivän tai kahvin ostamiseen, kannattaa asiaa lähestyä ensisijaisesti tavanomaisten taloustieteellisten rationaalisuusoletusten avulla, sillä niihin tiivistyy melkoinen osa arkista järkeä. Lopuksi myös käytännölliset syyt voivat oikeuttaa teoriavetoisuuden. Budjetit ja aikataulut asettavat usein tiukat rajat sille, miten tutkimusta kannattaa tehdä. Hyvä teoria tarjoaa aikaa ja vaivaa säästävän oikopolun jonkin ilmiön keskeisiin piirteisiin.

TUTKIMUSASETELMA

Seuraava merkittävä valinta liittyy siihen, miten aineisto kerätään. Tutkimusasetelma käsittää tyypillisesti ratkaisut, jotka liittyvät siihen, montako tapausta tarvitaan ja miten ne suhteutuvat ja liittyvät toisiinsa. Laadullisen tutkimuksen tutkimusasetelmissa ei yleensä koskaan pyritä samaan sofistikoituneisuuteen kuin kokeellisessa tutkimuksessa (esim. Campbell ja Stanley 1973) tai edes syrveytutkimuksessa (Alkula ym. 1994; de Vaus 2002), vaan asetelmat pidetään selvästi yksinkertaisempina. Perimmäinen syy on, että laadullisen tutkimuksen kontribuutio perustuu tavallisesti sille, että se antaa lukijalle uuden tavan ymmärtää jotain ilmiötä, mikä edellyttää pikemminkin syvyyttä kuin monimutkaista tutkimusasetelmaa. Useimmissa laadullisen tutkimuksen perinteissä esiintyy myös oletuksia, joihin kokeelliseen tutkimukseen perustuvat tutkimusasetelman laatimisohjeet sopivat huonosti. Jos esimerkiksi ajatellaan, että yrityksen johdon näkemys markkinoilla piilevistä uhista on sosiaalinen konstruktio, on tähän ajatukseen vaikea sovittaa kausaalista ajattelua, joka pyrkii selittämään näitä konstruktioita esimerkiksi yritysten johtoryhmän koosta saati sen toimialan piirteistä käsin.

Laadullista tutkimusta tehtäessä joudutaan kuitenkin väistämättä tekemään joukko ratkaisuja, jotka määrittelevät sitä, millaisia johtopäätöksiä tutkimuksesta voidaan tehdä. Ensimmäinen näistä liittyy aikaan, toinen aineiston keruumenetelmään ja kolmas tutkimuksen laajuuteen.

- *Aika.* Tavallisin laadullisen tutkimuksen asetelma muistuttaa surveytutkimuksen poikkileikkausta, mutta mielikuvitusta voi käyttää enemmänkin. Usein aineistoa kerätään tiettynä ajankohtana yhdestä tai kahdesta organisaatiosta tai esimerkiksi pienestä kuluttajajoukosta. Tyypillisin menetelmä on sarja teemahaastatteluja, jotka tehdään esimerkiksi kahden kuukauden aikana. Pitkittäistutkimus toteutetaan muuten samalla tavalla, mutta useana ajankohtana. Pitkittäistutkimus sallii esimerkiksi organisaation muutosprosessien seurannan uskottavammin kuin poikittaistutkimus. Samoin se auttaa huomaamaan useita poikkileikkauksin liittyviä riskejä, kuten ajankohtaan liittyvien julkisten keskustelujen vaikutuksen ihmisten mielipiteisiin. Pitkittäisasetelman haitta on luonnollisesti sen hinta ja kesto. Tutkimus voi lopulta muistuttaa historiantutkimusta, jolloin tutkimuksen aikajänne voi olla kymmeniä vuosia. Tällöin ei yleensä selvitä haastatteluin, vaan haastatteluja on täydennettävä arkistossa tehtävällä dokumenttien tutkimuksella. Myös etnografiassa tutkimuksen suhde aikaan rakentuu toisin kuin haastattelututkimuksissa. Etnografiaa tekevä tutkija viettää tutkimuskohteensa parissa kuukausia, joskus vuosia. Tämä antaa hänelle näköalapaikan esimerkiksi siihen, miten työntekijät suhtautuvat organisaation johtajiin ja miten johtaminen rakentuu johdon ja työntekijöiden välisenä vuorovaikutusprosessina. Jos tutkitaan esimerkiksi diskurssia diskurssianalyysin, semiotiikan tai keskustelunanalyysin keinoin, tutkitaan suhteellisen pysyviä merkitysrakenteita, joiden voidaan ajatella muuttuvan hitaasti.

- *Tutkimusmenetelmä.* Laadullisen tutkimuksen menetelmät voidaan jakaa karkeasti neljään pääluokkaan, haastattelu- ja havainnointimenetelmiin, dokumentteihin (mukaanlukien valokuvat) sekä erilaisiin narratiivisiin, diskurssi- ja keskusteluaineistoihin. Menetelmää valittaessa on syytä pitää mielessä, että vaikka menetelmäoppaissa ja -opetuksessa yleensä suositellaan parhaan menetelmän valitsemista tutkimukseen, valintaa ohjaavat silti usein enemmän tutkijan tiedot, kokemus ja resurssit kuin teoreettiset vaatimukset. Menetelmän valinnan pitäisi kuitenkin olla *perusteltu*, sillä huonosti valittu tutkimusmenetelmä on yksi keskeisistä tutkimuksen uskottavuutta uhkaavista tekijöistä. Esimerkiksi ihmisten keskusteluvuorovaikutusta voi toki tutkia haastattelemalla, mutta menetelmä on niin altis virheille, että vakavaa tutkimusta asiasta ei haastatteluin voi tehdä.
- *Tutkimuksen laajuus.* Yksinkertaisin laadullinen tutkimus keskittyy yhteen tapaukseen, esimerkiksi yritykseen tai yrityksen osastoon. Asetelma sallii vain rajatun määrän johtopäätöksiä. Pääsääntö onkin, että jos tutkitaan vain yhtä tapausta, pitäisi tämän tapauksen valinta perustella huolellisesti joko teoreettisin tai empiirisin perustein. Vain näin voidaan varmistaa, että tapaus kantaa myös tieteellisessä argumentaatiossa. Luvussa yleistämisestä käsitellään näitä perusteita yksityiskohtaisemmin. Mutkikkaampi tilanne syntyy, kun tapauksia on useita. Päätös työskennellä useammalla tapauksella tuo paljon vapauksia tutkimuksen suunnitteluun. Monen tapauksen asetelma sallii muun muassa tapausten vertailemisen. Esimerkiksi käy tutkimus kolmella eri teollisuudenalalla toimivan kasvuhakuisen yrityksen riskirahoituksen käytöstä laajentumisinvestointien rahoittajana. Toisinaan monen tapauksen asetelma rakennetaan myös löyhän kausaalisen tutkimusasetelman muotoon. Jos tutkittaisiin kolmen toimialan sijasta viittä kasvuhakuista, karkeasti historialtaan verrattavissa olevaa yritystä samalla toimialalla, voidaan nämä

järjestää skaalaan vaikkapa koon tai yritysjohdon omaksuman kasvustrategian aggressiivisuuden mukaan. Näin voidaan pyrkiä testaamaan esimerkiksi kirjallisuudesta poimittua väitettä yrityksen koon suhteesta riskirahoituksen hyödyntämiseen kasvun rahoittajana. Tällaisen asetelman ongelmiin palataan casetutkimusta käsittelevän luvun lopussa.

Laadulliselle liiketaloustieteelliselle tutkimukselle tyypillisin asetelma on yhden tai enintään kahden tapauksen tutkiminen. Tämä ei ole välttämättä heikkous, sillä se sallii keskittymisen. Kun tapauksen tutkii läpikotaisin, tuottaa tutkija vähintäänkin luotettavan kuvauksen. Kunhan kuvauksen sitoo osaksi tieteellistä keskustelua, voi ratkaisu yhteen tapaukseen keskittymisestä olla täysin perusteltu ja mielekäs. Jos laadullisessa tutkimuksessa tutkitaan useita tapauksia, käsitellään aineisto useimmiten joko taulukoimalla (ks. Alasuutari 1999: 192–195) tai analyyttisen induktion periaatteiden mukaisesti (Seale 1999). Jälkimmäisessä tapauksessa tutkitaan yksi tai kaksi tapausta huolellisesti, ja muut tapaukset on tarkoitettu lähinnä varmistamaan, että tulokset eivät ole tyystin ainutlaatuisia. Asiaan palataan yleistämistä käsittelevässä luvussa.

Menetelmää valittaessa kannattaa muistaa, että useimmat tutkimukset kestävät vuosia, joten niiden aikana voi käyttää montaa eri menetelmää. Esimerkiksi havainnointitutkimuksessa on täysin tavallista, että tutkija havainnoinnin lisäksi haastattelee ihmisiä, nauhoittaa keskusteluja, videoi kokouksia, teettää ihmisillä erilaisia puolivakavia projektiivisia harjoituksia ja kuvaa niin ihmisiä kuin sitä fyysistä ympäristöäkin, jossa he elävät ja työskentelevät. Monien menetelmien käyttäminen on luonnollista, koska vain niin saa monipuolisen kuvan esimerkiksi tutkitusta yhteisöstä tai työpaikasta. Jos useiden menetelmien käyttöä venytetään astetta pidemmälle, voidaan puhua »triangulaatiosta» eli »kolmiomittauksesta», jonka perusvaatimus on juuri useiden menetelmien käyttäminen saman kohteen tutkimiseen (ks. Seale 1999: 52–56; termin esitti ilmeisesti sosiologi Norman Denzin 1970-luvun alussa). Triangulaation erottaa normaalista useiden menetelmien käyttämisestä väite, että tutkimalla samaa kohdetta useilla menetelmillä voidaan kohteesta tuottaa varmemmin oikea kuva. Tuotettu kuva ei riipu menetelmästä, jos eri menetelmät tuottavat samanlaiset tulokset. Ajatus on kannatettava, mutta käytännössä hankala ja raskas toteuttaa etenkin, jos tutkija on uran alkuvaiheilla ja yhdenkin tutkimusmenetelmän sujuvassa käytössä on vielä ongelmia.

TEOREETTISET JA KÄYTÄNNÖLLISET TAVOITTEET

Kun tutkimusta tehdään tieteellisessä ympäristössä, painotetaan tavallisesti, että tutkimuksen tulisi ennen muuta lisätä ymmärrystä yhteiskunnasta ja talouselämästä. Tämä tapahtuu käytännössä siten, että tutkimus lähtee tieteellisesti kiinnostavista ongelmista: tavoitteena on tuottaa uutta tietoa tai korjata joitain aiemmissa käsityksissä olevia virheitä. Puhtaasti tieteellinen tutkimus vaikuttaa usein epäkäytännölliseltä arkisista tavoitteista käsin. Tämä kuuluu tieteen luonteeseen; siinä pitää voida koluta myös sellaisia näkökulmia, jotka paljastuvat turhiksi. Tiedolla on politiikkansa, johon kuuluu myös suhteellisen puhtaasti arvovapaan ja epäsoveltavan tiedon tuottaminen (ks. Johnson ja Duberley 2000; Easterby-Smith ym. 2002).

Useimmille jatko-opiskelijoille ja tutkijoille puhtaasti tieteellinen malli on kuitenkin perin vaativa: heidän on pakko sovittaa esimerkiksi työnantajan tai muun rahoittajan intressit yhteen tiedemaailman intressien kanssa. Käytännöllisten tavoitteiden luomiseen on tarjolla joukko näkökulmia ja tutkimusperinteitä. Kaikille näistä näkökulmista on yhteistä, että ne tinkivät mahdollisimman vähän tieteellisistä tavoitteista,

mutta kuitenkin hyväksyvät, että esimerkiksi aineisto voi olla suppeampi ja analysoitu kevyemmin kuin silloin, kun tähdätään monografiaan tai tieteelliseen artikkeliin. Käsitteisiin ja teoriataustaan ei tavallisesti myöskään kiinnitetä niin paljon huomiota, sillä niistä voi muodostua pakkopaitoja, jotka sokaisevat tutkijaa. Kaikissa otteissa vaaditaan kuitenkin joiltakin osin enemmän kuin perinteisessä tieteellisessä tutkimuksessa, joten tutkija, joka lähtee tälle tielle, ei välttämättä pääse helpommalla kuin kollega, joka sitoo tavoitteensa tiukemmin tieteellisiin keskusteluihin.

- *Toimintatutkimus.* Yhteiskuntatieteissä tunnetuin tutkimusperinne, joka on korostanut tarvetta tehdä tutkimuksesta hyödyllistä myös tiedeyhteisön piirin ulkopuolella, on toimintatutkimus (Kuula 1999). Ote liitetään historiallisesti erityisesti sosiaalipsykologi Kurt Lewiniin. Hän työskenteli 1930-luvulla monenlaisissa käytännöllisissä tutkimushankkeissa. Näissä tutkimuksissa havaittiin, että ihmisten käyttäytymisen muuttamiseen tarvittiin yhteisöllistä interventiota. Jotta tutkijat tietäisivät, missä vika piilee, tulee heidän ensin tehdä normaali tutkimus. Jotta siitä saataisiin käytännöllistä hyötyä, tulee tieto lisäksi muokata sellaiseen muotoon, että se muodostuu muutoksen perustaksi. Käytännössä tämä tapahtuu erilaisten ryhmäkeskustelujen ja ryhmätyön avulla. Ihmiset sitoutuvat tutkimuksen tuloksiin, kun he pystyvät sisäistämään ne itse pelkkien raporttien lukemisen tai tutkijoiden antamien ohjeiden sijasta. Erityisen suosittu toimintatutkimus on ollut työn kehittämisessä. Otteen teoreettinen pohja on vaihdellut vuosien mittaan. Lewinin kenttäteoreettisesta sosiaalipsykologiasta siirryttiin esimerkiksi 1950-luvulla Englannissa Tavistockin sosiotekniseen analyysiin. 1960-luvulla suosittuja olivat erilaiset psykoanalyyttisen ryhmäteorian sovellukset (Bion 1972). Onnistuneen tutkimuksen merkki on, että sen avulla voidaan paikantaa jonkin ongelman syy ja korjata ongelma.

- *Organisaation kehittäminen (organization(al) development, OD).* Tämän otteen tunnetuimmaksi edustajaksi on jäänyt Frenchin ja Bellin esitys (1975), joka esittelee kyseisen tutkimusotteen. Menetelmän ydin on jälleen huolellisesti tehty empiirinen tutkimus, jonka tarkoituksena on löytää organisaation toimintaa vaikeuttavia ongelmia. Koska muutosohjelma tähtää organisaation muuttamiseen, ulotetaan ryhmäprosessit organisaation tasolle. Ohjelman ytimessä on yleensä johto tai muut avainhenkilöt. Nykytermeillä työkäytännöt ovat erilaisia aivomyrskyjä, koulutuspäiviä, pelejä sekä simulaatioita, jotka ovat tulleet asteittain realistisemmiksi.
- *Konstruktivistinen tutkimus.* Liiketaloustieteissä on esitetty ajatus konstruktivistisesta tutkimuksesta, joka on – tosin eri muodossa – tuttu myös tekniikan ja esimerkiksi muotoilun parissa (Järvinen ja Järvinen 1996). Ote sopii erityisesti niihin liiketaloustieteellisiin oppiaineisiin, joissa rakennetaan järjestelmiä. Se on esitetty alunperin laskentatoimen parissa (Kasanen ym. 1993; Lukka ym. 1993). Perusajatus on, että jos halutaan varmistaa tutkimuksen toimivuus käytännössä, tulisi tutkimuksen käydä läpi perinteisen tieteellisen validiteettitarkastuksen lisäksi myös käytännöllinen tarkastus. Tutkijan tulisi esimerkiksi lanseerata kehittämänsä laskentamalli johonkin yritykseen ja tutkia, toimiiko se. Jos menetelmä toimii myös käytännössä, on tutkijalla perusteita sanoa, että hänen menetelmänsä ja sen taustalla ollut tutkimus on käynyt läpi poikkeuksellisen tarkan testin. Ajatus on hyvin luonteva niissä tieteissä, joissa rakennetaan järjestelmiä, fyysisiä esineitä, koneita tai ohjelmistoja.
- *Benchmarking.* Benchmarkingiksi kutsutaan yritysten toiminnan kehittämistä parhaiden käytäntöjen etsimisen kautta (ks. Karlöf ja Östblom 1993). Kohteena on tavallisesti toiminnan laatu tai tuottavuus. Tutkimuksessa etsitään ja vertaillaan yrityksen toimintoja joko toimialan parhaiden yritysten tai toisinaan tyystin toisella alalla toimivien yritysten käytäntöihin.

Jos teollisuusyritys haluaa oppia sisäisten johtamisprosessien rakentamisesta, benchmarkingin kohde voi olla esimerkiksi pankki. Jos yrityksiä poimitaan toisilta toimialoilta, pitäisi niiden tietysti olla vertailukelpoisia. Hampurilaisravintolan käytäntöjä on hankala siirtää paperitehtaisiin. Benchmarking voi olla kvantitatiivista tai kvalitatiivista, ja siihen pitäisi yleensä liittää jonkinlainen muutosohjelma.

Suomessa tunnetuin muutoshakuinen organisaatiotutkimuksen ote on ollut kehittävä työntutkimus (Engeström 1998). Kyseessä on (työ)yhteisöjen kehittämiseen sopiva metodologia, jonka juuret ovat venäläisessä kulttuuripsykologiassa ja Yrjö Engeströmin ekspansiivisen oppimisen teorioissa. Tutkimuksen tarkoitus on toimintatutkimuksen tapaan identifioida ja kuvata haitallisia työyhteisöjen toimintakäytäntöjä ja poistaa niitä. Tutkimusosion oheen rakennetaan muutosohjelma, jonka yhdeksi instrumentiksi on viime aikoina vakiintunut erityinen muutoslaboratorio (Virkkunen ym. 1999). Kyseessä on kehittynyt sovellus samasta periaatteesta, jonka juuret löytyvät toimintatutkimuksesta.

Tieteellisiin tutkimuksiin on siis mahdollista liittää käytännöllisiä tavoitteita. Käytännölliset tavoitteet pitäisi kuitenkin rakentaa tutkimuksen yhdeksi osioksi, ei ainoaksi. Lisäksi tulisi huomioida, että esimerkiksi opinnäytteissä tutkimusosa tulisi tehdä huolellisemmin kuin vaikkapa konsulttikäytännössä. Käytännölliset tavoitteet ja pyrkimykset hyväksytään, mutta ne eivät kuitenkaan saisi sotia tieteellisen tutkimuksen periaatteita vastaan. Tieteensosiologi Robert Mertonin (1957: 604–615) mukaan tiedon tulisi olla vapaata eikä esimerkiksi jäädä vain rahoittavan yrityksen omaisuudeksi; tiedon tulisi päteä kaikkialla, ei vain tutkitussa yrityksessä; tiedon pitäisi olla vapaata vaikkapa rahoittajien intresseistä; lopuksi tutkimuksen pitäisi voida kaikilta osin käydä läpi tieteellinen laadunvarmistusmenettely eli referee- tai muu arviointikäytäntö.

Syytä on muistaa myös tietty nöyryys: esimerkiksi opinnäytteeksi riittää usein vallan mainiosti tutkimus ilman muutosohjelman myötä tulevaa lisätyötä.

On myös joukko hyviä käytännöllisiä syitä siihen, miksi samassa opinnäytteessä ei kannata asettaa sekä käytännönläheistä että tieteellistä tavoitetta. Yhden opinnäytteen puitteissa on vaikea noudattaa tieteellisen raportin vaatimaa analysoinnin ja argumentoinnin huolellisuutta, jos samalla pyritään ratkaisemaan jokin kohdeyrityksen ongelma. Usein käy niin, että ongelman ratkaisu ohjaa tutkimusasetelmaa ja aineiston tulkintaa. Tämä johtuu siitä, että tarjolla oleva liikkeenjohtokirjallisuudesta tai oppikirjoista sovellettu toimintamalli tai viitekehys olettaa usein yrityksen kriittisten tilanteiden taustalle tietyntapaiset ongelmat, joihin se sitten voi tarjota omia ratkaisujaan. Esimerkiksi laatuongelmien saatetaan nähdä johtuvan siitä, että yrityksessä ei ole kokonaisvaltaista laatujärjestelmää. Tieteellisessä tutkimuksessa tavoitteena on kuitenkin etsiä uusia näkökulmia, joilla aiemmin huomaamatta jääneet tekijät ja prosessit voitaisiin tuoda näkyviin. Niillä voidaan myös etsiä yrityksen toimintaan liittyvien ongelmien syvempiä syitä. Laatuongelmat voivat johtua esimerkiksi siitä, että itse laadun käsite tulkitaan eri tavoin organisaation tai verkoston eri osissa – johto voi nähdä sen virheettömyytenä tai nopeutena, kun taas asiantuntijalle laadussa korostuu tuotteen tai palvelun valmistamisessa vaadittava perehtyneisyys ja huolellisuus. Tässä kohdin on hyvä seurata Pfefferin (1989) uratutkijoille antamaa neuvoa, jonka mukaan kannattaa ensin tutkia huolellisesti kiinnostuksen kohteena oleva ilmiö ja luoda siihen teoreettisesti ja metodisesti johdonmukainen näkökulma, ja vasta kun on saatu luotua uutta ymmärrystä, voidaan pyrkiä antamaan neuvoja ja ohjeita toiminnan kehittämiseksi ja ongelmien ratkaisemiseksi. Muutoin päädytään vain toistamaan normittavan kirjallisuuden omia oletuksia, painotuksia ja ennakkoluuloja.

REAKTIIVISUUS: »TEORIA SUOJAUTUVASTA HARHASTA»

»Reaktiivisuudella» tarkoitetaan tässä kirjassa tilannetta, jossa tutkija vaikuttaa tutkittuihin ihmisiin niin, että nämä muuttavat käyttäytymistään. Käyttäytymisen muutos perustuu siihen, että ihmiset tietävät olevansa tutkittavana. Joskus reaktiivisuus perustuu tutkijan toimintaan, joskus sen syyt ovat lähinnä tutkittavissa ihmisissä. Kyseessä voi olla vakava metodinen ongelma. Jos tällaisesta reaktiivisuuden värittämästä aineistosta tekee johtopäätöksiä, voivat ne olla vakavasti värittyneitä ja virheellisiä.

Liiketaloustieteissä reaktiivisuus on tullut tunnetuksi »Hawthorne-efektin» nimellä. Termi viittaa USA:ssa 1920- ja 1930-luvuilla Western Electricin Hawthorne-tehtailla tehtyihin laajoihin tutkimuksiin, joista mainittiin jo edellisessä luvussa. Hawthorne-tutkimukset tarkastelivat alun perin fyysisten työolojen vaikutusta tuottavuuteen. Tutkijat muun muassa vaihtelivat valaistusta ja muuttivat työaikoja, erityisesti taukojen pituutta ja sijaintia. Tulokset olivat kuitenkin hämmentäviä: työntekijät tekivät enemmän töitä huolimatta siitä, miten tutkijat muuttivat työnteon ympäristöä. Myöhemmin tutkijat päättelivät, että fyysisten ja muodollisten työolosuhteiden muutosten sijaan työntekijöiden käyttäytymiseen vaikutti pikemminkin itse tutkimustilanne. Tutkijat osoittivat mielenkiintoa työntekijöiden viihtyvyyttä ja sosiaalisia tarpeita kohtaan ja antoivat näin eräänlaista »johtamistukea» työpaikan arkea silmälläpitäen. Havainto oli läpimurto humanistisen johtamisteorian kehityksessä, ja tutkimuksesta syntynyt laajempi liiketaloustieteellinen virtaus tunnettiin sittemmin *Human Relations* -koulukuntana.

Toisaalta metodisesti tarkastellen Hawthorne-tutkimukset toivat esiin ne reaktiivisuuden vaarat, joita tutkijan näkyvyys ja tutkimusprojektin tavoitteiden esittäminen tutkittaville tuovat

tullessaan. Hawthorne-tehtaiden työntekijät reagoivat enemmänkin tutkijoiden esittämiin oletuksiin työviihtyvyydestä kuin itse työhön liittyviin organisatorisiin, taloudellisiin ja poliittisiin tekijöihin. Esimerkiksi eräässä testiryhmässä naistyöntekijät kertoivat työtehonsa parantuneen aina, kun luulivat lamppujen kirkkautta parannetun, vaikka todellisuudessa korjaaja vaihtoi samantehoisesta polttimosta toiseen. Toisaalta kun tutkijat alkoivat keskittyä enemmän yksilöiden psykologisiin ja sosiaalisiin tarpeisiin, esimerkiksi muodostamalla erillisiä muutaman hengen ryhmiä, työntekijöiden työteho parani aina, kun heidän työtään tarkkailtiin ja heiltä kysyttiin työyhteisöön ja organisatoriseen ilmapiiriin liittyviä kysymyksiä (Roethlisberger ja Dickson 1939). Myöhemmin toisissa työryhmissä tutkijoiden läsnäolo liitettiin puolestaan johdon harjoittamaan työsuoritusten tarkkailuun, jolloin työntekijät tutkijan nähdessään asettivat työtahtinsa tasolle, joka oli hyväksyttävä, muttei kuitenkaan liian rasittava mahdollisia tuottavuuden kohottamisvaatimuksia silmälläpitäen.

Pahimmillaan tutkija tutkii itse luomaansa maailmaa. Hyvä esimerkki löytyy 1950-luvun sairaalatutkimuksesta. Peter Kong-Ming New (1956: 213–214) kertoo, miten hän parhaita kenttätyöoppeja noudattaen käyttäytyi neutraalisti paineiden täyttämässä yliopistosairaalassa. Opiskelijat purkivat sydäntään hänelle rauhoittuakseen milloin mistäkin seikasta. New tajusi vähän ajan kuluttua, että hänestä oli tullut opiskelijoille (katolinen) pappi. Samassa *American Journal of Sociologyn* erikoisnumerossa Maurice Leznoff (1956: 202–204) kertoo, miten avoimia homoseksuaaleja käsitelleessä tutkimuksessa tutkittavana olemisesta oli tullut muoti: haastatellut pyrkimällä pyrkivät haastattelijan puheille, ja usein aloittivat kertomalla etukäteen miettimänsä vastaukset kysymyksiin, jotka olivat muilta kuulleet. He saattoivat myös täydentää haastattelijan tietoja kertomalla, mitä aiemmin jo haastatellut ihmiset olivat muistaneet jälkeenpäin. Kummassakin tapauksessa

aineisto kertoi enemmänkin tutkimuksesta sosiaalisena prosessina kuin alkuperäisestä aiheesta.

Tällainen ilmiö on tunnistettava, ja sitä on jotenkin pystyttävä hallitsemaan aivan samalla tavalla kuin luonnontieteissä, joissa ilmiöstä käytetään termiä »kontaminaatio», aineiston saastuminen (ks. Lieberson 1985: 49–60). Kannattaa muistaa, että reaktiivisuus on väistämätön piirre lähes kaikessa laadullisessa tutkimuksessa. Ongelma ei ole niinkään reaktiivisuus sinänsä, vaan sen vakavat muodot. Oheinen kuvaus Donald Royn kokemuksista antaa hyvän kuvan siitä, milloin ongelmia on odotettavissa.

»Donald Royn fiasko»

Tunnettu varhainen työnsosiologi Donald Roy (1965) kirjoitti artikkelin uransa pahimmasta fiaskosta, kuten hän kokemustaan kutsuu. Roy yritti tutkia ammattiliittojen toimintaa ja jäseniä etelävaltioissa 1950-luvun lopulla ja teki tutkimuksen yksinkertaisesti ilmestymällä pikkukaupunkiin, soittelemalla ovikelloja, esittäytymällä Duken yliopiston professoriksi ja alkamalla kysellä. Lista tutkitun tehtaan työntekijöistä saatiin paikallisesta liitosta. Tutkimus alkoi maanantaina, mutta jo torstaihin mennessä oli selvää, että Roylle kerrottiin pelkkiä yritystä ylistäviä »satuja», kuten Roy niitä kutsui. Torstaihin mennessä myös liitto sulkeutui: asiamies ajoi ympäri kaupunkia varoittamassa liiton jäseniä siitä, että yrityksen palkkaama etsivä tutki heitä tekeytymällä professoriksi. Roy sai kriittisiä näkemyksiä niin yrityksestä kuin liitosta vain ihmisiltä, jotka olivat lähteneet tehtaalta.

Epäonnistumisen syitä oli useita. Roy luuli ihmisten luottavan tutkijaan eikä huomioinut, että ihmiset uskovat tiukassa paikassa oman ryhmänsä jäseniä. Hän kyseli liittoon liittyvistä asenteista, mikä oli suorastaan vaarallista 1950-luvun etelävaltioissa. Lopuksi hän tutki asiaa, joka jakoi kaupungin kahteen erimieliseen leiriin.

Näin ajatellen oli täysin ymmärrettävää, että ihmiset antoivat hänelle harhaisen kuvan liitosta ja omasta suhteestaan siihen.

Roy yleisti kokemuksensa teoriaksi »protektiivisesta distortiosta» eli suojautuvasta harhasta. Teorian mukaan ihmiset suojaavat itsensä tutkijalta valehtelemalla, kun

- vallitsee konfliktitilanne (esimerkiksi yrityksen ja liiton välinen ristiriita)
- arvellaan, että rehelliset vastaukset tutkijalle voisivat olla vahingollisia
- ei uskota tutkijan puolueettomaan rooliin, tai siihen ei luoteta
- tutkija nähdään vastustajaksi, ei tukijaksi
- tutkija ei ennakoi näitä ongelmia eikä osaa ehkäistä niitä etukäteen.

Royn fiaskossa kaikki nämä muuttujat saivat negatiivisen arvon, eikä ihme. Puoli vuosisataa sitten etelävaltioissa ammattiliiton värväreitä katosi jäljettömiin, ja ihmisiä perheineen sanottiin irti, jos arveltiin, että heillä oli sympatioita liittoja kohtaan. Samoin etsivätoimistojen agentit yrittivät soluttautua liittoihin, usein erilaisten roolihahmojen avulla. Myöhemmin tehdyssä onnistuneessa tutkimuksessa Roy varmisti, että hänellä oli liiton suositus ja että tutkittavat olivat kuulleet liitolta, kuka hän oli. Tutkimus sujui vaikeuksitta, kun hän vahingosta viisastuneena vaihtoi kaupunkia ja yritystä sekä hankki liiton tuen.

Reaktiivisuudessa kannattaa erottaa kaksi lajia, yksilöiden ja pienyhteisöjen reaktiivisuus ja yritysten tutkimiseen liittyvä reaktiivisuus, jota voidaan kutsua luottamuksellisuudeksi. Yritystutkimuksessa pitää ottaa huomioon paitsi ne seikat, jotka liittyvät yksilöiden ja pienyhteisöjen reaktiivisuuteen, myös joukko erityyppisiä ongelmia. Näitä ovat ensiksikin jotkin sisällöt, kuten yrityssalaisuudet ja strategiat. Toiseksi niitä ovat erilaiset viestintä- ja protokollakysymykset, jotka tulee selvittää, jottei niissä tehtäisi virheitä (ks. Eräsaari 1995). Tyypillisesti myös toiminnan »poliittinen» konteksti on yrityksissä erilainen kuin pienyhteisöissä. Yrityksissä politiikka keskittyy

usein etenkin strategian ja budjetin kaltaisiin sisältöihin ja tiettyihin hankaliin tilanteisiin, kuten säästöihin ja irtisanomisiin sekä korkeimman johdon vaihdoksiin, jotka tavallisesti aloittavat laajemman myllerryksen. Osa syistä on yksinkertaisempia: esimerkiksi vuosisuunnittelu on työläs prosessi, jonka aikana yrityksistä on vaikeampi saada haastatteluja kuin lomaajan alla.

Reaktiivisuuden hallinta

Keinot hallita reaktiivisuutta vaihtelevat jonkin verran aineistotyypeittäin. Tässä yhteydessä voidaan kuitenkin esittää muutama yleinen sääntö.

- Kotiläksyt kannattaa tehdä etenkin yritystutkimuksessa huolellisesti, sillä tietävää tutkijaa ei voi huijata ainakaan helposti.
- Erilaiset eettiset ja luottamuksellisuusneuvottelut kannattaa ottaa vakavasti. Yrityksiä tutkittaessa kannattaa miettiä lähestymisprotokolla: etenkään tuttujen tai tutuntuttujen merkitystä ei voi vähätellä. Esimerkiksi Peltonen pääsi kollegansa kanssa sisälle suuryritykseen jatko-opiskelijaksi tulleen johtajan kautta, joka paitsi takasi muodollisen sisäänpääsyn, myös ohjasi tutkijat kokeneen sihteerin luokse. Sihteeri auttoi rakentamaan yhteyden ensimmäisiin keskeisiin informantteihin, joiden jälkeen haastatteluissa rakentunut luottamus antoi tutkijoille legitimiteettiä liikkua organisaatiossa ilman alkuperäisten sponsorien tukea. Sisäänpääsyn antanut johtaja joutui sittemmin ristiriitaan muun johdon kanssa ja joutui jonkin ajan kuluttua jättämään yrityksen, mutta tutkijat olivat jo tässä vaiheessa rakentaneet itselleen positiivisen maineen, jonka avulla he saattoivat jatkaa tutkimusta sitoutumatta konfliktin kumpaankaan osapuoleen.
- Kannattaa myös miettiä, millaisena tutkijana esittäytyy: liiketaloustieteilijöihin voidaan suhtautua yrityksen johdon piirissä positiivisemmin kuin yhteiskuntatieteilijöihin, mutta reaktiot ovat todennäköisesti varautuneempia, kun liikutaan hierarkiassa alaspäin.

Yksi taktiikka on korostaa yleistä tieteentekijän tai tiedemiehen tai -naisen roolia, jolloin voi olla helpompaa välttää omaan taustaan ja tiedonintressiin liittyviä odotuksia ja ennakkoluuloja (vrt. Munro 1999). Toisaalta mihin tahansa rooliin liittyy erilaisia ei-aiottuja seurauksia: esimerkiksi kun Peltonen ja kollega olivat tehneet insinööriyrityksessä useita haastatteluja, joissa he pyrkivät rakentamaan luottamusta tuomalla esiin tietämyksensä yrityksen historiasta ja nykyvaiheesta, pyysi eräs tutun kautta haastatteluista kuullut päällikkö tutkijat luokseen tarkoituksenaan pyytää neuvoja Kiinan-operaatioiden käynnistämisen problematiikkaan. Tämä liikkeenjohdollisia neuvoja antaviin konsultteihin rinnastaminen ei ollut Peltosen ja kollegan suunnitelmien mukaista, koska tutkimuksen aiheet liittyivät kansainvälistymistarinoihin ja osaamisen sosiaaliseen arkkitehtuuriin.

- Tiedottamalla tutkimuksesta rehellisesti voidaan poistaa epäluuloja ja herättää luottamusta. Tiedottamisessa kannattaa varautua ainakin kolmeen kertaan: tutkimuksen alussa joutuu tavallisesti selittämään asiansa johdolle ja sen jälkeen koko henkilöstölle. Lisäksi pitää rakentaa »hissipuhe», noin 30 sekunnin mittainen esittely omasta itsestä ja tutkimuksesta, sillä ihmiset kyselevät kuitenkin tutkimuksen tavoitteista ja suoritustavasta. Lopuksi on syytä ilmoittaa aikeistaan aina, kun tavoitteissa tai aineiston keruutavassa tapahtuu suuria, selvästi havaittavia muutoksia.

TUTKIMUSSUUNNITELMASTA

Tutkimussuunnitelma on tavallisesti ensimmäinen tärkeä dokumentti, jonka tutkimushanke tuottaa. Sen ensisijainen tarkoitus on edesauttaa tutkimuksen suunnittelua, ja sitä varten hiotaan tutkimuskysymys, jonka valinta perustellaan. Suunnitelma kuvaa myös aiemman tutkimuksen, ja kertoo, miten kysymyksiin aiotaan vastata. Lisäksi se ennakoi tutkimuksen keskeiset ongelmat ja kertoo, miten ne aiotaan ratkaista. Näin

voidaan ennakoida resurssitarve ja tehdä suunnitelma niiden käytöstä. Suunnitelma on luonnollisesti myös retorinen väline, jonka avulla tutkija yrittää vakuuttaa rahoittajat tutkimuksensa hyödyllisyydestä. Niinpä suunnitelmassa varaudutaan tavallisesti myös keskeisiin arvioijien vastaväitteisiin.

Kun suunnittelee laadullista tutkimusta (ks. Marshall ja Rossman 1989), pitäisi suunnitelmaan sisällyttää useimmat tämän kirjan sisältämistä asioista. Hyvänä yleisenä sääntönä kannattaa pitää mielessä, että hyvä suunnitelma ei ole yleensä koskaan pitkä. Käytännössä kaikki rahoittajat haluavat nykyisin tiiviin, suhteellisen lyhyen suunnitelman ja antavat sivumäärän, jota ei saa ylittää. Sivumäärä on vuosien mittaan alati lyhentynyt. Esimerkiksi Suomen Akatemia antaa ohjeeksi, että tutkimussuunnitelman on oltava enintään kymmenen sivua pitkä. Kuten Alkula ym. (1994: 39) toteavat, ylipitkää, löysää tekstiä voidaan jopa pitää merkkinä siitä, että tutkimusongelmaa ei ole pystytty jäsentämään kunnolla.

- *Johdanto.* Suunnitelman johdantoon kootaan sellaisia perusasioita kuin tutkimuksen aihe ja aiheen valinnan taustalla olevat perusteet, tutkimuksen tavoitteiden kuvaus, tutkimuksen peruskäsitteet sekä rajaukset. Johdannossa perustellaan usein myös, miksi tutkimus on laadullinen. Tämä tapahtuu viittaamalla aiemman tutkimuksen aukkoihin tai käsitteellisiin puutteisiin, kriittisiin pyrkimyksiin tai yksinkertaisesti pyrkimykseen tuoda tutkittujen ihmisten ajatusmaailma osaksi tieteellistä keskustelua. Johdannossa kuvataan useimmiten myös tutkimuksen hyöty.
- *Teoreettinen orientaatio ja hypoteesit.* Näkökulmaa käsittelevä luku keskittyy kuvaamaan tutkimuksen näkökulmaa ja teoriaperustaa sekä aiempaa kirjallisuutta. Tutkittava ilmiö tulee ottaa käsitteellisesti haltuun; ilman tällaista rajausta kaikki mahdolliset asiat voisivat olla tärkeitä. Tällainen kehys voi löytyä aiemmasta tutkimuksesta, mutta etenkin laadullisessa tutkimuksessa se löytyy usein vasta tutkimuksen mittaan. Joka tapauksessa tämän kehyksen valinta tulee perustella: miksi juuri kyseinen kehys on niin erinomainen, että tutkimus tehdään sen varassa? Käytännössä ainoa keino tehdä tämä tarkastelu on esitellä kilpailevat näkökulmat ja osoittaa, miten ne esimerkiksi ohjaisivat tutkimuksen vääriin asioihin, jättäisivät ilmiön osia analysoimatta tai sopisivat muuten vain kohteeseen niin huonosti, että tarvitaan uusi tarkastelukehys. Toisin kuin perinteiseen tutkimussuunnitelmaan, laadulliseen tutkimussuunnitelmaan *ei* yleensä rakenneta hypoteeseja. Hypoteesien sijaan kuvataan usein tutkimuksen pääpiirteinen kulku ja tutkimuksen eri vaiheiden loogiset suhteet (eli mikä vaihe edellyttää jotain muuta työtä).
- *Aineisto ja metodit.* Seuraavassa osiossa kuvataan aineiston keruussa käytetyt menetelmät pääpiirteissään. Jos menetelmistä tehdään omia sovellutuksia, pitäisi ne kuvata huolellisesti. Lukijoiden tuntemia standardimenetelmiä ei yleensä tarvitse kuvata erikseen, mutta menetelmän valinta tulee perustella. Sama pätee tulkintamenetelmiin. Jos aineisto analysoidaan jollain tietyllä analyysimetodilla, pitää se avata, jotta lukija näkee polun, jolla aineistosta tullaan etenemään johtopäätöksiin. Puhtaasti aineistolähtöisiä analyysiprosesseja ei tietenkään voi kuvata etukäteen kuin yleisesti, joten sen valinta tulee perustella erityisen huolellisesti. Tällaisen avoimuuden oikeuttaminen on toinen keskeinen seikka, jossa laadullisen tutkimuksen suunnitelma poikkeaa tavanomaisen tutkimussuunnitelman tekemisestä. Jakson loppuun kannattaa tehdä seuraava varaus: Jos aineisto ja analyysiprosessi niin vaatii, tutkija on yleensä valmis hylkäämään aiemman tutkimusongelmansa ja käsitteensä ja etsimään uudet lähtökohdat. Joskus hänen on pakko hylätä *kaikki* valmiit mallit ja edetä puhtaasti aineiston pohjalta. Tämä »potentiaalinen induktiivisuus» kannattaa esittää varauksena, jotta se ei tule yllätyksenä tai jotta laadullisen tutkimuksen perinteestä

tuleva arvioija ei syyttäisi tutkijaa silmälappujen pitämisestä jo ennen kosketusta aineistoon.

- *Eettiset ja luottamuksellisuusmenettelyt sekä reaktiivisuus.* Suunnitelman lopuissa sisällöllisissä jaksoissa kuvataan mahdolliset eettiset ongelmat ja luottamuksellisuuskysymykset sekä se, miten niitä aiotaan käsitellä. Voi olla myös hyvä antaa suuntaviivat siitä, miten aikoo käsitellä reaktiivisuutta, jos sitä ilmenee.
- *Tutkimusympäristön kuvaus, budjetti, aikataulu, lähteet.* Suunnitelman loput osat ovat yleensä teknisiä. Ne muodostuvat esimerkiksi tutkimusryhmän ja -ympäristön kuvauksista, budjetista, aikatauluista ja lähteistä. Aikataulua suunniteltaessa kannattaa huomioida, että laadullisessa tutkimuksessa kirjoittamiseen pitää varata runsaasti aikaa. Kyseessä ei ole tehdyn tutkimuksen raportointi, vaan olennainen analyysin ja argumentoinnin osa. Muilta osin nämä jaksot eivät eroa mitenkään perinteisen tutkimuksen suunnittelusta.

Kaikkiaan suunnitelmasta kannattaa *tehdä* työväline. Parhaimmillaan suunnitelma on, jos sen kirjoittaa valmiiksi paljon ennen hakemuksen jättämistä. Jos sen laatii huolella ja antaa luettavaksi professoreille, kollegoille ja tuttaville, voi sitä muokata heiltä saadun palautteen mukaisesti. Vain näin oppii näkemään, ymmärretäänkö suunnitelma edes likipitäen siten kuin tutkija haluaa, mitkä suunnitelman osat toimivat ja mitkä eivät, puuttuuko jotain ja millaisen vastaanoton suunnitelma saa erilaisilta lukijoilta. Jatko-opiskelijaksi hyväksymisen jälkeen tutkijan maailma muuttuu, sillä tämä on viimeinen piste, jossa suunnitelmia lukevat vain oman oppiaineen professorit, opettajat ja kollegat. Kaikissa myöhemmissä hauissa kannattaa varautua siihen, että tutkimussuunnitelmia lukevat ja niistä päätöksiä tekevät ihmiset, jotka eivät tunne tutkimusaihetta tai sen taustalla olevaa tieteellistä keskustelua. Suunnitelman tulee siis tuoda esille aiheen tärkeys, sen

pitää olla selkeä ja ilmaista selvästi, miten tutkimus aiotaan toteuttaa. Suunnitelma on parhaimmillaan tärkeä työväline, jonka valmistelua ei kannata jättää viimeisen päivän saati yön varaan.

3. *Fakta- ja näytenäkökulma*

Faktanäkökulma

Arkielämässä käytämme kieltä välineenä, jonka avulla puhuja tai kirjoittaja välittää informaatiota vastaanottajalle. Yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa hyödynnetään usein samaa kielen perusfunktiota. Paitsi että tutkijat perehtyvät aikaisempaan tietämykseen tutkimuskirjallisuuden avulla, he myös käyttävät tutkimuskohteestaan kertovia tekstejä lähteinään tai haastattelevat ihmisiä, jotka tietävät asiasta esimerkiksi jonkin tapauksen silminnäkijöinä.

Tätä näkökulmaa kieleen voidaan nimittää *faktanäkökulmaksi*, koska siinä ollaan kiinnostuneita niistä tiedoista eli faktoista, joita käytettävät lähteet välittävät asiasta, josta niissä kerrotaan. Faktanäkökulma ei tarkoita sitä, että lukija tai kuulija, tätä näkökulmaa hyödyntävästä tutkijasta puhumattakaan, pitäisi kaikkea kuulemaansa tai lukemaansa totena. Kyse on vain siitä, että puhetta tai tekstiä tarkastellaan faktojen näkökulmasta. Esimerkiksi arkielämässä meillä on usein monista eri syistä syytä epäillä, että kuulemamme kertomus ei ole kaikilta osin todenmukainen tai että se esittää

sinänsä uskottavalta vaikuttavat yksityiskohdat vain yhdestä näkökulmasta. Vastaavasti tutkijoilla on omat, arkielämässä tapahtuvaa tervettä epäilyä muistuttavat mutta paljon systemaattisemmat lähdekritiikin menetelmänsä. Esimerkiksi historiantutkimuksen lähdekritiikissä yleisperiaatteena on eronteko kahden tyyppisten lähteiden välillä. Jos lähde tulee epäsuorasti antaneeksi jonkin tiedon asiasta, josta tutkija on kiinnostunut, siihen ei tarvitse suhtautua niin kriittisesti kuin lähteeseen, jossa puhuja tai kirjoittaja antaa eräänlaisen todistajanlausunnon. Jälkimmäisessä tapauksessa edellytetään, että useampi lähde kertoo asian samoin toisistaan riippumatta.

Lomake- eli surveytutkimus on yksi faktanäkökulman pitkälle kehitetty sovellutus. Siinä yksilöiltä kysytään joukko valmiiksi huolella muotoiltuja kysymyksiä, joiden avulla vastaajista toivotaan saatavan erilaisia tosiasiatietoja. Tyypillisesti heiltä kysytään heitä ja heidän sosiaalista asemaansa kuvaavia taustatietoja (kuten ikä, sukupuoli, ammatti, koulutustaso ja asuinpaikka), minkä lisäksi lomakkeessa kysytään heidän käyttäytymisestään ja asenteistaan: voidaan kysyä esimerkiksi eri medioiden seuraamiseen käytettyä aikaa tai pyytää vastaajia arvioimaan asenneväittämien osuvuutta omalla kohdalla. Tässä on kyse faktanäkökulmasta sikäli, että vastaajien edellytetään tai ainakin toivotaan vastaavan kysymyksiin rehellisesti, olkoonkin että tutkijat yleisesti ottaen suhtautuvat vastauksiin tai niiden jakaumiin sitä kriittisemmin, mitä aremmasta asiasta on kysymys.

Myös laadullisen tutkimuksen yhteydessä tehtävien haastatteluiden tulkintaan sovelletaan usein faktanäkökulmaa. Analyysin kohteena voi esimerkiksi olla jokin yhteisö, sen tavat ja uskomukset, joista tutkija saa tietoa yhteisöön kuuluvien informanttien kautta. On jopa vaikea kuvitella haastatteluaineiston analyysiin perustuvaa laadullista tutkimusta, jossa ei joiltain osin sovellettaisi faktanäkökulmaa. Ainakin haastateltavat esitellään kertomalla heitä kuvaavia tausta-

tietoja, jotka on pääosin saatu haastattelutilanteessa. Usein analyysin kohteena on se, miten eri haastateltavat kokevat tai tulkitsevat jonkin asian, mitä myös voi pitää faktanäkökulmana haastattelupuheeseen sikäli, että haastateltavien edellytetään puhuvan rehellisesti ja avoimesti itsestään ja tuntemuksistaan.

Voidaankin sanoa, että faktanäkökulmasta on kyse silloin, kun puheen tai tekstin tuottajien täydellinen epärehellisyys, esimerkiksi hulluttelu, veisi saadulta aineistolta kaiken arvon. Siitä on myös kyse aina, jos on mielekästä pohtia, voiko lähde valehdella, harhauttaa tai olla epärehellinen. Faktanäkökulmaa puhutusta tai kirjoitetusta tekstistä koostuvaan aineistoon voi myös havainnollistaa siten, että aineisto ajatellaan ikään kuin linssiksi, jonka läpi tutkija katsoo todellisuuteen.

NÄYTENÄKÖKULMA

Faktanäkökulma ei kuitenkaan ole ainoa mahdollinen näkökulma tutkimusaineistoon. Päinvastoin, koko tieteellisen tutkimuksen kentässä se on poikkeus, joka johtuu siitä, että yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen kohteet osaavat puhua. Esimerkiksi vesien eliömaailmaa ja sen vuorovaikutusta elinympäristön kanssa tutkiva limnologi ei voi kysyä kohteeltaan, millainen se on – tai ainakaan kohde ei vastaa sille esitettyyn kysymykseen sanoin. Luonnontieteilijä voi tutkia kohdettaan ainoastaan tekemällä erilaisia havaintoja siitä otetuista näytteistä. Siksi voidaan puhua *näytenäkökulmasta*. Esimerkiksi talosta voi ottaa materiaalinäytteen tai vesistöstä vesinäytteen.

Metaforisesti voidaan sanoa, että näyte kertoo kohteestaan, mutta tarkkaan ottaen näyte ei tietenkään puhu mitään. Se on pala tutkittavaa todellisuutta, näyte siitä. Tutkimalla näytteen erilaisia ominaisuuksia voidaan tehdä päätelmiä myös siitä laajemmasta kokonaisuudesta, josta näyte on peräisin,

mutta ensimmäisessä vaiheessa olennaista on se, että erilaiset analyysitulokset kertovat vain ja ainoastaan näytepalasta. Limnologi voi esimerkiksi mitata veden happamuuden ja laskea erilaisten mikroskooppisen pienten vesieliöiden määrän näytteen jokaista senttilitraa kohti.

Kun tällaista näkökulmaa sovelletaan laadulliseen aineistoon, vaikkapa johonkin tekstikorpukseen, se tarkoittaa että aineistosta tehdään vastaavanlaisia, vain sitä itseään koskevia havaintoja. Voidaan esimerkiksi laskea, montako sivua, riviä, lausetta tai sanaa aineisto käsittää. Myös lauserakenteita, esimerkiksi pää- ja sivulauseiden esiintymistä sekä aineiston jakautumista erityyppisiin virkkeisiin voidaan tutkia. Semantiikasta kiinnostunut voisi tehdä havaintoja jonkin aineistossa runsaasti toistuvan sanan eri käyttöyhteyksistä: saako se niissä saman merkityssisällön. Semiotiikasta kiinnostunut voisi tutkia joitakin tekstissä olevia käsite-erotteluja ja käsitteiden välisiä artikulaatioita. Jos tekstikorpus sisältää keskustelutilanteiden taltiointeja, keskustelunanalyysin harrastaja voi tutkia puhujien välisen vuorovaikutuksen rakenteita.

Tällaisille laadullisen aineiston analysointitavoille on ominaista, että niissä ei aineiston erittelyn tuloksena yritetä esittää väitteitä aineiston ulkopuolisesta todellisuudesta. Havainnot ja tulkinnat, joita tehdään, ovat havaintoja vain ja ainoastaan tutkimusaineistosta, mikä myös mahdollistaa sen, että tehdyt tulkinnat ovat kenen tahansa muun tutkijan koeteltavissa. Koeteltavuus ei rajoitu vain siihen, että epäilijä voi pyytää aineiston tutkittavakseen, vaan aineistoa koskevista tulkinnoista tehdään myös esitystavallisesti »läpinäkyviä». Kun tutkija esimerkiksi väittää, että aineistossa jokin termi esiintyy eri käyttökonteksteissa, hän antaa niistä kaikista mahdollisimman erilaisia esimerkkejä, niin että lukija voi arvioida, onko tyypittely mielekäs ja kaikenkattava.

Sama periaate vain näytteiden koostumuksen analysointiin pitäytymisestä pätee myös luonnontieteelliseen tutkimukseen.

Jos esimerkiksi limnologi lisää näytteidensä analyysituloksiin jonkin eliön, koska sitä tyypillisesti esiintyy kyseisissä vesistöissä, tai poistaa listoilta jonkin epätyypillisenä pitämänsä eliön, hän syyllistyy tieteelliseen väärennökseen. Vastaavalla tavalla tekstinäytteen merkityssisällöistä havaintoja tekevän tulee pitäytyä tulkinnoissa, joissa tukeudutaan vain itse aineistosta löydettäviin esimerkkeihin, vaikka tutkija tietäisikin, että käytetyillä termeillä on usein muitakin merkityksiä tai konnotaatioita.

Näytteet ovat siis pala tutkittavaa todellisuutta. Siksi ei myöskään voida sanoa, että näyte valehtelisi. On toki mahdollista, että kerätyt näytteet vaikkapa jonkin vesistön biologisista ominaisuuksista antavat vääristyneen kuvan vesistöstä, mutta silloin kyse on siitä, että näytteistä ei muodostu edustavaa kuvaa kokonaisuudesta.

Luonnontutkimuksessa valehtelemisesta puhuminen on mieletöntä jo senkin vuoksi, että luonto ei puhu, mutta samaa periaatetta valehtelun mahdottomuudesta voi soveltaa näytenäkökulmassa myös laadulliseen aineistoon. Vaikka aineisto koostuisi henkilöhaastatteluista, joita voidaan tarkastella myös haastattelulausuntojen todenmukaisuuden tai puhujien rehellisyyden näkökulmasta, näytenäkökulmasta analyysin kohteena ovat muut seikat. Näytenäkökulmasta tutkija ei ole kiinnostunut siitä, mitä ja miten luotettavaa informaatiota jokin puhuja välittää puheenaiheestaan, vaan erittelyn kohteena on itse puhunta ja laajemmin se dokumentti, johon haastattelu on tallennettu. Näytenäkökulmasta aineisto ei siis välitä informaatiota todellisuudesta, vaan erittelyn kohteena on aineiston todellisuus. Analyysimenetelmistä riippuen aineistosta voidaan tehdä kaikenlaisia havaintoja ja tulkintoja.

ESIMERKKI NÄYTENÄKÖKULMASTA LIIKETALOUSTIETEESSÄ

Hyvän esimerkin näytenäkökulman hyödyntämisestä liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa tarjoaa organisaation kulttuuristen käytäntöjen analyysi. Kulttuuristen jäsennysten tutkiminen on yksi tapa analysoida sitä, miten henkilö tai analysoitava teksti kertoo tarinaansa, olipa se sitten totta, rehellistä puhetta tai keksittyä tarinaa. Kulttuuristen jäsennysten tai erottelujärjestelmien analyysissa on kyse siitä, että eritellään, millaisia erontekoja ja luokituksia teksti sisältää eli miten se jäsentää maailmaa. Otetaan esimerkiksi katkelma haastattelusta, jossa teollisuusyrityksen johtaja kertoo työuransa kulusta. Katkelma on jaettu sisällöllisesti jaksoihin.

1 Koulutukseen hakeutuminen lähti liikkeelle oikeastaan siitä, kun vanhin veli sai mut kiinnostumaan teknisestä korkeakoulusta
2 – ja jo silloin mulla oli kyllä niin kuin näkemys, että mä en ole tutkija tai tekniikan-, varsinainen tekniikan ihminen... elikkä opiskelin jo teollisuustaloutta ja olen suoritellut jenkeissä ja sitten vähän täällä MBA-kursseja... elikkä alusta saakka mulla oli visio, että bisnekseen.
3 Ja kun mä olen tehoelektroniikkaa pääaineena opiskellut ja sen lisäksi olin aika paljon kesäduunissa, harjoittelussa ulkomailla, niin ei ollut kauhean paljon ihmettelemistä, miten päädyin tämän yhtiön kirjoille.
4 Tämä oli ainoa iso yhtiö tällä alalla silloin Suomessa.
5 Olen sitten valmistumisen jälkeen tehnyt laidasta laitaan hommia,
6 ollut projektinvetohommissa; sen jälkeen myynti-markkinointihommissa samalla alalla... linjahommissa koko ajan silloin.
7 Sitten jossain vaiheessa olin vähän aikaa käyttöönottohommissa elikkä halusin raakaa käyttökokemusta.

8 Ja sitten mä olin pari vuotta Yhdysvalloissa semmoisen pienen joint venture -yhtiön tällaisessa liiketoiminnan kehitysfunktiossa eli esi-, esikuntatehtävissä.

9 Ja tein markkinatutkimusta, tein kustannustehokkuusanalyyseja, paikallisen valmistuksen analyyseja;

10 ja kun mä palasin sieltä ni silloinhan me-, siirryin sitten yleistehtäviin suoraan eli o-, täss divisioonassa tulosyksikkö joka oli silloin parisataa miljoonaa vastuulla(ni) silloisen divisioonan alaisuudessa

11 sitä muuteltiin – se kasvoi rakenteellisesti vähän ja sitten parin vuoden päästä siirryin tämän divisioonan pomoksi, joka on nyt tällainen seitsemänsataa miljoonaa ja kuussataa ihmistä, ja sitä oon tehnyt kolme vuotta,

12 ja nyt siirryn sitten meidän yhtymän rakennemuutosten mukana niin kuin matriisiorganisaation toiselle asteelle paikallisista tehtävistä bisnesvetäjäksi, täyspäiväiseksi sellaiseksi.

Katkelmassa tehdään lukuisia eroja ja rakennetaan loogista tarinarakennetta. Esimerkiksi kohdassa 2 johtaja tekee eron »tutkijan» ja »bisnesihmisen» välillä ja sen lisäksi rinnastaa »tutkijan» »varsinaiseen tekniikan ihmiseen». Kohdassa 4 korostetaan »isoa» yhtiötä, jonka vastakohtana lienee »pieni» yritys. Kohdan 3 perusteella käy myös ilmi, että »pieni» on paitsi kooltaan suuren vastakohta, myös kansainvälistyneen ja globaalin yrityksen vastakohta, eli »lokaali». Kohdissa 5–10 taas jäsennetään johtajaksi etenevä organisatorinen ura erilaisilla horisontaalisilla ja vertikaalisilla jaotteluilla. Ura on edennyt horisontaalisesti ajatellen »laidasta laitaan» sillä tavoin, että johtaja on toiminut sekä tuotannon, tuotekehityksen että markkinoinnin funktionaalissa rooleissa, jotka siis oletetaan toisistaan irrallisiksi. Toisaalta viittaukset niin »linjatehtävissä» (projektityö sekä myynti- ja markkinointitehtävä) kuin »esikuntatehtävissä» ja lopuksi »yleistehtävissä» toimimiseen liittyvät organisaation eri hierarkiatasojen jäsentämiseen. Hierarkiatasojen ero tuodaan esiin myös kohdan 7 maininnalla »raa'asta» lattiatason työkokemuksesta, jonka vastakohdaksi asettuvat »sivistyneet» tehtävät esikunta- ja yleisjohdossa. Lisäksi haastattelussa rakentuva liikkeenjohtajan tehtäviin etenevä uratarina tulee mielekkääksi seuraavan jaottelun mukaisesti: teknis-taloudellinen yliopistokoulutus – erilaisia työkokemuksia – siirtyminen yleisjohtajan vastuuseen.

NÄYTTEET JA MUU TODELLISUUS

Keskittyminen ensimmäisessä vaiheessa vain aineiston todellisuuteen ei kuitenkaan tarkoita, että tutkija ei näytteiden analysoimisen avulla yrittäisi tehdä päätelmiä siitä laajemmasta kokonaisuudesta, jonka näytteinä hän aineistoaan pitää. Luonnontutkijan kohdalla tämä on ilmeistä: kun limnologi analysoi vesinäytteitään, hän tekee sen tehdäkseen niiden perusteella päätelmiä tutkimastaan vesistöstä. Laadullisen yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen osalta näytteen ja sen edustaman tutkimuskohteen suhde on yhtä mutkikas, koska samaa tekstikorpusta voi pitää näytteinä hyvinkin monenlaisista ilmiöistä. Esimerkiksi kielitieteilijälle tekstikorpus on näyte arkisesta kielenkäytöstä; korpuksesta riippuen se voi olla näyte puhekielestä tai kirjoitetusta kielestä. Joku toinen tutkija voi etsiä aineistosta juonirakenteita, kolmas taas käytettyä retoriikkaa.

Yleisesti ottaen voidaan kuitenkin sanoa, että laadullista aineistoa näytenäkökulmasta erittelevä tutkija pitää aineistoaan näytteenä kielestä ja kulttuurista. Kun hän löytää aineistostaan toistuvia rakenteellisia piirteitä, hän pitää sitä osoituksena siitä, että niitä esiintyy kyseisellä tavalla kerätyssä aineistossa. Löydettyjen rakenteellisten piirteiden määrästä ja aineiston luonteesta riippuen tutkija voi esittää päätelmiä siitä,

miten kulttuurisesti yleisenä löydettyjä piirteitä voi pitää ja mihin kaikkiin konteksteihin tulokset voi hänen nähdäkseen yleistää. Tarkoituksena on tutkia, mitä erontekoja *tekstit itse* sisältävät, miten esimerkiksi haastatellut ihmiset puheessaan jäsentävät jotain ilmiötä.

Amerikkalaisen antropologin ja kielitieteilijän Kenneth Piken (1954) termein voidaan sanoa, että erottelujärjestelmiä tutkittaessa ei tehdä *etic*-tyyppisiä, tutkijan luomia luokitteluja, vaan kyse on *emic*-tyyppisten, tekstissä itsessään olevien luokittelujen tutkimisesta. Tarkastellaanpa vielä edellä olevaa haastattelukatkelmaa, erityisesti sen repliikkiä 2. Siinä haastateltava sanoo: »Ja jo silloin mulla oli kyllä niin kuin näkemys, että mä en ole tutkija tai... varsinainen tekniikan ihminen». Edellä tulkitsimme, että eronteko tutkijan ja bisnesihmisen välillä liittyy yleisempään jaotteluun johonkin yhteen asiaan syventyneen asiantuntijan ja useita eri osa-alueita hallitsevan yleisosaajan välillä. Emmekö me nyt tässä tutkijana kuitenkin luo luokkia puhuessamme esimerkiksi »asiantuntijasta» tai »yleisosaajasta», eihän haastateltava tällaisia termejä käyttänyt?

Näytteitä siis tutkitaan, koska niitä pidetään esimerkkeinä jostain laajemmasta, mutta on tärkeää tehdä analyyttinen ero kahden vaiheen välille. Ensinnäkin näytteistä voi löytää erilaisia piirteitä ja ominaisuuksia, joiden olemassaolo on kenen tahansa helppo todentaa seuraamalla tutkijan argumentaatiota ja tarvittaessa kokeilemalla itse, päätyykö hän näytteistä samoihin johtopäätöksiin. Sen sijaan on eri asia tehdä aineiston analyysin perusteella empiirisiä yleistyksiä eli päätelmiä muusta kuin aineiston todellisuudesta. Laajemmin sanoen kyse on siitä, miten tutkimuksen tulokset suhteutetaan muuhun todellisuuteen – kuten limnologi vesistöön tai kauppatieteilijä asiantuntijuuteen.

FAKTA- JA NÄYTENÄKÖKULMAN KIETOUTUNEISUUS

Faktanäkökulmasta tekstejä tarkastellaan siis sen kannalta, mitä puhujat tai kirjoittajat niissä kertovat puheensa kohteena olevasta asiasta. Sen sijaan näytenäkökulma tarkoittaa yksinkertaisesti sitä, että tutkitaan tekstejä teksteinä: erittelyn kohteena eivät ole puheiden kohteet vaan itse kieli ja puhunta.

Käytännössä nämä kaksi näkökulmaa tutkimusaineistoon nivoutuvat usein toisiinsa niin, että niitä on vaikea erottaa toisistaan. Yhdessä kohtaa tutkija voi käyttää aineistoa kertojien todistajanlausuntoina tutkittavasta ilmiöstä, toisessa kohtaa hän taas erittelee aineistoa tekstikorpuksena, jossa on esimerkkejä erilaisista rakennepiirteistä.

Esimerkiksi tutkimuksessaan *Väsynyt äiti* Eeva Jokinen (1996) vuorottelee näiden kahden näkökulman välillä. Tämä on ilmeistä jo siksikin, että hänen tutkimuskohteensa, äidin väsymys, on usein suoraan myös tutkimusaineistossa esiintyvien kirjoittavien äitien puheenaiheena. Jokinen kertoo joidenkin äitien vertaavan eri lapsiinsa, raskauksiinsa, synnytyksiinsä ja pikkulapsiaikoihin liittyviä väsymyksiä ja ottaa tästä esimerkin:

> Tällä kertaa raskaus, pahoinvoinnit mukaan lukien, tuntui menevän työn touhussa huomattavasti edellisiä nopeammin. Toisaalta olin paljon väsyneempi kuin edellisillä kerroilla. (Jokinen 1996: 34.)

Tekstinäytettä voi pitää faktanäkökulmaa edustavana todistajanlausuntona äitien väsymyksen kokemuksista, mutta kyseisessä kohtaa se edustaa Jokiselle teksteissä esiintyviä »väsymisjäsennyksiä», jotka liittyvät naisten ajaksi sanottuun sykliseen aikaan.

Lisäksi Jokinen erittelee tutkimusaineistossaan olevia äitiyden tuntojen raportointeja ja ilmaisuja hyvinkin yksityiskoh-

taisesti, luokituksia tehden ja eri tyyppien lukumääriä laskien. Hän esimerkiksi erittelee kieliopillisesti erilaisia tapoja ilmaista väsymystä:

> »Minua väsyttää.» Tässä ilmaisussa semanttinen tekijä eli minä on kohteen tavoin objekti. Siinä on eri sävy kuin ilmaisussa »olen väsynyt». »Minua väsyttää» viittaa, kuten »minua pelottaa», »minua haluttaa» ja »minua säälittää», hyvin kokonaisvaltaiseen ruumiilliseen kokemukseen, psykofyysiseen tilaan, johon ei oikein voi itse vaikuttaa. (Jokinen 1996: 33.)

Samalla kun yllä olevassa erittelyssä aineistossa olevien väsymyksen ilmauksien eroista otetaan selvästi etäisyyttä faktanäkökulmaan ja tarkastellaan äitien kirjoituksia vain näytteinä kieleen ja kulttuuriin kuuluvista puhetavoista, kyseinen kohta on hyvä esimerkki siitä, miten vaikeaa ihmisten tutkimuksessa on pitäytyä analysoimaan tiukasti vain näytteen ominaisuuksia. Esimerkiksi väitettä, että ilmaisu »minua väsyttää» viittaa vahvemmin kokonaisvaltaiseen ruumiilliseen kokemukseen kuin vaikkapa ilmaisu »olen väsynyt», ei voida todentaa analyysin kohteena olevalla aineistolla. Ainoa siihen viittaava todiste on, että ensin mainitussa ilmauksessa tekijä on objektin roolissa.

FAKTA- JA NÄYTENÄKÖKULMAN METODISIA SEURAUKSIA

Fakta- ja näytenäkökulmaa koskevan erottelun metodinen ydin piilee siinä, että se selkiyttää hyvin lukuisia laadulliselle tutkimukselle tyypillisiä työtapoja. Kenties tärkein näistä koskee tutkimuksen arviointia koskevia periaatteita. Faktanäkökulmasta katsoen tutkimuksen onnistumisen kriteerinä pidetään sitä, miten hyvin ja virheittä kohde onnistutaan

kuvaamaan ja myöhemmin selittämään. Tällöin esimerkiksi aineiston virheiden minimointi on olennaisen tärkeä tutkimuksen luotettavuutta lisäävä seikka. Myös yleistämistä koskevat kysymykset ovat tällaisesta näkökulmasta katsoen olennaisen tärkeitä tutkimuksen luotettavuuden ja hyödyllisyyden kannalta.

Näytenäkökulmasta katsoen tutkimuksen luotettavuuden ydin piilee taas ennen muuta tulkinnan rikkaudessa ja paljastavuudessa. Näytteen yksityiskohtaisen erittelyn avulla tuotetaan uusia tulkintoja ja näkökulmia. Nämä näkökulmat ja tulkinnat sisältävät informaatiota: ne vievät tietoa eteenpäin, kunhan ne yhdistetään tieteellisiin keskusteluihin. Antropologi Clifford Geertz (1973: 9–10) on kuvannut tällaista työtapaa »tiheäksi kuvaukseksi»: tutkimuksen tekeminen on kuin vanhan, puutteellisen ja haalistuneen vieraskielisen käsikirjoituksen tulkitsemista. Täydellistä tulkintaa ei voi saavuttaa, mutta uusi, hyvin argumentoitu tulkinta lisää silti lukijan ymmärrystä. Vaikka täydellinen tulkinta ei olisi mahdollinen, aineiston puutteet eivät saa estää tutkimusta – taloustieteilijä Robert Solow'n vertauksen mukaan tämä olisi hieman kuin väittäisi, että koska täydellisen antiseptistä ympäristöä ei ole mahdollista rakentaa, voi kirurgisia toimenpiteitä tehdä saman tien viemärissä (Geertz 1973: 30).

Erottelulla on myös lukuisia muita metodisia seurauksia. Ne liittyvät ennen muuta tutkimuksen tapaan rakentaa tutkimusprosessi. Faktanäkökulmalle rakentavassa tutkimuksessa aineiston keruu on raskas vaihe, johon varataan paljon aikaa. Käytännössä tutkija saattaa varata viikkoja tai kuukausia tulkintojensa taustalla olevien väitteiden totuudenmukaisuuden tarkistamiseen. Faktanäkökulmassa tulkinta on usein osin mekaanista. Aineistoa voidaan esimerkiksi taulukoida matriiseiksi, joita analysoidaan ristiintaulukoinneista tutun elaboraation ja polkuanalyysin kaltaisilla menetelmillä (ks. Miles ja Huberman 1985). Aineistosta etsitään ennen muuta

tyypillisiä piirteitä; erikoiset tapaukset saavat merkityksen suhteessa aineiston yleislinjaan aivan kuten tilastollisessa tutkimuksessa.

Näytenäkökulmassa suuremman huomion vie tulkinta, johon täytyy varata runsaasti aikaa. Jos tutkimus taas pohjautuu näytenäkökulmaan, annetaan poikkeaville tapauksille merkittävä paino, sillä juuri ne pakottavat tutkijan kyseenalaistamaan omat oletuksensa. Aineistoa kerätessä haetaan poikkeavia tapauksia – esimerkiksi perheen työn edelle asettavia miesjohtajia – jotta aineisto sallisi mahdollisimman rikkaan tulkinnan. Jos tutkimuksen viimekätinen oikeutus on, että se auttaa lukijaa havaitsemaan omia ennakko-oletuksiaan avaamalla uusia näkökulmia tutkittujen ihmisten maailmaan, on tälle seikalle annettava painoa koko tutkimusprosessin aikana.

Faktanäkökulma: havaintojen tuottaminen faktanäkökulman mukaisesti

4. *Havainnointitutkimus*

Havainnointia, kenttätyötä ja etnografiaa käytetään usein synonyymeinä, vaikka niissä onkin vivahde-ero (vrt. Atkinson ja Hammersley 1994). Kaikilla näillä käsitteillä tarkoitetaan yleensä kahta erilaista asiaa. Osallistuvalla havainnoinnilla tarkoitetaan tutkimusotetta, jossa tutkija viettää aikaansa kohteen parissa ikään kuin yhtenä tutkitun organisaation, yhteisön tai ryhmän jäseniä ja osallistuu sen toimiin tutkijanroolinsa rajoissa (Becker ja Geer 1957). Monesti termi on lähes synonyymi laadulliselle tutkimukselle, jossa hyödynnetään havaintoja, haastatteluja ja dokumentteja. Havainnointi kuuluu tietysti osana lähes kaikkeen tutkimukseen. Usein se on viety laboratorioon, koeolosuhteisiin. Laadullisessa tutkimuksessa havainnointitutkimuksella tarkoitetaan kuitenkin tutkimusta, jossa havainnoidaan luonnollisia tilanteita erilaisissa ympäristöissä. Luonnolliset tilanteet tarkoittavat tilanteita, joissa ihmiset toimittavat asioitaan ilman tutkijan vaikutusta. Erilaiset ympäristöt taas tarkoittavat esimerkiksi busseja, koteja, katuja, työpaikkoja – niitä paikkoja, joissa tilanteet tapahtuvat. Nykymuotoisen menetelmän juuret ovat

antropologiassa ja sosiologiassa. Suositeltava esitys havainnoinnista on Hammersleyn ja Atkinsonin (1995) selkeä ja käytännöllinen kirja.

Havainnointitutkimuksella on ollut tärkeä rooli modernin empiirisen liiketaloustieteen synnyssä. Eliittejä ja formaaleja organisaatioita on tutkittu havainnoimalla jo ainakin 1950-luvulta lähtien, jonne ajoittuvat liiketaloustieteiden keskeiset klassikot, Alvin Gouldnerin *Patterns of Bureaucracy* (1955), Peter Blaun *The Dynamics of Bureaucracy* (1955) ja Melville Daltonin *Men Who Manage* (1959). Tekijät olivat sosiologeja, jotka alkoivat havainnoimalla kyseenalaistaa toisaalta tuolloin muotiin tullutta Max Weberin byrokratiateoriaa, toisaalta hallinnon tutkimukseen »tieteellisen johtamisen» (Taylor 1914) ja 1930-luvun jälkeen vakiintuneita erilaisia nyrkkisääntöjä. Tutkimukset osoittivat, miten virallisten organisaatioiden oheen kasvaa aina epävirallinen organisaatio, jolla on oma elämänsä virallisen mallin ohessa. Suomalaisissa liiketaloustieteissä on tehty suhteellisen vähän havainnointitutkimusta. Viime aikojen tärkeimpiä liiketaloustieteellisiä havainnointitutkimuksia ovat olleet Robert Jackallin *Moral Mazes* (1988), joka käsitteli yritysten etiikkaa; Tony Watsonin *In Search of Management* (1994), tutkimus johtajien yrityksistä koordinoida kaaosta; sekä Gideon Kundan *Engineering Culture* (1992), tutkimus kulttuurista keinona koordinoida teknologiayrityksen erilaisten ammattikuntien erilaisia intressejä. Merkittävin viimeaikainen kotimainen havainnointitutkimus lienee Saija Katilan (2000) *Moraalijärjestyksen rajaama tila*, tutkimus maaseutuyrittäjien moraalikäsityksistä. Työnsosiologiassa tutkimusta on tehty runsaammin (esim. Kortteinen 1992; Korvajärvi ym. 1990).

Havainnointitutkimuksen voi nähdä laadullisen tutkimuksen perusmenetelmänä, sillä sen parissa on käyty metodologista keskustelua kymmeniä vuosia. Lisäksi monet laadulliselle tutkimukselle tyypilliset ongelmat tiivistyvät havainnoinnissa.

Esimerkiksi käyvät kysymykset tutkijan vaikutuksesta tutkittaviin tai kysymysten tarkentumisesta tutkimuksen mittaan. Osallistuva havainnointi on tietynlainen laadullisen tutkimuksen perusmenetelmä, jonka kautta laadullinen metodologia on kehittynyt nykyiseen muotoonsa. Aloitamme tästä syystä faktanäkökulman käsittelyn havainnoinnista.

TUTKIMUSKYSYMYSTEN ASETTAMINEN JA KOHTEEN VALINTA

Laadulliselle tutkimukselle ominainen asia on pyrkimys pitää kysymyksenasettelun ja tutkimusprosessi avoimena suhteellisen pitkään. Tämä pätee aivan erityisesti havainnointitutkimukseen, jonka kysymykset vaihtelevat avoimesta hyvinkin spesifiin, jälkimmäisen ääripään ollessa kuitenkin harvinainen. Tyypillinen havainnointitutkimuksen kysymys voi olla esimerkiksi »millaista organisaatiosta riippumatonta toimintaa harrastetaan työpaikalla». Tyypillinen spesifi kysymys rajaa kohteen tarkemmin. Esimerkiksi käy vaikkapa »millaisilla rituaaleilla ihmiset tuovat kotielämänsä työpaikalle». Jälkimmäinen kysymys johdattaisi tutkijan esimerkiksi Kundan (1992) tutkimuksen havaintojen elaboroimiseen ja tutkimaan vaikkapa työpaikalta löytyvien valokuvien ja niistä käytyjen keskustelujen roolia työpaikasta riippumattoman todellisuuden ylläpidossa. Organisaatiososiologi W. Richard Scott (1965) esitti joitain vuosikymmeniä sitten, että tieteen edistyessä myös havainnointitutkimuksen kysymyksenasettelut olivat aina vain tarkentuneet edellisten vuosikymmenten aikana. Tämä näkemys tuskin pitää täysin paikkansa. Havainnointi valitaan edelleen menetelmäksi erityisesti silloin, kun halutaan mahdollisimman paljon eroon esimerkiksi yritystutkimuksessa tavanomaisesti käytetyistä käsitteistä (kuten johtoryhmä, toimisto tai prosessi). Lisäksi juuri havainnointi-

tutkimuksessa uusia kysymyksiä luodaan sekä kentällä ollessa että aineiston keruun jälkeen. Kysymysten kehittely on *osa* tutkimusprosessia, ei tapahtuma tutkimuksen alussa.

Havainnointitutkimuksen kysymykset tapaavat tarkentua tutkimuksen mittaan. Aluksi kysymykset liittyvät normaalisti johonkin arkisesti ymmärrettyyn paikkaan yrityksen rakenteessa tai prosessissa. Tällaiset kysymykset voi esittää arkitiedosta kumpuavien käsitteiden varassa. Sellaiset termit kuin varasto, pääkonttori, sairaala, kadunkulma ja kahvila ovat abstraktioita, kun niitä mietitään käsitteellisesti, mutta hyvinkin tarkkoja ja konkreettisia käsitteitä, kun puhutaan esimerkiksi tietystä alueesta tai kaupungista – puhumattakaan siitä, että kohteeksi valitaan esimerkiksi tietyn yrityksen pääkonttori. Esimerkiksi Jackall (1988) lähti tutkimaan etiikan merkitystä yritysten päätöksissä. Hän kuitenkin ymmärsi pian, että amerikkalaisessa teollisuudessa etiikka on retorinen keino, jolla voi leimata muiden toimet kyseenalaisiksi. Hän päätyi tutkimaan etiikan retorista käyttöä; tämä on jo paljon tarkempi kysymys kuin »etiikka yrityksissä». Samoin Saija Katila (2000: 43) kuvaa kysymyksensä vain epäsuorasti. Hän oli havainnut, että maatalousyrittäjien moraalikäsitykset poikkesivat muiden yrittäjien käsityksistä monin tavoin, ja oletti yksinkertaisesti, että tämä liittyy maataloustaustaan. Oletus vei hänet kenttätyöhön, jonka mittaan kysymykset tarkentuivat käsittelemään maatalousyrittäjien »selviytymisstrategioita» ja niiden moraalista taustaa.

Tutkimuskohteen valinnassa keskeisessä roolissa ovat tutkijan omat intressit ja arkitieto sekä kysymys pääsystä tutkimaan jotain kohdetta. Tärkeä kohde voi jo sinänsä oikeuttaa tutkimuksen, mutta joskus voi olla järkevämpää etsiä tutkimuskohde, joka tarjoaa »parhaan laboratorioeläimen». Esimerkiksi yritysdemokratiaa voi tutkia EU:n komission tai Nokian sijasta mainiosti radikaalin ideologian omaksuneessa pienyrityksessä (Rothschild ja Whitt 1986). Liiketaloustieteissä kohteena ovat olleet etenkin johtamistehtävissä toimivat henkilöt ja heidän toimintansa erilaisissa organisatorisissa tilanteissa. Johtajia voi tarkkailla ensiksikin ammattimaisena tutkijana, jolloin tutkijan läsnäoloon tullaan kiinnittämään huomiota. Tällä tavoin toimi Henry Mintzberg (1973), joka tarkkaili viittä eri johtajaa viikon ajan. Toinen vaihtoehto on tehdä havainnointitutkimusta yrityksen työntekijänä, jolla on mahdollisuus omien tehtäviensä kautta tarkkailla yritysorganisaation toimintaa. Esimerkiksi Tony Watson (1994) keräsi etnografisen aineiston työskentelemällä vuoden ajan henkilöstöpäällikkönä. Watson oli saanut luvan tehdä perinteisiä teemahaastatteluja, mutta hänen johtajaroolinsa auttoi pääsemään »lähemmäksi» arkitilanteita, joissa johtajat puhuivat työhönsä liittyvistä jännitteistä ja ristiriidoista. Joskus oman työorganisaation tapahtumat saattavat tarjota suhteellisen valmiin virikkeen, jota voi hyödyntää tutkimuksessa systematisoimalla omaa osallistuvan havainnoitsijan rooliaan. Tutkijat ovat esimerkiksi tutkineet omaa yliopistolaitostaan (Meriläinen 2001) ja johtajat omaa yritystään tai organisaatiotaan (Dalton 1959).

Yksityiskohtaisia ja yleispäteviä kriteerejä kohteen valintaan tuskin voi antaa. Valinnassa kannattaa luottaa arkitietoon. Myös sellaiset käytännölliset näkökohdat kuin luvat ja kenttätutkimuksen hinta (esimerkiksi matkat ja majoitus) pitäisi ottaa reilusti huomioon. Harva tutkimus on kaatunut ideaalisen kohteen puuttumiseen. Tutkimuskohteen valintaan vaikuttaa kentälle pääsy usein enemmän kuin mikään muu asia, ja useimmilla tutkijoilla on kokemuksia kieltäytymisistä. Havainnointitutkimuksessa yhdenkin kohteen havainnoimiseen kuluu tavallisesti kuukausia, ellei vuosia. Jos tästä huolimatta päädytään siihen, että yhden sijasta tutkitaan monta kohdetta, kasvaa tällaisen etukäteisen työn merkitys. Kannattaa silti muistaa, että usein yksikin kohde riittää tutkimukseen. Havainnointitutkimusta arvioidaan tulkinnan syvyyden

ja uutuusarvon mukaan, ei niinkään asetelman kompleksisuuden perusteella.

Jos kohteen valinnan haluaa tehdä informoidusti, on tavallisesti kerättävä taustatietoja useista kohteista. Tutkijan on tiedettävä, sopiiko aiottu kohde tutkimukseen. Useimmat taustatiedot on helppo hankkia, mutta tutkimuksen kannalta keskeiset tiedot vaativat usein pientä salapoliisintyötä. Jos halutaan tutkia yrityksen väärinkäytökset paljastaneita »whistle-blowereita», on tiedettävä, onko heitä ollut? Ovatko keskeiset informantit yhä tavoitettavissa, halukkaita puhumaan tutkijalle ja halukkaita päästämään tämän havainnoimaan organisaatiotaan? Olisiko olemassa toinen kohde, jossa prosessi olisi helpommin tutkittavissa? Käytännössä taustatietoja voi hankkia muutamasta kohteesta, joten kun havainnointitutkimusta suunnittelee, ei taustatietojen keruuseen kannata syöksyä. Ensin kannattaa tehdä kierros alan asiantuntijoiden luona ja luottaa siihen, että heidän ohjauksellaan löytyy paras saatavilla oleva kohde.

KENTÄLLE TULO

Kenttätyö alkaa ennen kuin ensimmäistäkään havaintoa on tehty, sillä se alkaa aina lupien hankkimisella jo ennen kentälle menoa. Joskus tämä ei aiheuta minkäänlaisia ongelmia. Julkiset, kaikille avoimet tilat ja ympäristöt ovat kenen tahansa havainnoitavissa ilman minkäänlaisia lupia. Esimerkiksi liikemiesten ja muiden ammatikseen paljon matkustavien käyttäytymistä lentokentillä ja lentokoneissa voi tutkia ilman erityisiä lupia, kunhan toimii lain ja hyvän tavan puitteissa. Toisinaan prosessi ei ole näin helppo, vaan asia vaatii enemmän järjestelyjä. Tilanteita voidaan erottaa ainakin kaksi. Kun tutkitaan epävirallisia yhteisöjä, ongelma ei ole niinkään itse lupa, vaan sopivan kohteen löytäminen ja alkuun pääseminen. Virallisia

yhteisöjä tutkittaessa ongelmaksi nousevat yleensä juuri varsinaiset luvat.

Oleellinen osa kentälle tuloa ovat erilaiset *informantit*, tutkijan luottohenkilöt, jotka ovat yhteisön jäseniä ja pystyvät informoimaan häntä sen asioista. Useimmissa onnistuneissa havainnointitutkimuksissa tutkimus on lähtenyt kunnolla liikkeelle vasta, kun tutkitun yhteisön hyvin tunteva henkilö, usein yhteisön mielipidejohtaja, on oppinut luottamaan tutkijaan ja alkanut sponsoroida tätä. Tunnettu esimerkki on William Foote Whyten »Doc», johon Whyte ystävystyi tutkimuksensa mittaan (Whyte 1973). Sponsori suosittelee tutkijaa, suojelee häntä ja auttaa häntä luomaan kontakteja. Hän on tavallaan myös epävirallisen yhteisön portinvartija. Katilan informanttina toimi Kymen maaseutuelinkeinopiirin asiantuntija, joka auttoi häntä tarkentamaan, ketä kannattaisi tutkia (Katila 2001: 43).

Asiat, jotka ovat murtaneet jään tutkijan ja tällaisten sponsorien välillä, ovat olleet hyvinkin satunnaisia. Whyte vietti aikaansa keilaradoilla. Matti Kortteinen (1992) kertoo, miten jää hänen ja naispankkitoimihenkilön välillä suli, kun keskustelu kääntyi tutkijan väsyneen olemuksen syyhyn, sairaan lapsen vuoksi valvottuun yöhön. Tällaisten sattumien merkitys piilee ilmeisesti lähinnä siinä, että niissä tutkija paljastaa itsensä tutkituille, minkä jälkeen häntä ei enää kohdella pelkkänä muukalaisena. Entinen yliopistourheilija Calvin Morrill (1995: 239–240) onnistui pääsemään johtajien julkisivun taakse, kun oivalsi, että moni hänen tutkimansa suuryrityksen johtaja hölkkäsi ja kaipasi harrastukseensa neuvoja.

Virallisia organisaatioita – esimerkiksi yrityksiä, sairaaloita tai kerhoja – lähestytään toisin kuin epävirallisia yhteisöjä lähinnä siksi, että niiden tutkimiseen vaaditaan tavallisesti joko erityinen lupa tai vähintäänkin johdon hyväksyntä. Esimerkiksi koulut ja sairaalat vaativat yleensä aina virallisen

tutkimusluvan, puhumattakaan liiketaloustieteilijöiden kohteena olevista suuryrityksistä. Lupien saaminen on ilmeisesti vaikeutunut viime vuosina, kun tutkimuskohteiden vaatimustaso tutkimusta kohtaan on kasvanut ja tutkimusta tehdään aiempaa enemmän. Hankalaksi lupien neuvottelemisen tekee organisaatioiden päätöksentekohierarkia. Usein luvat pitää saada monilta organisaatiotasoilta. Etenkin silloin, kun neuvottelussa pitää noudattaa virkakaarta, esimerkiksi edetä johtavasta ylilääkäristä eettisen toimikunnan kautta klinikkatasolle, joutuu luvat hankkimaan pahimmillaan 4–6 organisaatiotasolta. Prosessi voi olla hyvinkin hidas, sillä tutkimuslupa ei tavallisesti ole näiden organisaatioiden tärkeiden töiden listan kärjessä. Lisäksi menettely on epävarma etenkin asiantuntijaorganisaatioissa, joissa tosiasiallinen valta on hajautettu suorittavaan työhön. Vaikka ylemmät tasot olisivat suostuneet tutkimukseen, suorittava taso saattaa silti kieltäytyä tutkimuksesta. Kannattaa muistaa, että nämä neuvottelut ovat jo sinänsä aineistoa, sillä neuvotteluissa käytetään argumentteina asioita, jotka kertovat paljon kohteena olevasta organisaatiosta. Esimerkiksi Robert Jackall (1988) käytti liike-elämän etiikkaa käsittelevässä tutkimuksessaan kariutuneiden tutkimusneuvottelujen kulkua aineistona yritysmaailman tavasta ymmärtää luottamus ja luottamuksellisen suhteen synnyn ehdot.

Virallisissa yhteisöissä kuten yritysorganisaatioissa on tyypillisesti joitain keskeisiä aktiviteetteja, jotka auttavat ymmärtämään yhteisön toimintaa. Epävirallisten yhteisöjen tutkimuksessa tyypilliset sattumankaltaiset kontaktit korvautuvat formaaleissa organisaatioissa useimmiten näillä. Tällaisia aktiviteetteja ovat tyypillisesti olleet esimerkiksi erilaiset kokoukset (Bosk 1979), koulutustilaisuudet (Kondo 1990; Kunda 1992) ja vaikkapa lääkärin kierto, jolle Anssi Peräkylä (1990) osallistui tutkiessaan sairaalaorganisaation ja omaisten suhdetta kuolemaan. Hän osallistui tutkimassaan opetussairaalassa lääkärin kiertoon ikään kuin yhtenä lääketieteen opiskelijoista. Kierros antoi tavattomasti tietoa organisaatiosta, potilaista ja lääkäreistä. Lisäksi se antoi Peräkylälle huomaamattoman keinon tehdä merkintöjä tutkimuspäiväkirjaan. Kierron rutiiniin kuului muistiinpanojen tekeminen. Useimmilla osallistujilla oli muistivihot, johon he tekivät merkintöjä, mistä syystä mukana ollut sosiologi ei herättänyt huomiota.

Kaikkia ihmisyhteisöjä tutkittaessa pitää muistaa, että ne useimmiten jakautuvat osiin. Ulkoapäin tiiviinkin tuntuiset yhteisöt jakautuvat ryhmiin, klikkeihin ja nurkkakuntiin, joiden suhteet vaihtelevat. Sitoutuminen yhteen tahoon voi lyödä ovia kiinni muualla. Jos tutkii johtoa, voi ammattiyhdistyksen tai tehdastyöläisten luottamuksen saaminen olla vaikeaa – ja päinvastoin. Yritysten johtaminen on usein yllättävän poliittista toimintaa, joten jos sponsoriksi saa yhden johdon jäsenen, merkitsee tämä samalla sitä, että toisilta johtajilta voi olla vaikea saada paljoakaan näkemyksiä tai tietoa. Kyse on tavallisesta inhimillisten yhteisöjen piirteestä. Ongelma asiasta tulee, jos tutkija sitoutuu johonkin osapuoleen tietämättään, sillä seurauksena voi olla pahasti vinoutunut katsantotapa. Toinen ilmeinen vinouman vaara piilee asiassa, josta antropologi Martti Grönfors on huomauttanut: sponsorit ja informantit voivat olla marginaalisia henkilöitä, joille tutkija on uusi liittolainen (1982: 76–77). Heidän kykynsä ymmärtää yhteisöä on kuitenkin rajallinen, joten sponsorien ja informanttien valinnassa kannattaa nähdä vaivaa. Lopuksi kannattaa muistaa, että sisäänpääsy jatkuu koko tutkimuksen ajan. Tutkimuksen voi hahmottaa jatkuvana pyrkimyksenä päästä uusiin tilanteisiin tutkimuskohteen sisällä. Tutkija kohtaa jatkuvasti uusia luottamuskynnyksiä, joiden kanssa voi joutua viettämään paljonkin aikaa.

TUTKIJAN ROOLI KENTTÄTYÖSSÄ

Kenttätyön tekemisessä yksi keskeinen ratkaisu liittyy tutkijan rooliin. Tutkijalla voi olla kiusaus tehdä tutkimusta niin, että kukaan ei tiedä, että hän on tutkija. Tunnettu esimerkki liiketaloustieteissä on Dalton (1959). Tutkija voidaan ääritapauksessa myös valmentaa valerooliin (esim. Sullivan ym. 1958). Tämä vähentää reaktiivisuuden riskiä, mutta ei ole suositeltava malli. Roolin kätkemisen ensimmäinen ongelma liittyy siihen, että tutkija tarvitsee vapauksia, joita yhteisön jäsenenä ei saa. Jos ihminen, joka tekee suorittavaa työtä näkyy yhtäkkiä haastattelemassa johtoa tai istumassa johtokunnan kokouksessa, herättää tämä ihmetystä. Tutkijan tulee voida esittää kysymyksiä, jotka jäsenen suussa olisivat hyvin outoja. Entä miten arvioida, mihin tutkijan piirteeseen tutkitut reagoivat, jos roolia ei eksplikoida (vrt. Erikson 1967)?

Vakavimmat perusteet liittyvät tutkimusetiikkaan (vrt. Erikson 1967; Homan 1991; Kimmel 1996). Ihmisille pitäisi antaa mahdollisuus jättäytyä tutkimuksen ulkopuolelle. Samoin heillä täytyy olla mahdollisuus salata asioita, joita he eivät halua tutkijan tietoon. Useimmat tutkijat tekevät tähän sääntöön varauksen ja toteavat, että tutkijan identiteetin salaaminen on oikeutettu joissain tilanteissa. Esimerkiksi uusnatsistisen ryhmien tutkiminen voisi tuottaa niin arvokasta tietoa, että jopa salainen tutkimus olisi puolustettavissa. Liiketaloustieteissä erilaiset väärinkäytökset ja talousrikokset voisivat mahdollisesti tarjota tällaisen oikeutuksen. Identiteetin salaamista on puolustettu myös etnometodologisessa kirjallisuudessa: jos tutkijan roolin haluaa salata, täytyy yhteisön tavat oppia todella hyvin (Hilbert 1980).

Valinnat eivät lopu tähän, sillä tutkijana voi esiintyä monella eri tavalla. Raymond Gold (1958) esitti rooleista elämään jääneen typologian. Joissain harvinaisissa tapauksissa tutkija voi olla puhdas havainnoija tai puhdas osallistuja. Edellisessä

tapauksessa tutkija ei osallistu mitenkään tutkitun yhteisön toimintaan, vaan ainoastaan esimerkiksi videoi keskustelua. Jälkimmäisessä tapauksessa hän on tyypillisesti jäsen jossain yhteisössä, jota alkaa tutkia. Tyypillisempiä rooleja ovat vähän havainnoiva osallistuja, joka tekee havaintoja esimerkiksi vain viikon ajan tai haastattelujen yhteydessä sekä osallistuva havainnoija, jossa havainnoinnin perusta on osallistuminen yhteisön toimintaan. Tällaisessa tilanteessa tutkija voi osallistua tutkitun yhteisön toimintaan monella tavalla, usein vain marginaalisesti, ikään kuin pääsymaksuna oikeudesta saada tietoa. Aktiivisempi osallistuminen on myös mahdollista: tutkija voi esimerkiksi toimia yritystä kehittävänä neuvoa-antavana konsulttina. Äärimmillään tutkija voi olla tutkitun organisaation täysivaltainen jäsen (Adler ja Adler 1994).

Useimmat tutkimukset sijoittuvat jonnekin näiden roolien väliin. Esimerkiksi Anssi Peräkylän tutkimuksessa lääkärit ja hoitajat tiesivät, että hän oli tutkija. Potilaille hän oli vain yksi lääkäriseurassa vihkon kanssa liikkuva valkotakkinen henkilö, jota he pitivät joko lääkärinä tai hoitajana (Peräkylä 1990). Osallistumisen aste myös vaihtelee tutkimuksen kuluessa – ehkä tyypillisesti ulkopuolisesta kohti täydellisempää osallistumista, mutta myös toisin päin, jos tutkii esimerkiksi omaa työpaikkaansa. Samaten käytännölliset seikat vaikuttavat olennaisesti osallistumisen asteeseen. Esimerkiksi yritystutkija, joka tutkii lakimiehiä tai fyysikoita *ei voi* olla osa yhteisöä. Silti hänellä on tietty yhteinen tutkijaidentiteetti näiden kanssa; hänelle kerrotaan asioita niin kuin toiselle tutkijalle tai kollegalle, vaikka tiedettäisiin, että tämä ei ymmärrä puoliakaan puhutuista asioista.

Aiemmin ajateltiin usein, että täydellinen osallistuminen oli eräänlainen ihanne. Onnistuneen etnografian kriteeriksi asetettiin, että tutkijan tulee saavuttaa yhteisön tai kulttuurin »jäsenyys» – eli kyetä toimimaan sen täysivaltaisena jäsenenä. Tämä ajatus elää nykyisinkin tutkimusajattelussa,

mutta pikemminkin eräänlaisena romanttisena oletuksena kuin ohjeena. Täydellisen osallistumisen hankaluus on etäisyyden otto käytännön työssä, analyyttisesti ja asenteellisesti. Äärimmillään tilannetta on kutsuttu termillä *going native*, alkuasukkaaksi tuleminen: tutkija voi samaistua niin täysin tutkimaansa yhteisöön, että menettää objektiivisuutensa. Ääritapauksessa hän voi ryhtyä tutkimansa ryhmän asianajajaksi. Tällaisesta käyttäytymisestä on vaikea löytää viimeaikaisia esimerkkejä. Tavallista on kuitenkin, että tutkijat auttavat tutkittuja ihmisiä näiden ongelmissa. Tavoiteltavaksi tilanteeksi on joskus hahmotettu »hyväksyttävän inkompetentin» roolia (Lofland 1976). Tutkija pystyy osallistumaan yhteisön toimintaan ilman, että aiheuttaa siinä häiriötä, mutta vaikka hän tuntee yhteisön käytännöt ja säännöt ja osaa kertoa niistä, hän on silti ulkopuolinen eikä kuvittele tuntevansa niitä täysin. Häntä ei myöskään pidetä varsinaisena jäsenenä. Parhaimmillaan tutkija »saa» olla erilainen, kysyä tyhmiä kysymyksiä, tehdä virheitä ja oppia niistä ilman, että joutuu ihmetyksen tai sanktioiden kohteeksi. Tilanne on tyypillinen erityisesti pitkän kenttätyön loppuvaiheissa.

Milloin tutkijan pitäisi kertoa olevansa tutkija? Tähän kysymykseen on vaikea antaa suoraa vastausta. Etenkin julkisia ympäristöjä tutkittaessa tutkija tarkkailee ympäristöään joskus kauankin ennen kuin ilmoittaa olevansa tutkija. Jos ihmisiin ensin tutustuu, he eivät pelkää tutkijaa, vaikka välitön yhteydenotto voisi johtaa kieltäytymisiin. Yritysympäristössä tätä ratkaisua ei aina voi tehdä itse, vaan tutkitun yrityksen tai muun organisaation johto edellyttää, että tutkijan tulosta tiedotetaan välittömästi esimerkiksi henkilöstölehdessä, sähköpostissa tai järjestämällä erityinen esittäytymistilaisuus. Tällöin on ratkaistava, miten paljon tutkimuksesta kerrotaan: kerrotaanko vain yleiset tavoitteet, vai kuvataanko myös yksityiskohdat? Entä aikataulu ja tutkimusmenetelmät? Laadullisen tutkimuksen luonne vaikeuttaa näitä ratkaisuja,

sillä tutkimuskysymykset ovat usein tietoisesti tarkentamatta, kun kenttätyö alkaa. Ensimmäisessä esittäytymisessä kannattaa korostaa tätä seikkaa ja luvata, että kun kysymykset tarkentuvat, niistä kerrotaan tarkemmin.

Myös tutkimuksen loppuvaiheissa on tavallisesti vaihe, jossa kysymyksistä ja metodeista ei tiedoteta, vaan toimitaan luottamuksen varassa. Tutkijan on tutkimuksen viime vaiheissa yleensä pakko pitää osa motiiveistaan salaisena, jotta viimeiset johtolangat saataisiin tutkittua ilman häiriötä. Tutkitut ihmiset voivat joka tapauksessa tarkistaa, mitä heistä on kirjoitettu ennen julkaisemista, jos noudatetaan normaaleja tutkimuseettisiä käytäntöjä (joista lisää myöhemmässä luvussa).

Lopuksi kannattaa muistaa kaksi tutkijan rooliin liittyvää hankaluutta. Tutkija voidaan rinnastaa johdon nimissä toimivaan »kätyriin», mikäli hänen tieteellisiin pyrkimyksiinsä liittyviä intressejä ei uskota. Esimerkiksi klassisissa Hawthorne-tutkimuksissa (Roethlisberger ja Dickson 1939: 386) erästä haastattelijoista luultiin työnjohtajaksi ja hänen liittyessään ryhmään vartijana toiminut työntekijä antoi toisille merkin, jonka kuultuaan muut hidastivat työnsä tahtia, jotta työnjohtajalle saataisiin annettua kuva normaalista työnteon tehokkuudesta. Peukalosääntönä voidaan pitää sitä, että sisäänpääsyn varmistuttua liiketaloustieteilijän pitäisi luoda tutkimustyönsä suojaksi suhteellisen itsenäinen rooli. Korostetun akateeminen rooli saattaa toimia myös sisäänpääsyn neuvottelemisen resurssina, kuten Munro (1999) on todennut organisaatiokulttuuria käsitelleen tutkimuksensa alkuvaiheista englantilaisessa vakuutusyhtiössä. Liiketaloustieteilijänä yritykseen sisälle pyrkinyt Munro julisti olevansa organisatorisista ilmiöistä kiinnostunut yhteiskuntatieteilijä, minkä jälkeen hän sai paitsi sisäänpääsyn organisaatioon, myös yrityksen taloudellisen tuen kenttätyövaiheen kustannuksiin. Toinen vaara on romanttinen ajatus, jonka mukaan

on olemassa yksityinen ja salainen elämänalue, jonka vastakohta on asioiden epäaito, teeskennelty ja julkinen pinta (Silverman 1988). Kuitenkin julkinen voi olla yhtä kiinnostavaa ja tärkeää kuin salainen ja yksityinen. Yllättävän monet intuitiivisesti yksityiset asiat ovat tutkittavissa ilman sankarillista eläytymis- ja jäsenyysprosessia. Tutkittaessa vaikkapa yritysten ja liiketoiminnan epävirallista tai salattua puolta, esimerkiksi kulttuuria, ei ole syytä sivuuttaa niiden julkisia käytäntöjä. On monesti yhtä mielenkiintoista tutkia, miten kulttuurista puhutaan ja miten esineet ja artefaktit heijastelevat ja rakentavat erilaisia työhön liittyviä symbolisia merkityksiä kuin paljastaa syvällä piileviä perusoletuksia (Hatch 1993; Paalumäki 2004).

OTANTA, HAVAINTOJEN TEKEMINEN JA MUISTIOT

Havainnointitutkimuksen onnistumisen kannalta yksi olennainen seikka on otannan huolellinen suunnittelu. Ilman otantaa tutkija päätyy yleensä seuraamaan vain yhden yrityksen osan toimintaa, jonka näkemykset voivat värittää koko tutkimuksen yrityksestä antamaa kuvaa. Jotta tutkija ei yleistäisi yhtä näkökulmaa totuudeksi, vaan testaisi tutkimuksen keskeiset väitteet riittävän monipuolista aineistoa vasten, tehdään otanta. Otantaan on myös käytännöllisiä syitä: esimerkiksi 50 ihmisen organisaatiossa on pakko valita, mitä tai ketä tutkii, sillä koko organisaation seuraaminen on mahdotonta. Otantaan liittyviä valintoja täytyy tehdä ainakin *ihmisten, ajankohtien ja tilanteiden* suhteen.

- *Ihmiset.* Missä tahansa organisaatiossa on useissa eri asemissa olevia ihmisiä. Ne, keitä tutkitaan, valitaan usein jo ennen kenttätyötä: kun pääsy on neuvoteltu yhden ihmisen kanssa, muodostuu tästä usein sponsori. Neuvottelujen historiasta ei hevin pääse eroon, vaikka sponsori olisi joku muu, sillä yrityksessä opitaan ennen pitkää tietämään, kenen kautta tutkija yritykseen tuli. Osa otantakysymyksistä ratkeaa siis tosiasiassa jo kentälle tulon yhteydessä. Kentällä pitää silti tehdä valikointia, sillä etukäteen on vaikea tietää, millaiseen yhteisöön mennään ja ketkä muodostuvat kiinnostavimmiksi ihmisiksi tai ryhmiksi. Tutkimuskysymysten vakiintuminen voi myös merkitä, että aineistoa pitää kerätä muistakin ryhmistä kuin vain siitä ryhmästä, jonka kautta yritykseen tultiin. Tarkoituksenmukaisuussyiden lisäksi on syytä miettiä, millä kategorioilla otanta suoritetaan. Vaihtoehtoja ovat virallisen organisaation termien lisäksi erimerkiksi epävirallisen organisaation termit ja tutkijan itse luomat kategoriat. Kun määritellään vaikkapa »johtajia», organisaatiokaavion viesti on usein erilainen kuin työyhteisön käsitys.
- *Aika.* Aika on tutkimuksessa usein hyvinkin olennainen, mutta vähän ajateltu tekijä. Esimerkiksi formaalit organisaatiot elävät usein syklisessä ajassa. Tietyt prosessit toistuvat vuosittain, mikä pitää huomioida niiden havainnoinnissa. Jos tutkii julkisen sektorin budjettiprosessia, on turha keskittää havainnointia kevääseen tai kesään, sillä tulokset jäävät mitättömiksi. Monet prosessit toimivat pienemmissä aikasykleissä. Esimerkiksi sosiologit Jay Gubrium ja David Buckholdt (1977) havainnoivat koulukotia, joka eli ikään kuin kahdessa eri maailmassa joka päivä. Kodin toimista vastaava terapiahenkilöstö työskenteli yhdeksästä viiteen saakka. Kun tämä henkilöstö oli paikalla, koulukodin asioita käsiteltiin psykodynaamisesta näkökulmasta. Kun ammattiterapeuttien työpäivä päättyi ja he poistuivat, kotiin jäivät nuorten seuraksi talonmies ja joukko vartijoita. Viiden ja aamuyhdeksän välillä työntekijöiden päähuoli ja asennoituminen keskittyi perinteiseen kurinpitoon. Terapeuttisesta näkökulmasta ei ollut jälkeäkään. Myös monet epäviralliset sosiaaliset organisaatiot toimivat syklisesti. Esimerkiksi keskusta-alueiden katuelämä

muuttuu radikaalisti pimeän tultua, kun ravintolat avaavat ovensa. Kaduilla vallitsee aamuyöstä tyystin erilainen maailma kuin päiväsaikaan.

• *Tilanteet.* Lopuksi monet sosiaaliset organisaatiot jäsentyvät sarjaksi tilanteita. Asian voi tuoda selvästi esille Erving Goffmanin (1971) tunnetulla erottelulla etu- ja taka-alueista. Etualue on julkinen alue, näyttämö. Taka-alueella valmistaudutaan etualueen näyttämöllä toteutettavaan esitykseen. Usein sotkuiselle taka-alueelle on pääsy vain esityksen jäsenillä. Taka-alueen sotku voi olla yhtä hyvin fyysistä kuin henkistä, esimerkiksi riitoja. Huomio on yksinkertainen, mutta kauaskantoinen. Esimerkiksi työpaikkaruokalassa käyttäydytään eri lailla ja puhutaan eri asioista kuin työhuoneissa tai kokouksissa. Kyseessä on tyypillisesti taka-alue, jolla puidaan vaikkapa henkilösuhteita ja politiikkaa työasioiden sijasta. Tällaisten »alueellisten» valintojen tekeminen edellyttää kohteen hyvää tuntemusta, mutta joitain yleisempiäkin rakenteita on mahdollista osoittaa otannan suuntaviivoiksi. Esimerkiksi kokouksille on tyypillistä, että taktiikka niihin puidaan hieman ennen kokousta. Kokousten jälkeen taas seuraa tyypillisesti hetki, jonka aikana osallistujat katoavat toistensa näköpiiristä. Keskustelu pyörii edelleen kokouksessa, mutta mielenkiinto ei enää keskity itse asioihin, vaan siihen, miten tulkita kokouksen tapahtumat ja politiikka (Schwartzman 1993).

Useimmat näistä huomioista ovat itsestäänselvyyksiä, kun niitä ajatellaan abstraktisti. Ongelmaksi ne muuttuvat, kun nämä periaatteet pitäisi toteuttaa käytännössä. Kyseessä on keskeinen tutkimuksen validiteettia saneleva seikka. Huolellinen havainnoitsija ei jätä näitä seikkoja arkitiedon varaan, vaan seuraa esimerkiksi sijoitussuunnitelman etenemistä useissa erilaisissa ympäristöissä ja kellonaikoina pelkkien virallisten tilanteiden sijasta, niin vaikeaa kuin näihin onkin päästä kiinni. Jos johtopäätökset tekee vain dokumenttien

tai virallisten kokousten perusteella, saa asioista kovin virallisen kuvan. Etenkin suunnitelman sosiaalinen konteksti jää kovin kapean, johtajavaltaisen kuvan varaan. Havaintojen suuntaaminen otannan avulla on ainoa keino estää tällainen näkökulman kapeutuminen, jos halutaan esimerkiksi vastata siihen, millaisia sosiaalisia rajoitteita johto on ottanut huomioon suunnitelmaa laatiessaan. Onko henkilöstön mielipiteille annettu painoa, vai onko johto ajatellut pelkästään rahoittajia ja hallituksen näkemyksiä?

Otannan satunnaistaminen ei käytännössä onnistu kenttätyössä: johtajat tapaavat esimerkiksi syödä silloin, kun kiireiltään ehtivät, mikä tekee satunnaisen otannan kovin vaikeaksi.

Tyypillisesti otanta etenee kahdessa vaiheessa. Ensin etsitään mahdollisimman samanlaisia tapauksia ja havainnointi keskitetään tiettyihin ihmisiin, aikoihin, tilanteisiin, joihin pureudutaan syvälle. Näin saatuja tuloksia kohdellaan testattavina hypoteeseina. Toisessa vaiheessa tutkimusta laajennetaan asteittain muihin ihmisiin, aikoihin, tilanteisiin. Näin testataan aiemmin muodostettu kuva ja annetaan aineistolle mahdollisuus kumota tutkijan hypoteesit. Tutkimuksen alkuvaiheessa otanta on usein tiedostamaton prosessi, kun tutkimusaihe ei ole vielä selvillä. Äärimmillään otantakriteerit selviävät usein yksityiskohtaisesti vasta kenttätyön jälkeen. Tämä ei ole ongelma, jos kentällä on kerätty monipuolisesti aineistoa ja sinne voi palata.

Toinen tutkimuksen onnistumista selittävä seikka on havaintomuistiinpanojen laatu, sillä havainnointitutkimus kirjoitetaan muistiinpanoista, ei kokemuksista. Tärkeää on muistaa, että esimerkiksi väitöstutkimuksessa väli havaintonoottien tekemisen ja tutkimuksen kirjoittamisen välillä voi olla useita vuosia. Gradutyössä jänne on helposti puoli vuotta. Muistiin ei siis kannata luottaa, vaan nootit on laadittava niin, että niiden sisällöstä saa selvän tarvittaessa hyvinkin pitkän ajan kuluttua. Nootit muodostavat tutkimuspäiväkirjan keskeisen osan.

Periaatteessa havaintonoottien tekeminen on helppoa: kirjoitetaan vain ylös, mitä nähdään, »ikään kuin toimittajat» sosiologi Robert E. Parkin Nels Andersonille (1988) kertoman vanhan ohjeen mukaan. Perustyövälineiksi riittää kynä ja paperia, mutta hyvien havaintonoottien laatiminen on taito, joka tulee oppia, sillä tutkijan taitoihin kuuluu kyky tiputtaa tutkimuksen kannalta epäolennainen materiaali pois, ei kyky kirjoittaa »kaikki». Havainnointinoottien tekemisessä pitää huomioida ainakin kolme seuraavassa selitettyä seikkaa.

Havainnointinoottien tekeminen

Mitä nootteihin pitäisi kirjoittaa?

- *Laajuus.* Tutkimuksen alussa tehdään usein laajoja nootteja, myöhemmin havainnot kehittyvät aina vain tarkemmiksi ja yksilöidymmiksi. Viime kädessä otannan pitäisi ratkaista, mitä kulloinkin havainnoidaan. Alun laajat havainnot käsittelevät tyypillisesti sellaisia yleisiä asioita kuin käyttäytymistä, puhetta ja tiloja sekä vuorovaikutuksen karkeita piirteitä.
- *Antropologi James Spradleyn yhdeksän tietueen muistilista* (1980: 78): paikka, jossa oltiin; toimijat (ketkä osallistuivat toimintaan); toiminta (mitä nämä ihmiset tekivät); läsnäolevat esineet; yksittäiset teot; tapahtuma (erilaiset teot, jotka muodostavat tapahtuman); aika (tapahtumien kulku); tavoite (mihin ihmiset pyrkivät) ja ilmaistut tunnelmat.
- *»Toimittajan lista»*: kuka teki mitä, missä, milloin, miten ja miksi.

Tyyli.

- *Konkreettisuus.* Jos nootit haluaa kirjoittaa niin, että niitä voi käyttää aineistona vielä kolmen tai neljän vuoden päästä, tulisi välttää abstrakteja, yleisiä ja teoreettisia käsitteitä – mikä kuulostaa helpommalta kuin on. Miten tulkita kolmen vuoden päästä tieto, että

»Jaana asennoitui kuulemaansa kielteisesti»? Tutkijan kannattaakin reilusti heittäytyä behavioralistiksi ja »naiiviksi realistiksi», joka kirjaa näkemänsä ja kuulemansa ylös mahdollisimman konkreettisilla arkipäiväisillä termeillä, ei arvailemalla intentioita tai muita sisäisiä tiloja.

- *Arkikieli.* Aina kun mahdollista, pitäisi lisäksi käyttää tutkittujen ihmisten omia termejä. Tietyssä ympäristössä elävien ihmisten kieli on usein hyvinkin tarkkaa ja ekonomista. Lisäksi se sallii vivahteiden tutkimisen (ks. Spradley 1980: 66–69; Emerson ym. 1995).

Ajankohta.

- Havaintonootteja ei aina voi tehdä, koska kirjoittaminen herättäisi liikaa huomiota tai sopivat välineet puuttuvat. Tällöin asiat täytyy pitää muistissa siihen asti, että niistä voi kirjoittaa havaintonootin. Muistin tueksi voidaan paikan päällä kirjata iskusanoja mille tahansa paperipalalle. Nootit voidaan tehdä jossain suojaisessa paikassa, esimerkiksi nurkan takana, kahvion nurkassa tai vaikka WC:ssä. Nämä laajennetaan täydellisemmiksi kuvauksiksi tutkimuspäiväkirjaan esimerkiksi kokouksen tai työpäivän jälkeen. Laajennus pitäisi tehdä mahdollisimman pian, ennen seuraavaa havainnointitapahtumaa, jos vain mahdollista, ja siihen kannattaa varata reilusti aikaa, sillä kyseessä on aineiston laadun kannalta olennainen seikka. Havaintojen kirjoittaminen voi olla järkevää tehdä useassa vaiheessa, vaikka voisikin kirjoittaa vapaasti, sillä se vapauttaa tarkkailemaan toimintaa ja ympäristöä. (Esim. Spradley 1980: 69–72).

Kolmas havaintotutkimuksen hyödyllinen käytäntö ovat muistiot, joiden avulla tutkija luo pelkkiä havaintoja yleisemmän tulkinnan. Muistioihin kirjataan havainnoista tehtyjä huomioita ja niihin kootaan jotain teemaa koskevia ajatuksia, ideoita, aineistoa sekä hypoteeseja. Lisäksi niiden avulla tarkkaillaan reaktiivisuutta ja tutkijan omia tunteita. Muistioita on siis montaa tyyppiä. Sekä niiden laajuus, käyttö kuin painopistekin vaihtelee tutkimuksen kuluessa. Muistiot kirjataan

tavallisesti samaan tutkimuspäiväkirjaan, johon havaintonoo-titkin, mutta ne eritellään jollain sopivalla koodauksella. Jos päiväkirjan tekee suoraan tietokoneelle, voi erittelyn tehdä yksinkertaisimmin hakemistorakenteen avulla. Laadullisen tutkimuksen metodologioista erityisesti *grounded theory* (Glaser ja Strauss 1967; Strauss 1987) perustuu juuri muistioiden kirjoittamiseen.

Muistioiden perusfunktiona voidaan pitää havaintojen kirjaamista ja käsitteellistämistä sekä hypoteesien ja kysymysten luomista. Ne auttavat otannassa (esim. hypoteeseja luodessa mietitään tietysti, mitä aineistoa tarvitaan) ja aineiston hallinnassa. Tutkimuksen myöhemmissä vaiheissa ne auttavat tutkijaa kytkemään aineistosta nousseet teemat aineistoon. Lopuksi ne auttavat huomaamaan reaktiivisuusongelmia ja antavat välineen, jonka avulla tutkija voi analysoida omia tuntemuksiaan. Käytännössä eritasoiset muistiot kirjoitetaan usein samaan päiväkirjaan, joissa ne voi eritellä jo kirjoittamisvaiheessa esimerkiksi marginaaleissa olevilla koodeilla (Schatzman ja Strauss 1973: 99–106). Esimerkiksi HN voi tarkoittaa havaintonoottia, TN teoreettista noottia ja AM analyyttista muistiota. Tyypillisesti tutkimuksen alussa keskitytään havaintonoottien tekoon, jonka oheen tuodaan melkopian teoreettisten noottien teko. Muistioiden kirjoittamiseen edetään tavallisesti vasta tutkimuksen myöhemmissä vaiheissa. Muistioiden kirjoittaminen on raskasta työtä, jos sitä tekee yhdessä kenttätyön kanssa. Tämän vuoksi tutkijan kannattaa aika ajoin vetäytyä kentältä ja »ottaa lomaa» aineiston keruusta.

Muistioiden tyyppejä

- *Teoreettisiin muistioihin* kerätään ideoita ja tulkintoja, joita on tullut kentällä mieleen. Nämä ovat huomioita ja mahdollisia hypoteeseja,

jotka liittyvät yhteen tai korkeintaan muutamaan havaintoon. Jos havaintojen välillä on havaittu esimerkiksi jotain samaa, kannattaa ajatus kirjata analyyttiseen muistioon, jotta se ei unohtuisi seuraavien tapahtumien paineessa. Useimmat teoreettiset nootit eivät johda mihinkään, mutta ne saavat tutkijan miettimään aineistonsa tapahtumia ja huomaamaan asioita, jotka hän muuten ottaisi itsestäänselvyyksinä.

- *Analyyttiset muistiot* vievät työskentelyn pidemmälle. Niihin kootaan teoreettisissa muistioissa toistuvia ajatuksia ja huomioita. Analyyttiset muistiot tavallaan seulovat ja lajittelevat teoreettisista muistioista nousevia ajatuksia. Niiden avulla luodaan kysymyksiä ja hypoteeseja sekä suunnataan aineiston keruuta.

- *Temaattiset muistiot* rakennetaan analyyttisten muistioiden varaan. Ne kokoavat yhteen useita analyyttisia muistioita ja osoittavat aineistoa hypoteesien tueksi tai kumoamiseksi. Temaattiset muistiot käsittelevät laajoja teemoja, ja pilkkovat ne alateemoihin, jotka kytketään aineistoon. Niistä on yleensä lyhyt matka tutkimusraportin lukujen kirjoittamiseen.

- Muistioista kannattaa pitää erillään *henkilökohtainen päiväkirja*, johon kootaan omat tunnelmat, ajatukset. Tämä päiväkirja auttaa tutkijaa havainnoimaan reaktiivisuutta ja huomaamaan omien tunteiden vaikutuksen tutkimukseen. Usein henkilökohtainen päiväkirja on niin subjektiivinen, että sen haluaa pitää yksityisessä käytössä, joten se kirjoitetaan tavallisesti erikseen.

- Muistioita laadittaessa kannattaa hyödyntää erilaisia visuaalisia esityksiä, käsitekarttoja ja esimerkiksi matriiseja (ks. Miles ja Huberman 1985).

KENTÄLTÄ POISTUMINEN

Kenttätyön lopetukseen liittyy loogisesti hankala ajoitusky-symys. Laadullisen tutkimuksen luonteeseen kuuluu ajatus kysymyksenasettelun kehittymisestä tutkimuksen edistyessä.

Tulkinta riippuu näin ajatellen tutkimuksen kestosta. Jos kysymyksiä kehitetään aineistoa kerätessä, aineisto vastaa tänään erilaisiin kysymyksiin kuin kuukauden päästä. Milloin kenttätyön voi sitten lopettaa?

Kenttätyön kestoon ei voi antaa yksiselitteisiä ohjeita. Pisimmillään kenttätyö voi valmisteluvaiheineen kestää vuosien ajan, etenkin jos tutkitaan vierasta kulttuuria. Tyypillinen sosiologisen tutkimuksen kenttävaihe on selvästi lyhyempi, tyypillisesti joitain kuukausia ja pisimmillään vuoden–puolitoista. Tutkimus tehdään yleensä omassa maassa, minkä vuoksi kielen ja kulttuurin opiskelemiseen ei kulu aikaa. Jos kysymyksenasettelu on yksityiskohtainen, voidaan selvitä muutaman viikon hyvin ajoitetulla kenttätyöjaksolla. Tuotekehitystutkimuksessa kenttätyö kestää usein vain viikon (Beyer ja Holtzblatt 1998). Lyhyt kenttätyöjakso on tyypillinen myös liiketaloustieteelliselle tutkimukselle, sillä esimerkiksi jonkin yrityksen ostotoiminnan tutkiminen on huomattavasti yksinkertaisempi tutkimustehtävä kuin vaikkapa sosiologinen kysymys yhteisön vallankäytöstä ja sen suhteesta yhteiskuntaan. Esimerkiksi Saija Katila (2000) vietti kussakin tutkimassaan perheessä vain viikon, mutta tämä riitti antamaan hänelle kuvan ihmisistä ja tilasta. Näinkin lyhyt havainnointi syvensi elämäkertahaastatteluja, jotka muodostivat hänen keskeisen aineistonsa.

Kauppatieteilijän on syytä muistaa yksi erikoistapaus. Organisaatiot elävät yleensä vuoden sykleissä. Tästä voi johtaa nyrkkisäännön. Jos haluaa tutkia esimerkiksi budjetoinnin kaltaista vuosittain toistuvaa prosessia, pitää kenttätyö ajoittaa tämän rytmin mukaan. Seuraava tilaisuus saattaa tulla vasta vuoden päästä.

Kenttätyön lopetusta ohjaavat usein lopulta käytännölliset seikat, kuten käytettävissä oleva tutkimusrahoitus ja perhesuhteet. Toisinaan kentältä vain »ajaudutaan» irti. Esimerkiksi lomakaudet voivat katkaista kenttätyön hyvinkin luontevasti.

Lomakauden jälkeen missä tahansa isommassa yrityksessä henkilöstö vaihtuu jonkin verran, jolloin tutkijankaan poistuminen ei herätä suurempaa huomiota. Lisäksi päätös palata kentälle vaatii uuden motivaation, jos tutkimusta jatketaan esimerkiksi kolmen viikon hiljaisen kauden jälkeen.

Joitain systemaattisiakin kriteerejä kenttätyön lopettamiseksi on ehdotettu. Tärkein on ajatus *saturaatiosta*: aineiston keräämisen voi lopettaa silloin, kun tutkija ei enää opi mitään olennaista uudesta aineistosta (Glaser ja Strauss 1967; Strauss 1987). Ajatus toimii, jos kenttätyö on tehty huolellisesti ja aineistoa on analysoitu esimerkiksi muistioiden avulla kenttätyön aikana. Tällöin tutkija voi osoittaa perusteet väitteelle, että mitään uutta ei enää löydy. Saturaatioperiaate voi väärin käytettynä johtaa analyyttiseen laiskuuteen, joten on syytä painottaa perusteiden osoittamisen tärkeyttä. Etenkin tutkijan ja tutkittavien suhteet voivat vaikeuttaa ratkaisua kentältä lähtemisestä. Ystävät on hankala jättää yhtäkkiä ilman jotain jäähyväisrituaalia tai irtautumisprosessia.

Kenttätyösuhde ei aina lopu, kun tutkija jättää kohteen. Ääripäässä suhde päättyy tutkimuksen myötä. Tilanne on tyypillinen, kun tutkimus on tehty vieraassa kulttuurissa. Tällöinkin kohteeseen käydään usein tutustumassa uudelleen (Burawoy 2003). Tilanne on toinen, kun tutkimus on tehty esimerkiksi tutussa yrityksessä. Silloin suhde voi yksinkertaisimmillaan muodostua siitä, että jättää tutkimusraportin luettavaksi. Suhdetta voi myös pitää yllä aktiivisemmin, esimerkiksi osallistumalla tutkitun yhteisön juhliin ja liikuntaan. Tutkija voi lisäksi omaksua myös erilaisia asiantuntija- ja avustajarooleja. Kenttätyön jälkeen tutkijalla on ainutlaatuinen näkemys tutkitusta organisaatiosta, jota hän on tarkastellut kiihkottomasti näköalapaikalta. Tästä näkemyksestä on varmasti hyötyä niille organisaation jäsenille, jotka ymmärtävät hyödyntää tutkijan näkemystä. Yritystutkimuksessa tämä tarkoittaa tyypillisesti keskusteluja johdon kanssa.

Varsinaiset jatkotutkimukset ovat yhteiskuntatieteissä olleet harvinaisia (ks. kuitenkin Burawoy 2003).

Yhteydenpidosta voi olla monenlaista hyötyä. Yhteyksiä pitämällä näkee, mihin monet kenttätyön aikana vain alkamassa olleet tapahtumasarjat ovat johtaneet – jos mihinkään. Tämä voi auttaa esimerkiksi silloin, kun tarkistaa tulkintojaan ja lajittelee niitä tärkeysjärjestykseen. Tämän aineiston myötä tutkija voi parhaimmillaan kontrolloida tulkintojaan. Pitkäkestoisissa tutkimuksissa tietoa voi hyödyntää jopa saman tutkimuksen aikana, kunhan ei sorru jälkiviisauteen. Tutkimuksesta ei aina pääse irtautumaan, vaikka haluaisi. Etenkin jos tutkimuksesta on aiheutunut haittaa yhteisölle, voi olla aiheellista palata tutkimuksen pariin vielä julkaisujen ilmestymisen jälkeen. Tällaisella aktiviteetilla on joskus lähinnä terapeuttinen merkitys. Jos yhteisö tai jokin sen jäsen loukkaantuu tutkimuksesta, voi tutkijan tehtäväksi jäädä toimiensa ja ratkaisujensa selittäminen ja perusteleminen. Ääritapauksessa tutkijan jälkikäteinen interventio voi estää riitoja, ja joskus kenttätyön jälkeinen väliintulo tarvitaan esimerkiksi torjumaan väkivallan uhkaa, olipa tämä uhka todellinen tai kuviteltu (ks. Grönfors 1982).

HAVAINNOINTIIN LIITTYVIÄ ERITYISKYSYMYKSIÄ

Lopuksi on syytä nostaa esille pari havainnointitutkimukseen liittyvää erityiskysymystä. Ensimmäinen koskee tutkimuksen aiheuttamaa stressiä ja muita emotionaalisia tiloja. Havainnointitutkimus on usein ikävää, junnaavaa työtä, joka edistyy hitaasti. Etenkin kokematon tutkija saattaa tulkita tällaiset jaksot merkiksi siitä, että tutkimus on menossa pieleen – ei normaaliksi tutkimuksen ja arkielämän piirteeksi. Tutkijan rooli ei myöskään ole »aikuisen» normaali rooli, vaan vastaa

ehkä lähinnä työpaikkaharjoittelijan roolia. Joillekin persoonallisuuksille tällainen rooli, joka edellyttää yksinkertaistenkin asioiden kyselemistä ja selvittämistä, ei sovi. Kenttätyössä tutkija myös paljastaa itsensä tutkituille ihmisille ainutlaatuisella tavalla. Hän joutuu tietoisesti kestämään ajatusta, että myös häntä tarkkaillaan ja että häneen kohdistuu ainakin jonkinmoinen huhumylly. Avoin laadullinen tutkimusasetelma saattaa kärjistää tällaisia tunteita. Kentältä puuttuvat myös ystävien ja kollegojen kaltaiset elämää normaalisti tasapainottavat resurssit. Niinpä tuloksena voi olla sekä työstä että sisäisistä syistä juontuva stressi, »kenttätyöntekijän blues», kuten yksi kirjoittaja on asian ilmaissut (Corsino 1987).

Tutkijan tunteet voi nähdä metodiseksi ongelmaksi. Stressi kaventaa kognitiivisia toimintoja monin tavoin, ja pitkästynyt ihminen keksii korviketoimintoja, jotka eivät ole aina tutkimuksen kannalta tuottoisia. Tutkijan emootiot voivat olla myös etu, jos niitä osaa hyödyntää. Kun sosiologi David Karp (1980) tutki Times Squaren pornokauppojen asiakkaita, hänen tulkintansa pohjaksi muodostui häpeän tunne, joka häntä kyseisissä kaupoissa vaivasi. Hän oivalsi, että tunne on yleinen pornokauppojen asiakkaiden joukossa, mikä tarjosi keinon ymmärtää kaupan dynamiikkaa – esimerkiksi välttteleviä katseita, kiirettä, pystyyn nostettuja kauluksia ja nimen antamisen välttämistä. Myös stressi voi olla arvokas resurssi, jonka avulla voi ajoittaa kenttätyön lepotaukoja ja suunnata tutkimusta. Tärkein väline tunteiden hyödyntämiseen on henkilökohtainen päiväkirja. Myös sosiaalisen ja kollegiaalisen tuen järjestäminen tutkimuksen ajaksi voi olla tarpeen.

Kenttätyöhön liittyy jonkinlainen paradoksi, kun puhutaan reaktiivisuudesta. Vielä 1960-luvulla ajateltiin yleisesti, että kenttätyö on epätieteellinen menetelmä, jonka tulokset riippuvat keskeisesti tutkijasta. Niin kenttätyön validiteettia kuin reliabiliteetiakin epäiltiin. Epäilyjä perusteltiin esimer-

keillä siitä, miten samoihin aikoihin samassa kohteessa työskennelleet tutkijat tuottivat tyystin erilaisia tulkintoja (ks. Grönfors 1982: 175). Kanta lienee liioiteltu, sillä tällaiset esimerkit osoittavat lähinnä sen, että kun tutkitaan eri kysymystä eri näkökulmasta, saadaan erilaiset tulokset. Sama pätee erilaiseen havainnointi- ja haastattelutekniikkaan. Sen sijaan reaktiivisuuden osalta on esitetty, että havainnointitutkimus on itse asiassa vähemmän riskialtis menetelmä kuin vaikkapa kokeellinen tutkimus (Becker 1970: 42–62; myös Maynard 1984). Kun tutkitaan esimerkiksi työpaikkaa, ihmiset eivät pääsääntöisesti *voi* muuttaa käyttäytymistään tutkijan vuoksi tyystin toiseksi. Heidän pitää tutkijasta huolimatta tehdä työnsä. Kenttätyön toinen erikoispiirre on monipuolinen aineisto, joka on kerätty eri aikoina eri tilanteista ja eri ihmisistä. Jos jokin hypoteesi kestää tällaisen aineiston testin, voidaan sitä pitää vähintäänkin hyvin dokumentoituna, vaikka ei ehkä varmana. Kun tutkija lopuksi oppii tuntemaan tutkimansa ihmiset, oppii hän myös paremmin tunnistamaan, milloin ja miten he valehtelevat. Laboratoriossa tehdyllä tutkimuksella, lomaketutkimuksella ja pelkkiin haastatteluihin perustuvalla tutkimuksella ei ole näitä etuja puolellaan.

Viimeinen huomautus koskee havainnointitutkimukseen 1980-luvulla etenkin kokoelman *Writing Culture* (Clifford ja Marcus 1984) myötä rantautunutta kielellistä käännettä (myös Atkinson ja Hammersley 1994: 255–257). Jos havainnointitutkimusta tarkastelee kirjallisuutena, on helppo nähdä, miten sen argumentaatio rakennetaan suostuttelevaksi suhteellisen yksinkertaisin kirjallisin keinoin – kuten kaikkitietävien kertojien, dekkarimaisten juonikäänteiden ja erilaisten romanttisten tilannekuvausten avulla (Geertz 1995). Näillä keinoilla lukija tavallaan vietellään uskomaan tutkijaa. Retorisessa käänteessä kyseenalaistettiin erityisesti »realistinen» kirjoittamistyyli (van Maanen 1988), mutta myös ihmisten tekemät kuvaukset

omista toimistaan tai ajatuksistaan, samoin kenttätyön tuottamat kuvaukset. Näihin ongelmiin on tarjottu joukkoa erilaisia ratkaisuja, kuten perspektiivisidonnaista kirjoittamistapaa (esimerkiksi minämuoto ei jätä epäselväksi, että kyseessä on yhden ihmisen versio), moniäänisyyttä raportissa (mikä relativoi tarinan), erilaisia tekstuaalisia keinoja, jotka pakottavat lukijan tulemaan tietoiseksi tekstin viettelevästä voimasta (ajatus muistuttaa brechtiläistä vieraannuttamista) ja lopuksi myös tekstin poliittisten taustojen tuomista esille (ks. Tyler 1984). Äärimmillään ajattelu on johtanut kirjallisiin (Richardson 2000) ja runollisiin kokeiluihin.

Keskustelu on tehnyt tutkijoita sensitiivisemmäksi oman työprosessin vinoumille. Kirjailijoiden kanssa kilpaileminen johtaa kuitenkin yleensä tappioon: useimmat valitsevat romaanin tai runon tieteellisen julkaisun sijasta, kun haluavat lukuelämyksen (vrt. Silverman 1997a). Tutkimuksen pitäisi myös ennen muuta olla luettava ja ymmärrettävä, mitä perinteiset vakiomuodot tukevat paljon paremmin kuin amatöörikirjailijoiden yritykset. Tekstien avoimessa politisoimisessa piilee riski, että tutkimus ajautuu julistavaksi. Näyttääkin siltä, että retorinen käänne on pitkälti tehnyt tehtävänsä: tiedeyhteisö suhtautuu teksteihinsä nykyisin aiempaa ajattelevammin, mutta erilaiset tekstuaaliset kokeilut näyttävät jääneen 1980-luvun lopun ja 1990-luvun alun avantgardistiseksi muotiaalloksi. Tekstien retoristen piirteiden tuntemus on hyödyksi, kun arvioidaan argumenttien laatua ja todistelua, mutta äärimmilleen vietyjen tekstuaalisten kokeilujen hyötyjä on ilmeisesti liioiteltu (ks. Atkinson ja Hammerley 1994: 257). Tutkimusten lukijakunta on valmiiksi pieni. Miksi pienentää sitä entisestään?

5. *Haastattelututkimus*

Haastatteluja koskeva luku on syytä aloittaa muutamilla käsitteillä. Tavallisesti erotetaan kolme haastattelutyyppiä niiden ohjailevuuden mukaan. *Strukturoitu haastattelu* viittaa tavallisesti surveyhaastatteluun, jossa tutkija määrää kysymykset ja niiden esittämisjärjestyksen ja antaa yleensä myös vastausvaihtoehdot. *Puolistrukturoitu haastattelu*, jota kutsutaan Suomessa myös »teemahaastatteluksi», sallii haastateltavalle enemmän vapauksia. Tutkija määrää kysymykset, mutta haastateltava voi vastata niihin omin sanoin ja joskus jopa ehdottaa uusia kysymyksiä. Haastateltava voi myös poiketa kysymysten järjestyksestä. Puolistrukturoitu haastattelu on syytä erottaa *syvähaastattelusta*, joka pyrkii minimoimaan tutkijan vaikutuksen haastattelutilanteeseen. Puhtaimmillaan syvähaastattelu rakentuu niin, että tutkijalla on lähinnä jokin yleinen mielenkiinnonaihe, josta hän haluaa puhua haastateltavan kanssa. Haastateltava vastaa omin sanoin ja määrittelee viime kädessä myös kysymykset sellaisiksi, että ne heijastavat hänen tapaansa ajatella. Tutkija keskittyy ymmärtämään ja tukemaan tällaista vapaasti etenevää ajatuksenjuoksua.

Puhtaimmillaan syvähaastatteluja tehdään psykoanalyysissa, mutta se on harvinainen liiketaloustieteissä.

Muutamat haastattelumuodot sopivat tähän luokitukseen vain vaivoin. Yksi poikkeus on syytä nostaa esille tärkeytensä vuoksi. Konsultointikäytännössä ja myös tutkimuksessa harrastetaan myös ryhmähaastatteluja, joita kutsutaan joskus »fokusryhmiksi» Robert Mertonin ja Patricia Kendallin 1940-luvulla esittelemän käsitteen mukaan (ks. Merton ym. 1990). Ryhmähaastatteluja käsitellään tässä luvussa vain suppeasti.

Tässä luvussa keskitytään teemahaastatteluun, joka on selkeästi käytetyin kvalitatiivinen aineiston keruun menetelmä niin yhteiskunta- kuin liiketaloustieteissä. Itse asiassa teemahaastattelu (Hirsjärvi ja Hurme 2004) on muodostunut lähes synonyymiksi laadulliselle tutkimukselle. Hyvin käytettynä teemahaastattelu on erinomaisen tehokas menetelmä. Tehokkuus perustuu siihen, että tutkija voi ohjata haastattelua ilman, että kontrolloi sitä tyystin. Teemahaastattelun merkitys on korostunut liiketaloustieteissä 1980-luvulta lähtien. Suosio on helppo ymmärtää. Huolellisesti suunniteltu ja tehty haastattelu on myös motivoiva kokemus, johon ihmiset on helppo saada suostumaan. Heille aiheutuva vaiva on pieni verrattuna esimerkiksi havainnointitutkimukseen. Ja kukapa saa arkielämässään useinkaan tavata hyvän, ymmärtävän ja vaativan kuuntelijan? Parhaimmillaan haastattelu voi jatkua useita tunteja ilman, että aika tuntuu pitkältä (Douglas 1984).

Emme käsittele mitään haastattelumenetelmää yksityiskohtaisesti, sillä jokaisesta löytyy lukuisia erikoistuneita oppaita (ks. Gorden 1980; Gubrium ja Holstein 2002). Pyrimme sen sijaan tuomaan esille joitain tapoja rikastaa käsitystä haastattelumenetelmistä. Viittaamme tässä luvussa usein Calvin Morrillin (1995) tutkimukseen *The Executive Way*, joka perustuu yli 200 suuryritysten johtajan haastatteluun. Tässä johtajien konfliktinratkaisua käsittelevässä kirjassa on

poikkeuksellisen huolellinen ja yksityiskohtainen metodiliite, jonka lukemista suosittelemme etenkin johtamisen tutkijoille.

HAASTATTELUMENETELMÄN VALINNASTA

Ennen kuin päätyy haastattelumenetelmään, pitäisi miettiä vaihtoehtoisia tutkimustekniikoita. Parempaa informaatiota esimerkiksi historiantutkimuksen tarpeisiin saa arkistoista, kun taas diskurssianalyysia varten kannattaa videoida luonnollista vuorovaikutusta. Haastattelemiseen päätyminen pitäisi perustella siinä missä mikä tahansa muukin menetelmävalinta.

Käytännön syyt oikeuttavat usein haastattelututkimuksen. Esimerkiksi Morrillia (1995) ei päästetty havainnoimaan suuryritysten johtajien keskinäisiä konflikteja. Johtajat kieltäytyivät myös täyttämästä minkäänlaisia papereita »ihmisiä koskevista ongelmista». Nämä syyt tekivät haastattelemisesta ainoan mahdollisen valinnan. Entä miten tutkia kahden yrityksen sulautumisen johtamista? Kymmenen haastattelua vie ehkä 15 päivää työtä, kun taas havainnointi veisi helposti vuoden. Entä miten turvautua dokumentteihin, jos yritysten johtajat eivät pidä päiväkirjaa ja johtoryhmässä sihteeri kirjaa päätökset, mutta ei pidä keskustelupöytäkirjaa? Etenkin tutkimuksen alkuvaiheissa haastattelemalla saatu tieto yrityksen prosesseista ja rakenteista voi varmistaa, että tutkimus ei mene harhaan myöhemmin. Haastattelu on usein oikeastaan ainoa keino kerätä ihmisten asioille antamia merkityksiä ja tulkintoja. Lisäksi se täydentää hyvin muita menetelmiä. Vaikka havainnoija kuulisi kuukausien mittaan joukon mielipiteitä ja ajatuksia, voi hän silti osua pahasti harhaan, jos ei varmista tulkintojaan haastattelemalla.

Haastattelujen haitta on, että ne tarjoavat epäsuoraa tietoa: haastattelussa saamme selville vastaajan rekonstruoiman

käsityksen, emme itse asiaa (haastattelumenetelmän kritiikistä, ks. Becker ja Geer 1957). Haastattelujen käyttämistä ainoana menetelmänä kannattaa välttää, kun kohteena ovat seuraavanlaiset asiat:

- *Kompleksiset tekniset tiedot ja prosessit.* Esimerkiksi jonkin yrityksen järjestelmän tekniset yksityiskohdat tai rahaprosessi kannattaa kuvata mieluummin ohjeista, säännöistä ja manuaaleista, aivan kuten parhaat asiantuntijat tekevät silloin, kun tarkkuutta tarvitaan. On epätodennäköistä, että yhdellä ihmisellä olisi tarkkaa kuvaa siitä tuhansien sivujen ohjeistosta, joka dokumentoi ja ohjaa vaikkapa Nokian uusien puhelinmallien kehitystä.
- *Hajautunut tieto.* Tieto hajautuu usein monille eri ihmisille, ja osaaminen piilee paremminkin niissä prosesseissa, joilla tätä tietoa hallitaan. Tällainen tieto on altista erilaisille arkisten näkökulmien tuottamille vinoumille. Lakimies näkee prosessin eri tavalla kuin talousjohtaja. Monimutkainen ja vaikea tieto on myös usein vallankäytön kohde ja vallantavoittelun väline, joten haastattelulausumia voivat värittää myös haastateltavien poliittiset pyrkimykset.
- *Historiallinen tieto.* Kun aika kuluu, ihmisten muistiin tapaavat jäädä vain voittaneet ideat ja niistäkin pelkästään pääkohdat; yksityiskohdat on vuosien mittaan sovitettu sopimaan tarinaan, ei päinvastoin. Tarinaan jää aukkoja ja vaiettuja kohtia. Etenkin suullisessa traditiossa asia voi suorastaan muuntua toiseksi. Mitä kauemmaksi nykyhetkestä mennään, sitä tärkeämpää olisi nojautua dokumentteihin ja muuhun arkistomateriaaliin pelkän haastattelemisen sijasta.
- *Vuorovaikutus, diskurssi ja kulttuuri.* Jos tutkitaan esimerkiksi arvioiden esiintymistä kokouksissa, on toiminta videoitava. Moniko pystyy kertomaan, miten laatii arvion ja sijoittaa sen argumenttina toimivaan vastakysymykseen? Sama pätee luokitusten ja kielellisten rakenteiden kaltaisiin kulttuurisiin

seikkoihin, joita käytämme käytännössä rutiininomaisesti ja tiedottomasti.

HAASTATTELUT VUOROVAIKUTUKSENA: KYSYMYSRUNKO JA LUOTTAMUS

Teemahaastattelu on hyvin yksinkertainen vuorovaikutuksen muoto (Hirsjärvi ja Hurme 2004; Easterby-Smith ym. 2002: 89–90). Se muodostuu haastattelijan esittämistä kysymyksistä ja haastateltavan usein tarinoivista vastauksista. Tämä on likipitäen yksinkertaisin inhimillisen vuorovaikutuksen muoto. Ainoan mutkan tähän tuovat tavallisesti tutkijan tekemät täsmentävät jatkokysymykset sekä joskus haastateltavan kysymykset, jotka tähtäävät kysymysten tarkentamiseen. Jos teroittaa itselleen, että haastattelijan tehtävä on kysyä kysymyksiä ja kuunnella vastauksia, ei kiistellä haastateltavan kanssa, on haastattelussa vaikea epäonnistua. Haastatteluissa tehdään aina hajanaisia ja huonosti onnistuneita kysymyksiä, mutta haastattelijan ja haastateltavan roolin sekoittuminen on perin harvinaista – joskin, kuten myöhemmin kerrotaan, sitäkin tapahtuu, erityisesti jos tutkittava ihminen on kokenut haastateltava.

Keskeinen haastattelua ohjaava instrumentti on haastattelurunko (ks. esim. Morrill 1995: 245–248). Sillä on kaksi keskeistä funktiota. Ensiksi se antaa haastattelulle hahmon ja varmistaa, että tutkija esittää tarvittavat kysymykset. Toiseksi se varmistaa, että haastattelu sujuu mahdollisimman luontevasti. Nämä funktiot ovat monesti ristiriidassa keskenään, sillä etenkin kokematon tutkija haluaisi usein esittää paljon kysymyksiä, jotta ei unohtaisi mitään. Tämä voi kuitenkin johtaa siihen, että hän ei esitä olennaisia kysymyksiä.

Hyvin organisoitu runko pyrkii tasapainottamaan nämä kaksi funktiota. Kirjoittajien näkemyksen mukaan hyvä haastattelurunko on pikemminkin haastattelijan muistin tuki kuin

teoriaperusteinen kysymyslista. Runko organisoi haastattelijan muistia: hän muistaa, mitä on jo käsitelty, mitä pitää seuraavaksi tehdä ja mitä pitää vielä syventää. Riski, että jotain unohtuu, laskee, ja kiireen tuntu vähenee. Parhaimmillaan haastattelurunko estää osapuolia kiirehtimistä asioiden edelle, kun molemmat näkevät logiikan, jolla haastattelussa edetään, ja osaavat toimia sen mukaan. Tällöin ensimmäisistä kysymyksistä ei tule sekaisia »kaatopaikkoja», joissa pyritään käsittelemään kaikki asiat.

On syytä muistaa, että kysymyksiä ei tavallisesti voi järjestää suoraan teorian mukaisesti. Kysymysten tehtävä on tuottaa kaikki sellainen informaatio, jonka voi myöhemmin työpöydällä tulkita teorian avulla. Jos kysymykset poimii suoraan teoriasta, voi haastateltava oivaltaa tämän logiikan. Pahimmillaan haastattelu voi tällöin ajautua pelitilanteeksi.

Kysymysten muoto, laji, määrä ja järjestys

Runkoa laadittaessa kannattaa miettiä erityisesti kysymysten muotoa, määrää, tyyppiä ja järjestystä. Lisäksi kannattaa miettiä reaktiivisuuden hallintaa ja mahdollista rekvisiitan käyttöä haastattelun tukena.

- *Muoto.* Teemahaastatteluissa kysymykset ovat yleensä avoimia: haastateltava saa vastata omin sanoin. Suljetuilla kysymyksillä kysytään faktoja: ikää, tutkintoa, opiskelupaikkaa, valmistumisvuotta ja sukupuolta.
- *Määrä.* Varmaankin pahin virhe, jonka kokematon tutkija tekee teemahaastatteluissa, on liian suuri kysymysten määrä. Haastatteluun voi yleensä käyttää 1–2 tuntia, joten toimivaan haastattelurunkoon voi laittaa yleensä vain 5–12 kysymystä. Jos kysymyksiä on tätä enemmän, jää haastateltavalle liian vähän aikaa asioiden perinpohjaiseen käsittelyyn. Suuri kysymysmäärä saa myös tutkijan helposti sekaisin. Tyypillisessä rungossa onkin vain muutama pääkysymys,

joiden alle tehdään ranskalaisilla viivoilla haastattelijan muistin tueksi muutama lisähuomio.

- *Tyyppi.* Lomaketutkimuksen tekijöitä ohjeistetaan tavallisesti välttämään asenteellisia, kielteisiä, epäsuoria, vertauskuvallisia, abstrakteja ja liian laajoja vastauksia edellyttäviä kysymyksiä (de Vaus 2002). Esimerkiksi tutkimuksen edellyttämät abstraktiot (kuten »demokratia») pitäisi muokata sarjaksi konkreettisia osakysymyksiä. Näihin pääsääntöihin on luonnollisesti joukko poikkeuksia, kuten esimerkiksi suositus, että sensitiivisiä aiheita kannattaa kysyä epäsuorasti, koska suora kysymys voisi loukata vastaajaa. Teemahaastatteluissa tutkija voi kuitenkin esimerkiksi selventää kysymystään, jos havaitsee sen liian vaikeaksi. Teemahaastattelu on joustavampi menetelmä kuin survey.

- *Järjestys.* Teemahaastattelu etenee yleensä kolmessa päälohkossa. Ensimmäinen kysymys on yleensä »lämmittelykysymys», joka keskittyy vastaajaan (»Voitteko kertoa, millaisessa asemassa olette nykyisin, ja miten olette päätynyt tähän asemaan?»). Haastattelurunko jatkuu tämän jälkeen 7–8 sisällöllisellä kysymyksellä. Viimeiset kaksi kysymystä ovat tyypillisesti lopettelukysymyksiä. Toiseksi viimeinen kysymys valmistelee lopetusta. Esimerkiksi kysymys »mitä alallanne tapahtuu käsittääksenne viiden vuoden kuluessa» kertoo, että varsinaiset sisältökysymykset on jo käsitelty. Hyvä lopetuskysymys on tyyppiä »onko kysymyksistä unohtunut jotain olennaista» tai »onko teillä jotain dokumentteja, jotka minun pitäisi lukea».

- *Reaktiivisuuden hallinta.* Etenkin sensitiiviset kysymykset kannattaa sijoittaa haastattelun loppupuolelle: jos heti alussa udellaan epäreiluista bisneskäytännöistä ja varastamisesta, tämä värittää haastateltavan kuvaa tutkijasta helposti haastattelun loppuun saakka. Jos tällainen kysymys on lopussa, koko haastattelu ei kaadu siihen. Abstraktit ja laajoja vastauksia edellyttävät kysymykset taas kannattaa sijoittaa sisällöllisten kysymysten keskivaiheille, jotta niille järjestyy riittävästi aikaa. Niitä ei kannata sijoittaa alkuun, jottei haastateltava ala ihmetellä, miten vaikeita lopun kysymykset ovatkaan.

- *Rekvisiitan käyttäminen haastattelussa.* Haastatteluja tuetaan usein erilaisella rekvisiitalla: kuvilla, esineillä, kartoilla, skenaarioilla sekä erilaisilla psykologien kehittämillä tekniikoilla (ks. Easterby-Smith ym. 2002: 95–110). Niiden käyttö on perusteltua, jos ne suuntaavat keskustelun haluttuihin sisältöihin, mutta niiden käyttöä pitää suunnitella ja harjoitella etukäteen. Huomioitava on etenkin ajoitus ja rekvisiitan sijoittaminen haastattelun runkoon.

Haastattelukirjallisuudessa on ollut perinteisesti tapana suositella, että haastattelijan tulisi käyttäytyä neutraalisti, esimerkiksi välttää haastateltavan näkemyksien kiistämistä ja väittelemistä haastateltavien kanssa (ks. Gorden 1980; Hirsjärvi ja Hurme 2004). Kirjallisuudessa on kuitenkin raportoitu muutamaan otteeseen, miten tutkijan ja haastateltavan roolit ovat kääntyneet päälaelleen. Näin kävi sosiologi Erwin Smigelille, kun hän tutki Wall Streetin lakimiehiä (Smigel 1964), jotka päätyivät – lajinsa mukaisesti – »kuulustelemaan» haastattelijaa. Toinen vastaava tilanne kuvattiin jo 1950-luvulla, kun sosiologi Howard S. Becker (1953) tutki opettajia Chicagon alueella. Hän huomasi pian, että opettajia tutkittaessa neutraali rooli johtaa tilanteeseen, jossa opettajat alkavat käyttäytyä opettajanroolinsa mukaisesti – heille tutkijan neutraalisuus oli viesti tietämättömyydestä. Hän totesikin, että ainakin opettajia tutkittaessa tutkijan tulisi aktiivisesti kyseenalaistaa opettajien tarjoamia vastauksia, osoittaa niissä olevia ristiriitaisuuksia ja tuoda esille taustatietoaan. Nämä esimerkit johtavat ajatukseen, että kun tutkitaan auktoriteettiasemassa olevia ammattiryhmiä, tulisi neutraalisuudesta luopua.

Neutraalisuutta on syytä miettiä myös kahdessa muussa erikoistapauksessa. Kun sosiaalinen etäisyys kasvaa, pitää se ottaa huomioon haastatteluun valmistauduttaessa ja myös sen aikana. Etäisyys on suuri, jos teemme haastattelua vieraasta kulttuurista tulevan, huomattavasti eri-ikäisen ja eri sukupuolta olevan ihmisen kanssa, jonka sosiaalinen tausta on

tyystin toinen kuin omamme. Kun tutkija ei pysty eläytymään toisen tilanteeseen, on kysymysten ja koko haastattelutilanteen tekeminen hankalaa, vuorovaikutus voi tehdä yllätyksiä (Riessman 1987), ja vastauksia voi olla hankala ymmärtää. Tutkijan kannattaakin luopua neutraalista roolista ja keskittyä varmistamaan jatkokysymyksin, selvennyspyynnöin ja tarvittaessa vaikka piirrosten avulla, että on ymmärtänyt, mistä haastateltava puhuu. Kääntäen voidaan todeta, että haastattelijan kanssa samanlaisia ihmisiä on helppo haastatella. Tutkimusta varten ei silti pitäisi haastatella liian läheisiä ihmisiä, kuten oman perheen jäseniä, ystäviä ja tuttavia. On helppo olettaa, että heidät jo tuntee, joten asioita ei ehkä tule kysyttyä tutkimuksen edellyttämällä tarkkuudella. Ystävyyden lujittamiseen kuuluviin rituaaleihin saattaa hukkua aikaa, ja myös reaktiivisuus voi vaikeuttaa tilannetta. Tutkija voi reagoida ennakolta ystävien puheisiin, välttää »tyhmiä» kysymyksiä ja olla liian hienotunteinen. Erityisen hankala tilanne on, jos tutkitaan omaa työpaikkaa.

ELIITTIHAASTATTELUT

Eliiteillä tarkoitetaan tavallisesti talouselämän, politiikan, järjestöelämän, hallinnon ja vaikkapa sotalaitoksen päätöksentekijöitä. Muita eliittejä ovat esimerkiksi akateemiset ja myös taiteen eliitit. Käsitteen tärkeys liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa perustuu siihen, että liiketaloustieteelliset tutkimukset kohdistuvat usein nimenomaan päätöksentekoon tai sitä muokkaaviin ihmisiin. Lisäksi liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa kohdataan usein ihmisiä, jotka eivät ole minkään tiukan kriteerin mukaisten eliittien jäseniä, mutta jotka jakavat etenkin jälkimmäisessä suhteessa näille tyypilliset piirteet. Tästä syystä käytämme seuraavassa kirjallisuuteen vakiintunutta termiä »eliitti» kuvaamaan tyypillisiä liiketaloustieteellisen tutkimuksen haasteita (Welch ym. 2002). Nojaudumme seuraavassa useilta osin politologi Juri Mykkäsen (2001A) mainioon suomenkieliseen artikkeliin ja *Journal of Ethnographyn* erikoisnumeroon vuodelta 1993 (Vol. 22, No 1).

Eliittejä haastateltaessa pitää ottaa huomioon joukko asioita, joihin ei tarvitse kiinnittää paljonkaan huomiota »tavallisia» ihmisiä haastateltaessa. Nämä erot ulottuvat valmistautumisesta yhteydenottoon, haastattelutilanteeseen, haastattelun tulkintaan ja lopulta koko tapahtuman jälkihoitoon. Erot palautuvat paljolti eliittien pariin erikoispiirteeseen: toisaalta heidän yhteiskunnalliseen asemaansa liittyviin kysymyksiin, toisaalta joihinkin eliittien jäsenille tyypillisiin kognitiivisiin, emotionaalisiin ja vuorovaikutuksen erikoispiirteisiin.

»Pääsy»: portinvartijat, neuvottelut ja lähestyminen. Eliittien löytäminen on sinänsä yleensä helppoa. Useimmat yritysjohtajat ja päätöksentekijät on helppo paikantaa, ja julkisen sektorin johtajien löytäminen on vielä helpompaa. Jos tyydytään etsimään ihmisiä heidän muodollisten organisaatioasemiensa perustella, riittää soitto yrityksen vaihteeseen tai vuosikertomuksen lukeminen. Ongelma ei olekaan päätöksentekijöiden kartoittaminen tai löytäminen, vaan heidän saamisensa tutkimukseen. Ongelman tekee kriittiseksi eliitin pieni koko. Etenkin Suomen kaltaisessa pienessä, paljolti yhden kaupungin ympärille keskittyneessä maassa tämä seikka korostuu. Useimmilla elinkeinoelämän sektoreilla markkinoista kahta kolmasosaa hallitsee kolme suurinta yritystä. Yksikin kieltäytyminen voi viedä tutkimukselta pohjan.

Toisin kuin tavalliset kansalaiset, eliitit sijaitsevat monien organisatoristen suojamuurien takana. Tällaisia suojamuureja ovat esimerkiksi sihteerit, yritysten tutkimusta koskevat periaatteet ja linjaukset sekä ne päätöksentekomekanismit, joiden kautta tutkimuksiin osallistumisesta päätetään yrityksen tai

viraston sisällä. Suojamuurien määrä lisääntyy pääsääntöisesti, kun organisaatiohierarkiassa edetään ylemmäs tai kun lähestytään yrityksen tai viraston ydinosaamista. Julkisen sektorin tapauksessa kannattaa kuitenkin muistaa, että virastokulttuurit vaihtelevat: tutkimusluvat ovat tiukimmassa silloin, kun lainsäädäntö pakottaa viraston tarkkaan tietosuojaan. Esimerkiksi käyvät sairaalat. Muilta osin pääperiaate julkisella sektorilla on avoimuus. Yksityisellä sektorilla vaihtelua on enemmän, ja yrityksen kulttuuri vaikuttaa asiaan enemmän. Jotkin yritykset salaavat pääsääntöisesti kaiken informaation, toisten politiikka on hyvinkin avoin.

Kaikissa tapauksissa kannattaa varautua siihen, että neuvottelut voivat kestää pidempään, kuin mihin tutkija on varautunut. Morrill (1995: 233) kertoo, että häneltä kului 18 kuukautta tutkimuksen suunnittelun aloittamisesta ensimmäiseen haastatteluun. Usein tutkija selviää suullisella sopimuksella (Morrill 1995: 238), mutta ääritapauksessa hän voi ennen tutkimusluvan saamista joutua kirjoittamaan nimensä sarjaan sopimuksia, jotka säätelevät tiedon saatavuutta, aineiston säilytystä, julkaisujen tarkistamista ja joskus jopa johtopäätösten hyväksymistä. On selvää, että osa näistä sopimuksista sotii pahasti tieteen vapauden periaatetta vastaan, joten vähällä ei saisi antaa periksi. Sopiva ratkaisu löydetään melkein aina ajan kanssa: etenkin suuryritysten juristit ovat neuvottelemisen ammattilaisia, jotka varmistavat, ettei heidän työnantajalleen koidu tutkimuksesta haittaa. Mitään syytä sabotoida tutkimusta heillä ei normaalisti ole. Jos hankaluuksia tulee, voi niihin löytyä selitys esimerkiksi tutkimusta ohjaavan professorin ja yritysjohdon keskinäisistä suhteista. Yksi tämän kirjan tekijöistä törmäsi kesällä 2002 tilanteeseen, jossa neuvottelujen venyminen selittyi, kun selvisi, että vastapuolen salassa konsultoima juristi oli yhden tutkimuksen tekijän serkku – kyseessä oli eräänlainen älyllinen miekkailu, jossa testattiin tekijöiden huumorintajua. Tällaisten hankaluuksien ennakoimiseen lienee turha varautua.

Vaikka mitään organisatorista estettä ei olisikaan, voi vaikeuksia tulla siitä huolimatta. Eliitit ovat kiireisiä ihmisiä: heille saattaa kasautua paljon matkoja, kokouksia ja asiantuntijatehtäviä. Usein haastattelut lykkäytyvät kuukausia tämän kiireen vuoksi. Ongelma ei ole suuri, jos kyse on väitöskirjasta, jota tehdään vuosia, mutta gradun aikataulun viivästys voi pahimmillaan tuhota. Eliitit myös tietävät asemansa ja tietävät, kuka on tutkimusasioissa riippuvainen kenestä, joten heillä ei ole suuria tunnontuskia kieltäytyä haastattelusta. Jos suuren talouslehden toimittaja ei saa haastattelua, voi hän kirjoittaa yrityksestä kriittisesti; harvalla tutkijalla on tällaista pakotetta tukenaan (vrt. Thomas 1993: 82). Odotettavissa on kieltäytymisiä haastatteluista etenkin, jos tutkija ei ole motivoinut sitä, miksi haluaa haastatella juuri tätä tiettyä ihmistä. Samoin odotettavissa on lyhyellä aikataululla tulevia haastattelujen lykkäytymisiä. Tämä ei ole ongelma eliiteille eikä tutkijalle, joka asuu yrityksen lähellä, mutta kustannukset nousevat helposti suureksi, jos tutkija joutuu matkustamaan turhan takia. Jos tutkija lentää puoli mannerta haastatteluun ja käyttää tähän merkittävän osan vuoden matkabudjetistaan, on ikävä kuulla johtajan sihteeriltä, että haastatteluun suostunut johtaja on juuri lähtenyt kiireiselle liikematkalle Kiinaan ja palaa viikon päästä (ks. Thomas 1993). Tutkimusbudjetti on pääsääntöisesti pieni verrattuna eliittien käytössä olevaan rahaan.

Tutkimusluvan saaminen

Haastatteluluvan saamiseen on olemassa joitain niksejä.

- *Haastateltavan motivoiminen.* Haastateltava pitää saada uskomaan, että tutkijalle kannattaa uhrata aikaa. Yhteydenotto pitäisi pystyä hoitamaan niin, että haastateltava kiinnostuu tutkimuksesta eikä keksi syitä kieltäytyä siitä. Sen on annettava haastateltavalle

perusta, jonka pohjalta hän voi päättää, antaako haastattelun vai ei. Sen pitäisi myös erottua muusta henkilön pöydälle vyöryvästä massasta. Selkeä, hyvin mietitty viesti kertoo kokeneelle lukijalle asian lisäksi myös ihmisestä ja organisaatiosta, joka häntä lähestyy.

- *Haastattelupyynnön piirteitä.* Haastattelupyyntö on yleensä alle sivun mittainen ja sisältää seuraavia asioita: Ensin kerrotaan, mistä on kysymys (esimerkiksi väitöstutkimus), miksi lähestytään juuri tätä henkilöä, mitä haastateltavalta pyydetään konkreettisesti (haastattelun kaavailtu kesto, vastauksia aiheeseen x), sekä mahdolliset suosittelijat (eli kenen suosituksesta haastatellaan juuri tätä henkilöä, jos tällainen suosittelija on olemassa). Seuraavaksi kuvataan parilla lauseella tutkimuksen aihe ja tieteelliset sekä käytännölliset tavoitteet. Viesti päätetään asianmukaisilla puhutteluilla, kohteliaisuuksilla ja tutkijan yksityiskohtaisilla yhteystiedoilla.

- *Mitä haastattelupyyntöön ei pidä laittaa.* Yhteydenottoa ei saa lastata täyteen yksityiskohtia tutkimuksen metodeista tai yksityiskohtaisista tavoitteista. Vastaaja pystyy pienestäkin informaatiomäärästä päättelemään, mistä on kyse, ja pyytämään täsmennyksiä niin halutessaan. Toinen asia, jota ei kannata hoitaa yhteydenoton yhteydessä, liittyy luottamuksellisuuteen. Se on hyvin hoidetuissa prosesseissa itsestäänselvyys ja siitä voidaan sopia haastattelun alussa tai sen päätyttyä. Kaikenlaiset pyynnöt toimittaa materiaalia etukäteen aiheuttavat vaivaa ja antavat perusteen kieltäytyä.

- *Symbolit.* Yliopiston logo ja rahoittajia koskevat tiedot ovat tärkeitä maamerkkejä. Esimerkiksi yliopistoihmiset ovat lähes aina hyvin valmistautuneita, tehneet kotiläksynsä, miettineet asiaansa monesta kulmasta sekä »optimoineet» etukäteen haastattelun mahdollisimman helpoksi haastateltavalle. Eliitit saattavat myös tuntea ihmisiä näistä organisaatioista, joten logo tarjoaa heille oikotien selvittää tarkemmin, mistä on kysymys. Myös sihteerit ja muut portinvartijat suhtautuvat myönteisimmin viestiin, jonka lähettäjää he arvostavat.

Tutkimuslupa voi tulla yllättävänkin helposti etenkin virkaeliittiä ja politiikkaa tutkittaessa. Kuten Mykkänen (2001a: 116) on huomauttanut, johtavat virkamiehet ja poliitikot ovat käytännössä itsenäisiä ihmisiä, joiden tekemisiin ja kohtaloihin ulkopuoliset eivät juuri vaikuta. Julkisissa viroissa työskentelevillä ihmisillä on myös tavallaan velvoite vastata myöntävästi tutkimuspyyntöihin – ovathan he julkisia palvelijoita.

Haastatteluun valmistautuminen: kotiläksyjen tärkeys. Eliittihaastatteluun valmistautuminen poikkeaa joiltain osin tavalliseen haastatteluun valmistautumisesta, sillä uusintahaastattelun varaan ei kannata laskea. Jos yksi haastattelu menee pieleen, voi haastattelun esimerkiksi kulutustutkimusta tehdessä korvata uudella haastateltavalla. Mutta miten korvata Atrian toimitusjohtajan haastattelu, jos tutkitaan Suomen lihamarkkinoita? Haastattelussa on onnistuttava kerralla; jos tarvitaan uusi tapaaminen, pitäisi sen keskittyä joko jonkin prosessin seurantaan tai tarkennuksiin. Eliiteiltä saatava aika on kiireen vuoksi rajallista, joten etukäteisvalmisteluun kannattaa uhrata aikaa ja vaivaa.

Materiaalista ei yleensä ole pulaa. Jo haastattelukysymyksiä laadittaessa kannattaa etsiä haastateltavan antamat haastattelut ja kirjoitukset sekä lukea heidän tekemänsä tutkimukset, mikäli heillä on tutkimustaustaa (kuten usein on). Samoin haastateltavan tausta kannattaa selvittää etukäteen esimerkiksi matrikkeleiden ja historioiden avulla. Samalla on hyvä selvittää tutkitun yrityksen historia ja perehtyä sen nykytilanteeseen.

Kotiläksyjen tekemisestä on monenlaista hyötyä. Sillä voi välttää turhien kysymysten tekemistä, jolloin haastatteluaika tulee käytettyä tutkijan kannalta paremmin. Samalla vältetään loukkaavien tai tutkijan pätevyyden kyseenalaistavien kysymysten tekeminen. Jos haastattelee entistä presidenttiä, paljastaa lähinnä oman typeryytensä, jos aloittaa kysymyksellä, jossa pyytää häntä kuvaamaan oman taustansa. Kotiläksyjen huolellinen tekeminen auttaa myös haastattelupyynnön

laadinnassa. Kotiläksyjen yksi osa on selvittää, millaista »virkakaarta» pitää noudattaa, jos sellainen on olemassa, ja kenen kautta haastattelulupa tulee parhaiten: tutkimusta helpottaa kovasti, jos tietää, että haastateltu on ollut osakunta-aktiivi samoina vuosina tutkijan sedän kanssa. Parhaimmillaan näin voi paikantaa sympaattisia »syväkurkkuja», joiden kanssa voi muotoilla kysymyksiä uudelleen, miettiä kenen kanssa aloittaa haastattelut ja tarvitaanko lupia vai ei. Heidän kanssaan voi myös alustavasti testata kysymyksiä ja haastattelurunkoa.

Mikään ei estä käyttämästä tervettä järkeä. Jos haastatteluun saa kaksi ihmistä (ks. »Tandemhaastattelu» s. 120), kannattaa haastattelun kulku ja koreografia miettiä ja harjoitella etukäteen. Tutkimusprosessia kannattaa myös hyödyntää. Ensimmäiseksi haastatteluksi ei kannata hankkia tasavallan presidenttiä, vaan ensin on hyvä harjoitella ja rutinoitua luotettujen ja vähemmän tärkeiden tahojen kanssa. Nauhurin akun loppuminen tutun kanssa ei ole katastrofi. Suomen Pankin pääjohtajan huoneessa kyseessä on vakava käytännöllinen virhe ja myös nolo etikettivirhe.

Haastattelun tekeminen. Kuten Mykkänen (2001A: 117) toteaa, ovat eliitit haastateltavina samalla kertaa sekä ihanteellisia että hankalia. He ovat lähes poikkeuksetta kielellisesti lahjakkaita, pitkälle koulutettuja ihmisiä, jotka ovat tottuneet ilmaisemaan itseään mitä erilaisimmissa tilanteissa. Työssään he joutuvat käsittelemään laajoja asiakokonaisuuksia ja tekemään linjauksia pitkälle tulevaisuuteen. Useimmilla on lisäksi runsaasti kokemusta haastatteluista. He voivat kuitenkin vastata yleisesti, konstruoida hypoteettisia vastauksia, ja johdatella vastauksen sivuun itse aiheesta ilman, että tutkija tätä vinoumaa pystyy välttämättä edes havaitsemaan.

- Eliittien jäseniksi valikoituu pitkälle koulutettuja, älykkäitä ihmisiä, jotka työskentelevät mutkikkaissa teknisissä ja organisaatioympäristöissä, joissa toimiminen edellyttää heiltä

paljon tietoa. Ääritapaus lienee Harriet Zuckerman (1972), joka tutki Nobel-palkinnon saaneita tiedemiehiä. Tietopohjansa vuoksi eliitit voivat osoittaa kysymysten loogiset ongelmat ja vinoumat, tentata tutkijan tarkoitusperiä ja motiiveja ja pahimmassa tapauksessa laatia vastausstrategian niin, että ennakoivat puheen kulun kauas eteenpäin (Smigel 1964). Jo aiemmin mainitut kotiläksyt tarjoavat tähän parhaan lääkkeen. Tutkijallakin on oikeus puuttua vastausten epäloogisuuksiin ja aukkoihin lisä- ja jatkokysymysten avulla. Valppaus nostaa keskustelun tasoa ja tekee siitä kiinnostavan myös haastateltavalle. Tutkimuksen edetessä tutkijan tiedot paranevat, jolloin myös haastattelut syvenevät. Ensimmäisiltä haastatteluilta ei kannata odottaa valtavasti. Kuten Wall Streetin lakitoimistoja tutkinut Erwin Smigel toteaa, alussa hänen haastatteluvastauksensa muistuttivat vastauksia, jotka annetaan avustajan paikkaa hakeville opiskelijoille. Kun hän oppi Wall Streetin eliitin tavat, syvenivät kysymysten ohella myös vastaukset (Smigel 1964; ks. Mykkänen 2001A: 122).

- Eliittien jäsenet ovat pääsääntöisesti tehneet paljon työtä asemansa eteen. He olettavat hyvällä syyllä, että heidän taustansa tuntemus näkyy kysymyksistä. Tutkijan on osoitettava perehtyneisyyttä ja uteliaisuutta juuri haastateltavaa henkilöä kohtaan: kysymykset eivät saisi olla triviaaleja, standardinomaisia, epäloogisia eivätkä toisteisia, vaan niiden pitäisi osoittaa paneutumista ja perehtymistä juuri kyseiseen vastaajaan.
- Eliittien jäsenet ovat usein kokeneita haastateltavia ja esiintyjiä, joilla on laajat sosiaaliset taidot (vrt. Mykkänen 2001A: 118). Vuorovaikutus heidän kanssaan on sujuvaa ja tapahtuu hienostuneessa miljöössä, mikä tekee tutkijan psykologiasta tietynlaisen riskitekijän tutkimukselle. On vaikea olla olematta imarreltu, kun puhuu tärkeistä asioista komeassa toimistossa kohteliaan, varakkaan ja parhaimmillaan hyvinkin charmantin ihmisen kanssa.

Haastattelusta on helppo olla ikään kuin liian kiitollinen, jolloin voi hyväksyä toisen puheista enemmän kuin pitäisi. Kyseessä on tietynlainen hienovarainen arvovaltakamppailu, joten myös sen hallinnan keinot ovat hienovaraisia. Esimerkiksi käy kysymys haastattelupaikasta. Haastatellun työhuone on tavallisesti sisustettu korostamaan johtajan asemaa ja suomaan hänelle kontrolli tilanteeseen. Niinpä jo keskustelun siirtäminen kahvilaan, neuvotteluhuoneeseen, tai vaikkapa sohvaryhmälle viestii, että tilanteessa on jotain tavanomaisesta poikkeavaa. Myös toisen tutkijan läsnäolo murtaa tilannetta ja tekee siitä tasa-arvoisemman. Ylipäänsä haastattelijan on viestitettävä, että kyseessä on vakava työtapahtuma, ei sosiaalinen kevennys työpäivän keskellä. Jo aiemmin mainitut periaatteet kysymysten laadinnasta toimivat vastaavasti.

»Tandemhaastattelu» (Kincaid ja Bright 1957)

Margaret Bright ja Harry Kincaid esittivät lähes 50 vuotta sitten, että eliittihaastatteluissa pitäisi olla, jos mahdollista, aina kaksi haastattelijaa. Tällaista tilannetta kutsutaan »tandemhaastatteluksi». Suositukseen on helppo yhtyä, sillä tandemhaastattelun ainoa merkittävä haitta on sen hinta. Sen etuja taas on useita. Etukäteisvalmistautumista voi jakaa, kysymykset tulee mietittyä tarkemmin, kun niitä ei mieti yksin, ja haastattelun kulun voi suunnitella etukäteen paremmin kuin yhden tutkijan ollessa liikkeellä. Haastattelun aikana toinen tutkija voi esimerkiksi keskittyä kysymään, toinen vahtimaan kelloa ja varmistamaan sen, että kaikki keskeiset asiat saadaan käytyä läpi sekä tarkkailemaan toisen tutkijan käyttäytymistä ja tarvittaessa palauttamaan keskustelun raiteilleen. Toinen tutkija voi myös helposti ottaa »aikalisiä», joiden aikana miettii käytyä haastattelua ja tutkii, pitääkö jotain asiaa tarkentaa. Etuna on myös jälkikäteistyö. Kun haastattelu käydään läpi jälkikäteen, kaksi ihmistä muistaa paremmin aukkokohdat ja pystyy miettimään yhtä ihmistä paremmin, missä onnistuttiin, missä ei. Yhdessä muisteleminen on myös tehokkaampaa kuin yksin muistelu.

Eliittitutkimuksen yhteydessä pitäisi lopuksi huomioida muutama reaktiivisuuteen liittyvä näkökohta. Eliittien toimia seuraavat julkisuus, kilpailijat ja viranomaiset. Lehtiin ja sähköisiin viestimiin poimitaan näkökantoja ja lauseita tutkimuksistakin tuon tuosta. Eliiteillä on yleensä myös agenda. Harva eliitin jäsen on niin tyystin yhteiskunnallisten intressien ulkopuolella, että voi puhua täysin vapaasti. Reaktiivisuudelle tulisi uhrata vähintäänkin muutama ajatus, kun tehdään eliittitutkimusta. Kaikkia eliitteihin liittyviä reaktiivisuuskysymyksiä ei tietenkään voi ennakoida: tyypillinen eliitin jäsen on tehnyt elämässään monenlaisia asioita, joista osaa ei haluta julkisuuteen edes epäsuorasti. Sosiologi Albert Hunter (1993) oletti kuulevansa paikallisen italianamerikkalaisen liikemiehen haastattelussa sankaritarinoita sota-ajan Euroopasta, jossa tämä oli toiminut CIA:n edeltäjän OSS:n agenttina, joka oli pudotettu vihollislinjojen taakse ennen Sisilian valtausta. Hunter tulkitsi miehen haluttomuuden puhua asiasta vaatimattomuudeksi, kunnes ymmärsi, että painokas »et halua tietää» sisälsi tärkeän viestin. Hän ymmärsi vuosia jälkeenpäin, että OSS oli Sisilian valloituksen yhteydessä toiminut yhteistyössä mafian kanssa. Eliittien kaapeista löytyy monenlaisia salaisuuksia, joskin harvemmin näin värikkäitä. Yhtä kaikki, niistä ei puhuta. Ne särkisivät eliittien arvostukselle välttämättömän kunnialisen julkisivun.

Ennakoitavampi ongelma liittyy asiaan, jota Mykkänen kutsuu »standardoiduksi puheeksi». Eliittihaastatteluissa on aina paljon virallisen linjan mukaista puhetta, kliseitä, stereotyyppejä, ohjelmajulistuksia. Johtajien yksi tehtävä on pitää yllä tällaisia agendoja. Perin outoa olisi, jos pääjohtaja alkaisi haastattelussa kritisoida yrityksensä strategiaa tai arvoja; tällainen ylittäisi hyvin todennäköisesti julkisuuskynnyksen. Jos

he ovat valmistelleet näitä ohjelmia, sitoutuvat he niihin oletettavasti vielä voimakkaammin. On myös ajateltavissa, että erityisen tärkeissä kysymyksissä vastaukset tai lähestymistapa mietitään yrityksessä tai virastossa etukäteen. Näin ollen pääministerin tai pääjohtajan haastattelu ei suinkaan välttämättä ala hetkestä, jolloin tutkija kävelee sisään. Haastateltavaa on voitu valmistella joihinkin kysymyksiin. Etenkin jos tutkija on tunnettu, voidaan vastaukset lisäksi laatia juuri hänelle. Kyseessä on monesti huomaavaisuus, ei tietoinen tarkoitus harhauttaa tutkijaa.

Haastattelun jälkihoito. Eliittien tutkimuksessa kannattaa pitää mielessä, että heitä haluavat tulevina vuosina tutkia monet muutkin tahot. Pankkien rahoitusjohtajat saavat jatkuvasti tutkimuspyyntöjä. Jotta tulevien tutkijoiden mahdollisuudet saada haastattelu paranisivat, pitäisi miettiä, miten haastattelun jälkihoidon tekisi niin, että tutkijasta jäisi ammattimainen kuva. Merkittävä osa tästä kuvasta tulee tietysti rakennettua jo haastattelun yhteydessä. Jälkikäteen kannattaa silti tehdä muutama asia, kuten lähettää keskeiset julkaisut haastatelluille omistuskirjoituksen ja kiitoskortin kera. Toinen tavanomainen keino osoittaa, että arvostaa haastatellun ajankäyttöä, on pikaisesti haastattelun jälkeen lähetetty kiitoskortti. Jos on sovittu joistain erikoisjärjestelyistä esimerkiksi haastattelujen tarkistamisen osalta, tulee niitä luonnollisesti noudattaa. Sama pätee johtopäätösten ja julkaisujen tarkistamiseen, jos tästä on sovittu. Kannattaa harkita myös, pitäisikö tutkimuksen tulokset saattaa muotoon, joka tuo ne kiireisen lukijan ulottuville. Ainakin keskeisille informanteille (tästä termistä tarkemmin edellä havainnointitutkimuksen yhteydessä) kannattaisi esimerkiksi tehdä tiivistelmä tuloksista, mahdollisesti salattu WWW-sivu tai posteri. Tiivis esitys konkretisoi hyödyn tutkittavalle, jolla ei ole ehkä aikaa tai halua lukea paksua, usein vieraskielistä kirjaa.

Metodikurssien vakiokysymyksiin kuuluu, pitääkö kysymykset lähettää haastateltaville etukäteen, jos he niitä pyytävät. Tavallinen vastaus on ei, sillä monet haastateltavat pelästyvät teemahaastattelurungon yleisyyttä ja laajuutta. Jos haastateltava asettaa ehdoksi kysymysten lähettämisen etukäteen, ei asiasta kannata tehdä ongelmaa, vaan rungon voi huoletta lähettää ihmisille. Esimerkiksi Peltosen (1995, 1998) kansainvälisiä uria käsitelleessä tutkimuksessa tutkija lähetti etukäteen teemahaastattelun rungon ulkomailla haastatelluille insinööreille, kun sitä pyydettiin. Rungon lähettäminen helpotti tutkimuksen yleiseen kiinnostusalueeseen tutustumista ja madalsi kynnystä päästä vierailemaan ulkomaisessa yksikössä. Lisäksi rungossa olleet elämäkerralliset osiot saattoivat tehdä mielekkäämmäksi uran jäsentämisen yhtenäisenä työelämän kulkuna, jonka kuvailuun käytettiin kertovaa muotoa. Toisaalta runko ohjaili ja jäykisti keskustelun kulkua, koska haastateltavat olivat valmistelleet mielessään »valmiita» vastauksia rungossa esiintyviin teemoihin ja mielsivät koko tutkimushaastattelutilanteen tiukasti haastattelukehikon logiikan mukaisesti eteneväksi »tyhjentävien selontekojen» sarjaksi. Kuten Juri Mykkänen on hyvin todennut, kysymysten lähettäminen etukäteen ja vastauslitteraatioiden lähettäminen tarkistettaviksi itse asiassa venyttävät haastattelua ja lisäävät sen eteen tehtyä työmäärää (Mykkänen 2001a: 121).

RYHMÄHAASTATTELUISTA

Ryhmähaastatteluksi kutsutaan tilannetta, jossa haastatteluun osallistuu haastattelijan lisäksi yleensä viidestä kymmeneen ihmistä. Haastattelutilanne lähenee keskustelua, jossa ihmiset voivat vapaasti vaihtaa käsityksiään tutkitusta ilmiöstä. Ryhmähaastattelua kutsutaan joskus myös fokusryhmäksi

(Merton ym. 1990; Krueger 2000), sillä se eroaa tavallisesta keskustelusta siinä, että sillä on kohde, fokus, jota varten se on laadittu. Fokuksen ytimen muodostaa tutkijan laatima keskustelurunko, joka pilkkoo keskustelun sarjaksi kysymyksiä. Haastateltavat on valittu siten, että heidän keskustelunsa arvellaan maksimoivan informaatiomäärän tai vähintäänkin mielipidekirjon.

Onnistunut ryhmähaastattelu eroaa tavanomaisesta haastattelusta siinä, että ryhmädynamiikka murtaa yksilöhaastattelulle tyypillisen haastattelijan keskeisen roolin. Ryhmähaastattelussa haastateltavat reagoivat paitsi tutkijan kysymyksiin, myös toistensa puheisiin. Niinpä haastattelijan kontrolli haastattelutilanteeseen on ryhmähaastattelussa pienempi kuin yksilöhaastattelussa.

Ryhmähaastattelun edut voi tiivistää kolmeen pääkohtaan. Ryhmädynamiikan vuoksi ryhmähaastattelu voi tuottaa rikkaamman aineiston kuin yksilöhaastattelu, koska joukko ihmisiä keksii luultavasti enemmän kysymyksiä kuin yksittäinen tutkija. Lisäksi aineisto voi olla vähemmän tutkijan kysymysten vinouttama kuin yksilöhaastatteluaineisto. Lopuksi ryhmähaastattelu on harvinaisen ekonominen menetelmä: parin tunnin keskustelulla voidaan kartoittaa parhaimmillaan kymmenen ihmisen mielipiteet. Yksilöhaastatteluihin kuluisi helposti viisinkertainen määrä aikaa. Kun tähän lisätään aineiston käsittelyn kustannukset, korostuu menetelmän ekonomisuus.

Ryhmädynamiikassa piilee myös ongelmia, sillä se voi työskennellä tutkijan tarkoituksia vastaan. Keskeinen ongelma liittyy ryhmän koostumukseen. Etenkin dominoivat henkilöt voivat pilata haastattelutilanteen ja vinouttaa aineiston pahastikin. He saavat yhden varautuneeksi, hiljentävät toisen, ja provosoivat kolmannen. Jos ryhmädynamiikka toimii näin, voi varomaton tutkija tulla huomaamattaan yleistäneeksi yhden ihmisen näkökulman totuudeksi (tai pelastaa aineiston

tutkimalla ryhmädynamiikan vaiheita). Haastattelun eteen nähty vaiva on suurella todennäköisyydellä mennyt hukkaan.

Tyypillisesti ryhmiä dominoivat henkilöt, jotka määrittyvät jotenkin »paremmiksi» kuin muut. Määrittelijä voi olla henkilö itse tai koko ryhmä. Jos esimerkiksi ryhmätilanteeseen kootaan joukko ruumiillista työtä tekeviä aikuisia naisia ja yksi viisissäkymmenissä oleva, kalliiseen pukuun ja solmioon pukeutunut liikemies, on yllättävää, jos ryhmä ei odota liikemiehen ottavan puheenjohtajan roolia. Tällaisen sosiaalisen silmän lisäksi on vaikea antaa muuta yleissääntöä, jolla dominoivia ihmisiä voisi paikantaa. Luonnollisesti ihmisten välillä esiintyy yksilöllistä vaihtelua: jotkut ovat kontrollihakuisia, toiset eivät. Tällaisen variaation ongelma on, että sen tunnistaminen vaatisi psykologisten testien tekemistä rekrytoinnin yhteydessä, mihin harvalla tutkijalla on osaamista saati varaa.

Ryhmähaastattelujen keskeinen periaate tähtää siihen, että tällaisia yhden ihmisen ympärille kietoutuvia keskusteluja ei pääsisi syntymään. Ryhmiin pitäisi aina koota *mahdollisimman samanlaisia ihmisiä*. Tämä laskee riskiä, että joku määrittyisi ilmiselvästi »puheenjohtajaksi» ja muiden puheiden tuomariksi. Viisikymppinen liikemiehemme ei saa vertaistensa seurassa samanlaista auktoriteettiasemaa kuin ryhmässä, jonka muut jäsenet ovat siivoojia. Tämän periaatteen seuraus on, että tutkija joutuu lähes aina kokoamaan tutkimukseensa useita ryhmiä. Jos tutkitaan vaikkapa suhtautumista yrityksen YT-neuvotteluihin, on koottava yksi ryhmä liikemiehistä, toinen siivoojista, kolmas määräaikaisista työntekijöistä ja neljäs toimistoväestä. Jos nämä ryhmät koottaisiin samaan tilaisuuteen, ryhmädynamiikka toimisi tutkijan tarkoituksia vastaan. Tämän »homogenisoimispyrkimyksen» ongelma on, että se hidastaa tutkimusta ja nostaa sen hintaa. Käytännössä ryhmät kootaan niin, että ne ovat riittävän homogeenisia, jotta niihin ei tulisi dominoivia ihmisiä. Käytännöllisistä

syistä homogenisointia ei viedä äärimmilleen, jotta tutkittavien ryhmien määrä ei kasvaisi liian suureksi ja kustannukset pysyisivät aisoissa. Ryhmät ovat aina homogenisointi- ja heterogenisointipyrkimysten välisiä kompromisseja.

Ryhmähaastattelun käytännöllisiä ongelmia ovat ensiksikin aikatauluvaikeudet: koska tutkijalla on vähemmän kontrollia haastattelun kulkuun kuin yksilöhaastatteluissa, on haastattelun kulkua vaikea aikatauluttaa etukäteen. Toinen käytännöllinen ongelma liittyy päällekkäin puhumiseen. Jos ihmiset puhuvat paljon päällekkäin, voi olla vaikea erotella, kuka sanoo mitäkin. Tätä ehkäistään tavallisesti aloittamalla haastattelu esittelykierroksella, jossa jokaista ihmistä pyydetään sanomaan nimensä ja kertomaan pari sanaa itsestään. Tutkija saa samalla nauhalle ääninäytteen, johon voi palata. Kolmanneksi on asioita, joista puhutaan mieluummin kahden kesken kuin ryhmässä. Tyypillisesti erilaiset sensitiiviset asiat kuuluvat tähän ryhmään. Toisaalta taas on olemassa asioita, joista puhutaan mieluummin ryhmässä. Jotkin asiat kuulostavat naiiveilta, jos niitä pohtii yksin; joukossa syyllisyys esimerkiksi sählyhulluuteen jakautuu, ja harrastuksesta on helpompi puhua.

Ryhmähaastatteluja käytetään paljon markkinointi-, tuotekehitys- ja konsulttitutkimuksessa, mutta menetelmä hyväksytään myös akateemisesti. Esimerkiksi kotimaisesta akateemisesta kulutustutkimuksesta, jonka aineisto pohjautuu ryhmähaastatteluihin voi mainita Turo-Kimmo Lehtosen (1999) tutkimuksen ihmisten kulutuskäsityksistä Itäkeskuksen ostoskeskuksessa. Toinen esimerkki on Peltosen ja Lehdon (1999) analyysi yhdestä ryhmähaastattelusta, jossa pieni joukko ekonomeja puhuu ekonomien roolista työelämässä. Peltosen ja Lehdon tutkima ryhmähaastattelu oli alun perin muuhun kuin diskurssianalyyttiseen tarkoitukseen tehty tutkimushaastattelu, jossa pyrittiin ennakoimaan ekonomiosaamisen tulevia muotoja. Koska haastattelu kuitenkin täytti

monet hyvältä ryhmähaastattelulta vaadittavat ominaisuudet – joukko oli esimerkiksi suhteellisen homogeeninen, koska kaikilla oli sama koulutustausta, ja lisäksi keskustelun aihe oli melko arkinen – ja koska haastattelu oli huolella nauhoitettu, onnistui sen käyttö myös ekonomiasiantuntijuuden huolellisemman laadullisen tutkimisen tavoitteita silmälläpitäen.

Lopuksi on syytä mainita kaksi erikoistapausta. Läheisten ystävien tutkimista ryhmissä kannattaisi välttää. Toisensa hyvin tuntevat ihmiset tapaavat reagoida paitsi toistensa puheisiin, myös siihen, mihin arvelevat toisen olevan puheillaan menossa. Tutkija ei pysty seuraamaan tällaista sisäpiirin logiikkaa. Ystävykset puhuvat yleensä myös paljon päällekkäin. Toinen vältettävä ryhmä muodostuu sellaisista tutkijoista, jotka tuntevat tutkimusalueen ja sen menetelmät läpikotaisin. Tutkijan kysymysstrategia on heille läpinäkyvä, ja he voivat käyttää ymmärrystään hyväksi vastauksissaan. Tällaista tilannetta on hyvin vaikea torjua tai edes huomata.

Ryhmähaastattelun perusteiden tuntemuksesta on se hyöty, että se auttaa ymmärtämään joitain tilanteita, joihin tutkijat usein tahtomattaankin törmäävät. Näitä ovat esimerkiksi avioparien haastattelut, joita luonnehtii monimutkainen ryhmädynamiikka. Liiketaloustieteellisen tutkimuksen kannalta hankalassa tilanteessa joudutaan haastattelemaan päälliköitä ja alaisia yhdessä. Paras ratkaisu on yleensä yrittää sopia haastattelut erikseen, jotta alaiset voisivat tuoda omat kantansa esille ilman johtajia, mutta jos tämä ei käy, voi haastattelun aikana yrittää ainakin osoittaa osan kysymyksistä nimenomaan alaiselle. Eräs keskeinen ilmiö, jonka tutkimiseen ryhmähaastattelu sopii, on ryhmien ja tiimien tarkastelu. Ryhmäthän ovat epämuodollisia eri asiantuntijoiden yhteenliittymiä, joiden roolirakenteiden ja toimintatapojen ajatellaan kehkeytyvän ryhmän jäsenten välisessä vuorovaikutuksessa (Tuckman ja Jensen 1977; Belbin 1993). Ryhmillä voi olla esimerkiksi erilaisia johtajahahmoja, joista kaikki

eivät ole muodollisesti vastuuasemassa. Tiimin kokouksen tarkastelu ryhmähaastattelun keinoin voi tuoda näkyväksi ryhmän epämuodollisen sosiaalisen rakenteen ja ryhmässä esitettävät erilaiset roolit.

HAASTATTELUTUTKIMUKSEN KULKU

Haastattelututkimuksen kulku voi vaihdella tutkimuksen tarpeiden mukaan. Yksinkertaisin laadullinen haastattelututkimus perustuu yhteen kysymysrunkoon, jonka kysymykset tehdään kaikille haastateltaville samalla tavalla. Työtapa lähenee strukturoidun haastattelututkimuksen ja perinteisen lomaketutkimuksen mallia. Työtapa edellyttää etukäteistyötä ja tutkimuksen kehyksen eksplikointia, sillä teemahaastatteluaineistosta voi joissain rajoissa tehdä uusia analyyseja, mutta nämä riippuvat onnesta. Entä jos kolme haastateltavaa kymmenestä ensimmäisestä on ottanut oma-aloitteisesti ja toisistaan riippumatta esille jonkin seikan, jota ei ole kysytty? Kysymysrunko pitäisi yleensä testata etukäteen muutamalla koehaastattelulla huonojen kysymysten karsimiseksi ja uusien löytämiseksi.

Mallin voi tulkinta tiukemminkin. Joskus kysymysmuodot hiotaan tarkasti etukäteen, jolloin tutkimusote lähenee laboratorioajattelua. Ajatellaan, että kysymysrunko kehystää tilanteen samalla tavalla irralleen ympäröivästä todellisuudesta kuin laboratorio, ja kysymys muodostaa ärsykkeen, jonka on oltava samanlainen kaikille ihmisille, jotta tulokset voitaisiin ylipäänsä tulkinta. Tällöin jokaisesta haastateltavasta tulee ikään kuin koehenkilö, joten kysymysrunko ei saa muuttua tutkimuksen mittaan. Tiukkaa versiota on hankala puolustaa, sillä haastattelutilanne ei ole laboratorio, vaan vuorovaikutustilanne (ks. Houtkoop-Steenstra 2000; Manderbacka 1998).

Hieman mutkikkaampi ja laadulliselle tutkimukselle luonteenomaisempi asetelma on tutkimuksessa, joka tehdään useammassa vaiheessa. Tutkimuksen perustana on yksi kysymysrunko, jota käytetään esimerkiksi kolmasosassa haastatteluista. Tämän jälkeen tutkija lopettaa haastattelut vaikkapa kuukaudeksi. Tänä aikana hän litteroi ja analysoi aineistoa ja selvittää, onko haastatteluissa tullut esille jotain sellaista, jota pitäisi syventää uudella aineistolla tai uusilla kysymyksillä. Kuukauden jälkeen aineiston keruuta jatketaan. Kysymysrunkoon on kuitenkin otettu uusia kysymyksiä, jotka tuovat aineistoa uusiin kysymyksiin. Myös haastateltavien valintaa voi suunnata tässä vaiheessa uudelleen esimerkiksi aloittamalla uuden »lumipallo-otantaketjun» (ks. luku 11). Taidon kasvaessa tällaisia analyyseja voi tehdä samalla kun kerää aineistoa. Taukojen aikana kannattaa katsoa myös aineiston keruun aikana kertyneet muistiot läpi. Niiden aikana voi pitää yhteyttä myös ohjaajaan tai työtovereihin, jotka saattavat nähdä kokonaiskuvan paremmin kuin aineiston rasittama tutkija.

Haastattelututkimukset ovat tavallisesti jonkinlaisia kombinaatioita näistä ääripäistä. Analyysitaukoja voi olla useita, ja tutkimus rytmitetään usein otannan ympärille. Esimerkiksi tutkimuksessa, jossa verrataan nais- ja miesjohtajien näkemyksiä, voidaan ensin haastatella yrityksen naisjohtajista poimittu näyte, joka analysoidaan. Tämän jälkeen haastatellaan miehistä muodostuva näyte. Järjestyksen sanelee yleensä lähinnä käytännöllisyys. Prosessin suunnittelussa kannattaa käyttää mielikuvitusta eikä tyytyä kaikkein perinteisimpään malliin.

6. *Kirjalliset aineistot*

Liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa hyödynnetään jatkuvasti monenlaisia kirjallisia aineistoja. Tavallisimmin niiden käyttö on samaistettu historiantutkimukseen. Yrityshistorian ehkä tunnetuin klassikko on Alfred Chandlerin (2003) tutkimus modernin yritysorganisaation synnystä. Suomessa historiallista tutkimusta ovat tehneet liiketaloustieteissä esimerkiksi Niilo Home (1989), joka on tutkinut päivittäistavarakaupan kehitystä, sekä talous- ja sosiaalihistorian piirissä esimerkiksi Antti Kuusterä, joka on viime vuosina keskittynyt pankkien historiaan (Kuusterä 1995, 1997, 2002). Muita yrityshistorioita on kirjoittanut esimerkiksi Markku Kuisma, jonka kynästä on lähtenyt Nesteen historia (Kuisma 1995). Kirjallisia aineistoja käytetään myös monissa muissa tarkoituksissa. Monesti niitä käytetään valmistelevana aineistona, jonka avulla täydennetään haastatteluaineistoja. Kirjalliset lähteet voi nostaa aineiston asemesta myös varsinaiseksi tutkimuskohteeksi, jolloin tutkimus voi käsitellä esimerkiksi tapaa, jolla yritysdokumentteja tuotetaan ja tulkitaan ja miten organisaation keskeisiä prosesseja tavallaan suoritetaan dokumenttien avulla. Näihin käyttöihin palataan luvun lopussa.

Kvalitatiivisessa tutkimuksessa käytettäviä kirjallisia lähteitä ovat erimerkiksi tilastot, aiemmat tutkimukset, selvitykset, raportit, muistelmat, päiväkirjat, mainokset ja esitteet. Nykyisin osa näistä voi olla sähköisessä muodossa. Tuonnempana esitetään tapoja, joilla kirjallisia aineistoja voidaan luokitella. Laajemmassa merkityksessä seuraava keskustelu pätee – Pentti Renvallin (1947) termein – henkisten jäämistöjen lisäksi sellaisiin esineellisiin jäämistöihin kuin rakennuksiin ja vaikkapa hautakiviin. Niiden erittelyssä kannattaa miettiä samanlaisia kysymyksiä kuin kirjallisten lähteiden käyttämisessä.

Kirjallisia lähteitä ei saisi unohtaa missään tutkimuksessa. Etenkin historiantutkijalle ne tarjoavat usein ainoan keinon, jolla lähestyä menneisyyttä. Kun ajassa mennään kauas historiaan, ajankohdan kirjalliset aineistot tarjoavat selvästi paremman lähdepohjan kuin vaikkapa haastattelut, jotka ovat alttiita monenlaisille muistin muuntumisprosesseille ja strategiselle käyttäytymiselle. Kirjallisille lähteille on syytä antaa merkittävä asema tutkimuksessa toisinaan myös, kun tutkitaan nykyhetkeä. Kirjalliset aineistot ovat usein ainoa keino päästä kiinni etenkin monimutkaisten asioiden yksityiskohtiin. Yritysten toimintaprosessit ja niitä ohjaavat periaatteet ovat monesti niin mutkikkaita, että kukaan ei voi pitää niitä mielessään ilman tekstejä. Sama pätee useille ihmisille jakautuneeseen tietoon. Kun jokin tutkimuskohteena oleva prosessi on sosiaalinen – eli kukaan yksittäinen henkilö ei hallitse koko prosessia –, tutkimus kannattaa aloittaa teksteistä. Kirjalliset aineistot ovat myös tehokkaita. Etenkin uusien kirjallisten aineistojen lukeminen, käsittely ja säilyttäminen on helppoa. Jos ne pystyy muuntamaan sähköiseen muotoon, niiden käsittelyn helpottamiseksi tarjoutuu joukko tietotekniisiä apuvälineitä. Ne myös tarjoavat usein halvimman ja

helpoimman tavan tehdä tutkimusta. Esimerkiksi globaalisti toimivien yritysten tutkiminen haastattelemalla tai havainnoimalla vaatisi niin suurta matkabudjettia, että turvautuminen kirjallisiin lähteisiin on varteenotettava vaihtoehto.

Tämä kappale on tarkoitettu tukemaan kirjallisten aineistojen – ja niihin rinnastettavien aineistojen – käyttöä, ei tekemään lukijasta historiantutkijaa. Mikäli tutkija tekee historiallista tutkimusta, tulee hänen perehtyä historiallisen erikoisalansa metodikirjallisuuteen. Vaikkapa niin kutsutun mikrohistorian menetelmät ja tutkimuskäytännöt poikkeavat yritys- ja taloushistoriasta monin tavoin.

KIRJALLISTEN LÄHTEIDEN TYYPPEJÄ

Ihmisen toiminnasta jää usein – joskaan ei aina – jonkinlaisia jälkiä. Materiaalisia jälkiä ovat esimerkiksi rakennukset, henkisiä kirjalliset lähteet. Kyseisiä jälkiä tutkimalla voi myöhemmin rekonstruoida erilaisia asioita rakennustekniikasta johtajien mielentilaan päätöksentekoprosessin aikana. Uudessa metodioppaassaan historioitsija Jorma Kalela (2000: 97) toteaa, että lähteen syntyprosessi käynnistyy tutkijan oletuksesta, että tietty todistuskappale saattaa antaa hedelmällistä informaatiota tutkimusongelman ratkaisemiseen. Niin lähde kuin sitä koskeva tieto ovat jo päätelmiä. Kun lähde on löytynyt, on vuorossa lähteen tehtävän selvittäminen, jolloin lähteestä tulee jälki, jota historioitsija voi salapoliisin tavoin seurata. Eletty historia muuttuu tällöin tutkimuksen kohteeksi.

Lähteitä voidaan tietysti jakaa eri tavoilla. Sen mukaan, kuinka lähteitä käytetään, voidaan esimerkiksi historioitsija Ottar Dahlin (1971) tapaan erottaa jäänteet kertomuksista. Kaikki lähteet ovat jäänteitä menneestä toiminnasta: ne todistavat syntytilanteestaan. Jotkin lähteet kertovat syntytilanteen ulkopuolisista tapahtumista. Esimerkiksi mummolan ullakolle sodasta jääneet pomminsirpaleet ovat jäänteitä, kun taas mummon kertomukset ja muut aikalaiskuvaukset ovat kertomuksia. Kun puhutaan erityisesti hengellisestä perinteestä, on syytä erottaa lisäksi kognitiiviset lähteet normatiivisista lähteistä, joita ovat esimerkiksi lait ja häväistystekstit. Lisäksi kannattaa erottaa menneeseen suuntautuneet tulevaisuuteen suuntautuneista lähteistä, joita ovat esimerkiksi ennusteet sekä erilaiset visiot ja ohjelmat. Normatiivisia ja tulevaisuuteen suuntautuneita lähteitä voidaan yleensä käyttää vain jäänteinä, ei kertomuksina. Esimerkiksi kiistakirjoitukset tai lait kertovat paljonkin kirjoittajastaan, mutta niitä ei pitäisi käyttää lähteenä ulkopuolisista tapahtumista (vrt. Dahl 1971: 31–33).

	Henkilökohtaiset lähteet	*Institutionaaliset lähteet*
Salaiset lähteet	Päiväkirjat, yksityiskirjeet muut intiimit lähteet	Sisäiset työdokumentit, salaiset raportit, ohjeet, muistiot ym.
Julkiset lähteet	Sanomalehtikirjoitukset, lehtolehtiset, avoimet kirjeet (kirjoittaja nimetty)	Määräykset, julistukset, asetukset, lait, julkilausumat, asiakirjat

Taulukko 6. 1. Lähteiden tyyppejä (Lähde: Dahl 1971: 34).

Konkreettisemmin lähteitä voi erotella vaikkapa seuraavasti. Ensinnäkin lähteet voidaan jakaa sen mukaan, ketä varten ne on tuotettu. Esimerkiksi jotkin kirjoitukset on tarkoitettu yksityiselle henkilölle, kun taas toiset tähtäävät julkisuuteen. Raja on joissain tapauksissa häilyvä. Selvää on, että presidentti tietää henkilökohtaisten päiväkirjojensa ja kirjeidensä olevan ennen pitkää julkisia ja tutkittavissa. Toinen tärkeä ulottuvuus liittyy kirjoittajan ja vastaanottajan

suhteeseen. Suhde voi olla henkilökohtainen, jolloin vastaanottaja merkitsee kirjoittajalle henkilökohtaisesti jotain. Joskus suhde on institutionaalinen: kirjoittaja esiintyy esimerkiksi jonkin ryhmän tai organisaation edustajana. Nämä jaottelut voidaan esittää nelikenttänä (taulukko 6. 1 edellisellä sivulla).

Salaisista henkilökohtaisista dokumenteista löytää esimerkiksi päätöksentekijöiden tuntoja ja kuvauksia yksityiselämästään – ne kun on kirjoitettu luotetuille ja tutuille. Julkisista henkilökohtaisista lähteistä löytää esimerkiksi julkisuuskuvaa rakentavaa aineista ja kampanjamateriaalia. Salaisista institutionaalisista lähteistä taas löytää tietoa, joka on usein tutkijalle kiinnostavinta: esimerkiksi päätösten perusteluja ja taustoituksia. Julkisista institutionaalisista lähteistä löytyvät »virallisimmat» käsitykset. Nämä lähteet ovat tavallisesti pisimmälle »virallistuneita» ja mietittyjä.

Nelikentän mielekkyys perustuu siihen, että eri lähdetyyppejä pitäisi käyttää eri tavalla. Esimerkiksi päiväkirjaan kirjataan hyvin erilaisia asioita kuin sanomalehdessä julkaistuun avoimeen kirjeeseen. Niinpä tiettyyn tutkimusongelmaan pitäisi hakea tietynlaisia lähteitä. Nelikenttä toimii toisaalta apuna lähteitä etsittäessä ja lajiteltaessa, toisaalta lähdemateriaalin karkean arvioinnin välineenä. Kun tutkija lajittelee aineistonsa nelikentän mukaan, näkee hän, missä on vielä aukkoja. Lisäksi hän voi arvioida, millaisista asioista voi jo puhua.

Tutkijan tulisi lisäksi pitää mielessä, että sellaiset käsitteet kuin »kirjoittaja» eivät ole aina selviä. Etenkin korkeimmassa päätöksenteossa esiintyy erilaisia haamukirjoittajia ja työryhmiä, jotka vastaavat teksteistä. Salapoliisintyötä voi vaatia myös vaikkapa sen selvittäminen, kuka on vastuussa jostain komiteanmietinnössä esiintyvästä näkemyksestä: kollektiiviset tekstit kirjoitetaan eri tavalla kuin yksilöiden kirjoittamat tekstit. Myös aiottu yleisö näkyy lähteessä monin tavoin. Juristi voi käyttää estotta ammattitermistöä kirjoittaessaan alansa lehtiin. Sama sisältö näyttää tyystin toiselta *Helsingin Sanomissa*. Laajat, yhtenäiseen muotoon saatetut kirjoitukset ovat erilaisia kuin epäyhtenäiset, muistiinpanonomaiset lähteet. Epäyhtenäiset, kirjallisesti huonommat lähteet ovat usein tutkijalle mielenkiintoisempia lähteitä kuin pitkälle hiotut kirjoitukset. Luonnokset voivat tarjota kiintoisamman näkökulman vaikkapa päätöksentekoon kuin valmiit asiakirjat, joista ristiriitaisuudet ja hypoteesit on yleensä hiottu pois. Jotkin dokumentit ovat syntyneet velvoittavan kontrollin alla. Ne on esimerkiksi allekirjoitettu, sinetöity, lainhuudettu, tai ratifioitu. Tällaiset lähteet voivat olla kertovia, mutta yleensä ne ovat luonteeltaan normatiivisia, tulvillaan fraseologiaa ja koristeltu runsain muodollisin aineksin. Lopuksi kannattaa pitää mielessä lähteen kirjallinen laatu – kirjallinen muoto vaikuttaa sisältöön ja lisää usein tendensiivisyyttä. Perinteisessä historiankirjoituksessa on ajateltu, että etenkin muistelmien käyttöön lähteenä pitäisi suhtautua erityisen kriittisesti. Niissä on yleensä merkittäviä aukkoja ja paljon kuvitteellisia aineksia, jotka on tarkoitettu johtamaan lukijaa harhaan (ks. Thompson 2000: 104).

LÄHTEET TODISTEINA: PERINTEINEN JA KEHITTYNYT LÄHDEKRITIIKKI

Pelkkä yleinen lähdepohjan tarkkailu ei kuitenkaan auta ratkaisemaan sitä, mihin lähteisiin voidaan lopulta luottaa. Tähän tarvitaan yksityiskohtaisempaa lähteiden erittelyä. Perinteisessä lähdekriittisessä ajattelussa on keskeistä »päästä käsiksi siihen tietoon, joka on lähimpänä kerrottua asiaa taikka asianomaisen tiedon alkulähteeseen» (Pentti Renvall kirjassa Kalela 2000: 90). Ihanteena on tilanne, jossa esitys voidaan rakentaa jäänteinä käytettyjen lähteiden varaan, sillä tällöin lähteet todistavat »siitä tapahtumakulusta, josta ne ovat itse aikoinaan muodostaneet osan». Jos joudutaan käyttämään muunlaisia

lähteitä kritiikittä, on aineisto tavallaan saastunut: kuvamme perustuu tapahtumien ohella myös muistikuviin ja kirjoittajan erilaisiin pyrkimyksiin. Näiden »vääristymien» paikantaminen on lähdekritiikin tehtävä (Kalela 2000: 90–91).

Lähdekritiikki on joskus ymmärretty tiukasti pyrkimyksenä selvittää, pitääkö jokin lähde paikkansa vai ei eli voidaanko sen varassa tehdä oikeita johtopäätöksiä. Kalela (2000: 92–93) erottaa kuitenkin toisistaan tällaisen perinteisen lähdekritiikin ja kehittyneen lähdekritiikin. Jälkimmäinen ajattelee, että jokaisella lähteellä on jonkinlainen tehtävä, joka määrää sen sisällön. Tutkijan tehtävä ei ole selvittää lähteen paikkansapitävyyttä vaan sitä, miten lähdettä voi käyttää todisteena. Jotkut tutkijat ovat rinnastaneet lähteiden erittelyn tuomarin tapaan ymmärtää jokin tapahtumakulku (ks. Rasilainen 1995). Asian voi ymmärtää myös lähteen validiteetin tarkasteluna.

Perinteisessä lähdekritiikissä on kuitenkin joitain periaatteita, jotka kannattaa muistaa. Ensimmäinen periaate liittyy lähteen syntyhistoriaan, joka on syytä selvittää. Jos tutkija haluaa Renvallin sanoin »päästä käsiksi siihen tietoon, joka on lähimpänä kerrottua asiaa taikka asianomaisen tiedon alkulähteeseen», ovat samana ajankohtana tuotetut aineistot parempia kuin myöhemmin tuotetut aineistot. Kokouksessa kirjoitetut muistiinpanot ovat parempia kuin sihteerin kirjoittama keskustelumuistio. Erityisesti silloin, kun kohteesta kertovat useat lähteet, pitäisi etsiä ensimmäinen lähde, jotta ei rakentaisi ymmärrystään myöhempien kannanottojen varaan.

Toinen lähdekriittisen ajattelun ryhmä liittyy lähteen sisällön määrittelyyn, joka voidaan jakaa muutamaan alakysymykseen (Dahl 1971: 53).

- Ensiksi pitäisi tutkia lähteen sisäinen yhtenäisyys, jotta voisi paikantaa esimerkiksi keskenään ristiriitaiset väitteet ja kertomuksen epäjohdonmukaisuudet. Etenkin jos kertomuksen kausaalisissa väitteissä on ongelmia, pitäisi tämä ottaa huomioon lähteen käytössä. Jotkin kertomuksen yksityiskohdat voivat hyvinkin olla oikein. Ongelma on usein kertojan teoria tapahtumista: tällainen teoria voi vinouttaa koko kuvausta. Vika on tyypillinen nimenomaan pitkälle koulutetuille, älykkäille kertojille. Tarina voi olla *liian* looginen ja kaunis – ei välttämättä valhe, vaan pelkästään tendensiivinen näkemys. Afrikkalaista perinnettä tutkineen Jan Vansinan toki liioittelevin sanoin kannattaa mieluummin »kuunnella sepän kuin palkeenkäyttäjän sanoja» (Thompson 2000: 128).

- Toiseksi pitäisi tutkia kertomuksen yleinen todennäköinen paikkansapitävyys vertaamalla lähdettä muihin lähteisiin ja muuhun tietoon. Yksittäiseen lähteeseen ei pitäisi luottaa ennen kuin on verrannut sitä muihin lähteisiin. Muuhun tietoon voidaan lukea tosina pidetyt teoriat ja muut yleiset käsitykset todellisuudesta. Selvästi järjenvastaisia tai esimerkiksi fysikaalisesti mahdottomia väitteitä ei kannata käyttää kuvauksena todellisuudesta. Jos sellaisia löytää, voi toki kysyä, mikä niitä selittää.
- Kolmanneksi pitäisi tutkia kirjoittajan mahdollisuudet tapauksen oikeaan käsittämiseen ja toistamiseen. Onko hänellä ollut mahdollisuuksia ja motiiveja antaa totuudellinen kuvaus asioista? Oliko hän riittävän lähellä kohdetta voidakseen kuvata sitä tarkasti?
- Lopuksi pitäisi kysyä kertojan subjektiivisia edellytyksiä antaa totuudellinen kuva. Millaiset älylliset ja moraaliset edellytykset hänellä oli antaa kuva kohteesta? Onko kirjoittaja pedantti? Riittävän asiantunteva voidakseen ymmärtää esimerkiksi jonkin teknisen tai juridisen yksityiskohdan? Oliko hänellä motiiveja värittää kertomustaan aikalaisia tai myöhempiä sukupolvia varten? Entä ottiko hän taiteellisia vapauksia kuvauksessaan – perustuuko kertomus esimerkiksi kirjallisuuteen tai johonkin vertauskuvaan, tai onko siinä kuvitteellisia tai suorastaan runollisia aineksia? Tällaiset pyrkimykset ja piirteet täytyy ottaa huomioon aineistoa käytettäessä.

Muita huomioon otettavia seikkoja on erityisesti kirjoittajan kokeman kontrollin määrä. Jos tapahtumilla on muita todistajia, tapaavat lähteet olla luotettavampia, vaikka kirjoituksia olisi jäänyt jäljelle vain yksi. Tilanne on tyypillinen esimerkiksi tarkastuksen läpikäyneiden keskustelumuistioiden tapauksessa. Lopuksi kannattaa pitää mielessä, että mikä tahansa lähde voi pitää sisällään hyödyllisiä aineksia, vaikka yleistä kokonaisuutta ei uskoisikaan. Dahlin (1971: 53) sanoin »naiivit kertojat kuvaavat oikein jotakin näkemästään tai kuulemastaan vaikkeivät he olisikaan ymmärtäneet koko yhteyttä». Toisaalta vaikka dokumentti olisi kuinka hyvän ja luotettavan kirjoittajan tekemä, on siinä aina näkökulmia, rajauksia ja vinoumia. Ne pitää yrittää paikantaa, ennen kuin luottaa lähteeseen. Jonkinlaisena yleisenä ohjeena voi ehkä todeta, että lähteitä kannattaa tulkita samalla tavalla kuin oman työpaikan muistioita – eli nähdä tekstin taakse, miettiä muistion taustalla oleva tilanne ja tapahtumasarja.

Eräs erityistapaus ovat yritysten tilaamat yhtiöhistoriikit. Vaikka useimmat liiketaloudelliset faktat olisikin taltioitu suhteellisen tarkasti historiikkiin, voivat monet yrityksen julkiseen profiiliin ja organisaatiokulttuuriin liittyvät seikat vinouttaa sen painotuksia. Esimerkiksi Rowlinson ja Hassard (1993) tutkivat vuonna 1931 kirjoitettua Cadbury-makeisyhtiön historiaa, jonka on ajateltu heijastavan yhtiön perustajista lähtevää vahvaa eettis-moraalista lähestymistapaa organisaation johtamiseen. Rowlinson ja Hassard kuitenkin osoittavat, että Cadburyn historiikkia voidaan lukea ennen muuta silloisiin johdon ja työntekijöiden välisiin suhteisiin suunnattuna toimena. Sen tarkoitus oli pehmentää tieteellisen liikkeenjohdon menetelmien käyttöönottoa ja siitä seurannutta jännitettä työelämän suhteissa. Historiikki oli valikoiva; se ei esimerkiksi korostanut yhtiön perustajien vapaakauppaa suosivia mielipiteitä, vaan korosti perustajaperheen kveekaritaustasta nousseita teollisen tasa-arvon ja työelämän humanisoinnin periaatteita. Tämä

versio yhtiön organisaatiokulttuurista jäi sittemmin elämään myöhemmissä yrityksen kuvauksissa – myös niissä, joita yrityskulttuurista kiinnostuneet liiketaloustieteilijät vuosikymmeniä myöhemmin tekivät pyrkiessään ymmärtämään »vahvaa» organisaatiokulttuuria historiallisen tapaustutkimuksen kautta.

Lähteiden erittely onkin prosessi, joka pitäisi tehdä kaikille lähteille. Jos lähde on läpäissyt tällaisen harkinnan, voi sen käytön perustella – tai ainakin siitä pystyy erottelemaan luotettavat ja vähemmän luotettavat osat. Liiketaloustieteissä ei oikeastaan koskaan tarvitse syventyä lähdekritiikin erikoistuneimpiin muotoihin, kuten vaikkapa murre- tai käsiala-analyysiin. Näitä tarvitaan etenkin, kun tutkitaan eurooppalaista keskiaikaa, jonka aikana tehtyjen dokumenttien aitouden selvittämiseksi ei ole käytössä tälle päivälle tyypillisiä keinoja, kuten arkistoja, diarioita ja tietokantoja. Väärennösten ja jälkikäteen laadittujen dokumenttien erottaminen aidoista dokumenteista voi tällöin edellyttää yksityiskohtaista perehtymistä filologiaan sekä aikakauden ja kirjoittajan kieleen, käsialaan, leimoihin ja sinetteihin. Joskus tarvitaan jopa käytetyn paperin (ja joskus papyruksen) sekä musteen laadun analyysia. Tällaista tarkkuutta tarvitaan ylipäänsä harvoin suomalaisessa historiankirjoituksessa (Renvall 1947: 7–8), saati liiketaloustieteissä, joissa tutkimus pysyttäytyy lähes poikkeuksetta 1900-luvun organisoidun kapitalismin aikakaudessa (Torstendahl 1991).

KIRJALLISTEN AINEISTOJEN KÄYTÖN ONGELMIA

Varmaankin huikeimmat lähihistorian esimerkit siitä, miten arkistoja on muokattu valtaapitävien ideologiaa tukevaan muotoon, löytyvät entisen itäblokin maista. Kuten Hentilä (1995) huomauttaa DDR:n arkistotointa käsittelevässä artikkelissaan, vaaditaan näissä arkistoissa toimittaessa aivan toisenlaista

lähdekriittistä ajattelua kuin länsimaissa. DDR:ssä arkistoihin järjestettiin »oikea» historiantulkinta, jota koordinoi Saksan sosialistisen yhtenäisyyspuolueen keskuskomitean tiedeosasto. Asiakirjat järjestettiin siten, että ne osoittivat puolueen perustamisen ja DDR:n synnyn lainmukaisuuden ja historiallisen välttämättömyyden. Esimerkiksi jopa Martti Lutherin arkistot järjestettiin palvelemaan tätä tarkoitusta. Saksan kommunistipuolueen KPD:n arkisto taas oli siirretty jo 1924 Moskovaan ja sieltä 1941 Uralille Ufan kaupunkiin. Arkisto organisoitiin siten, että kielteiset ja vallitsevan historiakuvan kanssa ristiriidassa olleet arkaluontoiset asiakirjat irrotettiin asiayhteyksistään. Ne säilytettiin, mutta niistä muodostettiin suljettu kokoelma.

Ongelma on akuutti myös liiketaloustieteilijöille läheisissä yrityshistoriallisissa dokumenteissa sekä yrityshistoriikeissa. Elinkeinoelämän keskusarkistolla (www.elka.fi) on laaja kokoelma erilaisia yritysten tutkimuskäyttöön jättämiä muistioita, kirjeenvaihtoa ja yritysasiakirjoja. Moni yritys näyttää kuitenkin joko antaneen arkiston käyttöön erityisen vanhaa materiaalia tai rajoittaneen luovutetun aineiston suhteellisiin neutraaleihin liiketalousteknisiin dokumentteihin. Helmiäkin arkistossa silti on. Eräs laajimmista aineistosta on peräisin kauppaliike Tuko Oy:ltä, joka meni konkurssiin vuonna 1992. Tukon arkaluonteisempia asiakirjoja, kuten pääjohtajien laatimia muistioita, on sisällytetty arkistolle annettuun laajaan kokoelmaan.

Erilaiset sosiaaliset valikoimisprosessit muokkaavat arkistojen rakentumista myös meillä, vaikka arkistoja ei meillä järjestetäkään tukemaan vallitsevia oppirakennelmia. Arkistojen toimintaperiaatteet tulee silti tuntea, jotta niitä voisi käyttää tiedon lähteenä.

Ensiksi kannattaa muistaa aineiston määrä etenkin nykyaikaa lähestyttäessä. Timo Soikkanen (1995: 123–124) antaa esimerkin. Ulkoministeriöön saapui hänen mukaansa 1992

sähkeitä 35 hyllymetriä, kun määrä oli vuonna 1956 vain 1,5 hyllymetriä. Erityisesti kun käsitellään suurta julkisuutta saavia asioita, aineiston määrä voi joko tukehduttaa tutkijan tai – älykkäämmin – johtaa otantojen tekemiseen tai tutkimuksen tarkempaan rajaukseen.

Samaan ongelmavyyhtiin kuuluu sähköisen aineiston katoaminen. Olemme siirtyneet viestinnässä eräänlaiseen kerskakulutuskulttuuriin. Emme edes tarkoita viestejämme muuksi kuin hetkelliseksi asiaksi. Kirjoittajista Koskinen arvioi vuoden 2002 lopulla saavansa vuosittain 10 000–11 000 viestiä (luku on roskapostin yleistymisen jälkeen luultavasti moninkertainen). Tällaista viestimäärää voi hallita vain tuhoamalla sitä jatkuvasti, eli muistiin jäävä aineisto vinoutuu jo työpöydällä. Erityisongelman muodostaa Internet, joka on useissa yrityksissä keskeisen tärkeä viestintä- ja toimintakanava, mutta jonka tutkimiseen ei ole oikeastaan edes kunnollisia otantamenetelmiä. Kukaan ei tiedä Internetissä olevien sivujen määrää. Pelkästään suuryrityksillä voi olla kymmenien ja joskus satojen tuhansien sivujen Inter- ja intranetsivustoja. Etenkään sen jälkeen, kun sivut on alettu toteuttaa pysyvien sivujen sijasta ohjalmointiteknisesti, on otannankin tekeminen vaikeaa: kun lukijalle näkyvät sivut generoidaan vastauksina hänen tekemiinsä kyselyihin, voi tulos vaihdella jopa samana päivänä siitä riippuen, millaiselta koneelta ja millaisen hakuhistorian päätteeksi hän hakee tietoa.

Toiseksi kirjallisten lähteiden saatavuudessa voi olla ongelmia. Monet paperit pidetään salassa tutkijoilta. Erityisesti tämä pätee juuri niihin asiakirjoihin, jotka tutkija nimenomaan haluaisi saada käyttöönsä. Tärkeimmät valmisteluasiakirjat, strategiapaperit sekä henkilökohtaiset muistiinpanot kokevat tavallisesti tämän kohtalon. Esimerkiksi yritykset ja turvallisuusviranomaiset harrastavat salailua lainsäädännön vuoksi, intressiensä tähden tai sitten pelkästään organisaatiokulttuurinsa vuoksi.

Kolmanneksi lähteiden paikantamiseen voi liittyä ongelmia. Tutkija ei voi yleensä tuottaa kirjallisia aineistoja omiin tarpeisiinsa. Niinpä kirjalliset lähteet eivät tavallisesti vastaa suoraan siihen ongelmaan, jota hän on tutkimassa. Hän joutuu paikantamaan aineiston puutteita ja mahdollisia vääristymiä. Ongelma ilmenee usein jo aineistoa kerätessä; arkistojen ja tietokantojen luokitukset on laadittu arkistojen tarpeista käsin, joten ne eivät yleensä koskaan vastaa tutkijan tarpeisiin suoraan. Kirjallisten lähteiden etsiminen voi kestää kauan ja edellyttää pitkää työrupeamaa, josta suurin osa paljastuu myöhemmin »turhaksi».

Lopuksi on huomattava ehkä hankalin kirjallisiin aineistoihin liittyvä seikka. Arkistoihin päätyy tavallisesti vain hyvin valikoitunut aineisto. Kirjalliset aineistot ovat monella tavalla vinoutuneita. Organisaatiot ja eliitit tuottavat kirjallista materiaalia herkemmin kuin yksityiset ihmiset tai pienet organisaatiot. Organisaatioissa ja eliittienkin keskuudessa vain jotkin asiat laitetaan tavallisesti paperille. Näistäkin papereista vain osa säilytetään. Jäljelle jää tavallisesti vain »tärkein» aineisto, mikä tarkoittaa käytännössä päätöksentekoon liittyvää aineistoa. Niinpä pelkästään kirjallisilla aineistoilla saa helposti ylivirallisen, ylirationaalisen, kaunistellun ja kiillotellun sekä päätöskeskeisen kuvan maailmasta. Aineistoja tulisi täydentää yksityisellä ja mielellään salaisella aineistolla.

Asiakirjojen julkisuudesta Suomessa

Lainsäädäntö säätelee asiakirjojen saamista tutkimuksen tarpeisiin monin tavoin. Pääsääntönä voi pitää, että se kohtelee julkista ja yksityistä sektoria eri tavoin. Seuraavassa on selostettu joitain keskeisiä periaatteita, joiden tuntemus auttaa asiakirjojen hakemisessa. Esitys ei ole tyhjentävä, sillä pelkästään suhteellisen tuoreeseen Asiakirjajulkisuuslakiin (621/1999) on tehty sen ilmestymisen jälkeisten

vuosien aikana toistakymmentä muutosta. Laissa on myös lukuisia viittauksia muihin lakeihin, jotka säätelevät viranomaisten toimintaa yksityiskohtaisemmin.

Kun tutkii *julkista sektoria*, pääperiaate on, että kaikki viranomaisten tekemät päätökset ovat julkisia, ellei muuta ole määrätty. Valmisteluasiakirjat eivät kuitenkaan ole julkisia, ellei muuta ole määrätty. Viranomaisilla on velvoite luovuttaa asiakirja pyytäjälle. Heillä ei ole oikeutta vaatia tietoa asiakirjaa pyytävän henkilöllisyydestä eikä tämän tarkoituksista, elleivät nämä tiedot ole tarpeen viranomaisen harkintavallan kannalta tai pyynnön lainmukaisuuden selvittämiseksi.

Sääntöön on kuitenkin useita merkittäviä poikkeuksia. Salaisia ovat pääsääntöisesti esimerkiksi potilastiedot, verotiedot, sotilasasiat, ulkoasiat, poliisiasiat, vankeihin liittyvät asiakirjat, useat tullin asiakirjat sekä valtion liikelaitosten ja teollisuuslaitosten asiakirjat. Salaisista asiakirjoista tai niiden sisällöstä viranomainen saa antaa tiedon vain, jos niin erikseen määrätään – tai jos se, jonka etuja salassapito suojaa, sallii. Lähinnä tämä oikeus koskee asianosaisia, hakijoita, valittajia sekä muita tahoja, joiden oikeuksia, etuja tai velvollisuuksia asia koskee. Viranomaisen on ilmoitettava syy, jonka nojalla asiakirjaa ei luovuteta. Pääsääntöisesti salaiset asiakirjat tulevat julkisiksi 25 vuoden jälkeen, mutta joitain henkilötietoja sisältäviä asiakirjoja pidetään pääsääntöisesti salaisina 50 vuotta henkilön kuolemasta. Valtioneuvosto voi halutessaan pidentää salassapitoa enintään 30 vuodella.

Asiakirjajulkisuuslaki luettelee yksityiskohtaisesti ne asiakirjat, jotka pidetään salassa. Lakia täydentävä asetus (1030/1999) ja Valtiovarainministeriön antamat sovellusohjeet täsmentävät salaisuussäädöksiä jakamalla salassapidettävän aineiston kolmeen luokkaan. Ensimmäiseen kuuluvat esimerkiksi viranomaisten toimintaansa varten saamat liike- ja ammattisalaisuudet tai henkilötiedot. Toiseen erityissuojattavaan luokkaan kuuluvat aineistot, joiden paljastuminen ja käyttö loukkaisi merkittävästi niitä etuja, joiden vuoksi rajoitukset on säädetty. Tiukimpaan luokkaan kuuluvat aineistot, jotka

aiheuttaisivat paljastuessaan vakavaa yleistä vahinkoa – esimerkiksi valtiosopimuksiin tähtäävät neuvottelut. Salaiset asiakirjat merkitään aina leimalla.

Yksityisen sektorin asiakirjoja käsittelevä lainsäädäntö lähtee päinvastaisesta periaatteesta. Yksityinen yritys, yhdistys tai yksityishenkilö voi pitää minkä tahansa asiakirjan vain omana tietonaan, jos niin tahtoo. Minkäänlaista luovuttamisvelvollisuutta ei ole, kuten ei myöskään säännöksiä salassapidon lakkaamisesta. Yksityistä sektoria tutkittaessa tutkijalla on siis selvästi vähemmän oikeuksia kuin tutkittaessa julkista sektoria. Aineistot ovat lähinnä vain neuvoteltavissa.

Sääntöön on olemassa taas joukko tärkeitä poikkeuksia. Ensiksi lähtökohtaisesti kaikki viranomaisille toimitettavat asiakirjat ovat julkisia. Yrityksiä voi joskus tutkia helpommin julkisten arkistojen ja lähteiden avulla kuin ottamalla yhteyden yritykseen. Tähän pääsääntöön on kuitenkin joukko poikkeuksia, joista on säädetty erikseen. Esimerkiksi vero- ja potilastiedot ovat pääosin salaisia. Toiseksi lainsäätäjä voi delegoida muillekin kuin viranomaistahoille tiedonsaantivelvollisuuden. Tällöin näitä asiakirjoja kohdellaan samalla tavalla kuin niitä asiakirjoja, jotka viranomaiset saavat. Esimerkiksi pörssi saa yrityksiltä melko tarkkoja tilinpäätöstietoja Arvopaperimarkkinalain (495/1989) nojalla. Laki ja pörssin säännöt määräävät myös esimerkiksi sitä, millaisia tietoja yritysten on ilmoitettava tarjousesitteissä osakeantien yhteydessä. Tiedot voivat olla hyvinkin yksityiskohtaisia. Nämä säännöt ja poikkeukset pitää selvittää kulloinkin erikseen. Kauppatieteilijän kannattaa tutustua myös esimerkiksi osakeyhtiöitä, kaupparekisteriä ja kirjanpitoa koskevaan lainsäädäntöön. Erikseen kannattaa tutustua arkistojen toimintaa säätelevään lainsäädäntöön.

LÄHI- JA SUULLINEN HISTORIA

Kaikesta ihmisten toiminnasta ei jää materiaalisia jälkiä, joita tutkimalla voitaisiin jälkikäteen rekonstruoida kuva toiminnasta tai niistä rakenteista, joiden puitteissa se tapahtuu. Esimerkiksi subjektiivinen kokemus ja tavallinen arkipäiväinen vuorovaikutus kuuluvat näihin kirjallisten aineistojen katvealueisiin. Haastattelut lisäävät kirjallisiin lähteisiin esimerkiksi subjektiivisen kokemuksen. Kokemusten tutkiminen on erityisen tärkeää nykyisin, kun kirjeiden ja päiväkirjojen kirjoittaminen on muuttunut harvinaiseksi, ja suuri osa viestintää katoaa sähköpostiin ja puhelinten paljolti muistittomaan maailmaan. Haastatteluja käyttämällä voi myös yritystutkimuksessa ensiksi laajentaa kirjallisista lähteistä muuten muodostuvaa lähdepohjaa. Merkittävä osa kirjallisista aineistoista itse asiassa perustuu suulliseen tietoon ja joskus suorastaan perinteeseen, usein vieläpä haastatteluihin. Ranskalaisen historiankirjoituksen yksi viimeaikainen klassikko, Emanuel Laroy Ladurien pienen ranskalaiskylän keskiaikaista elämää kuvannut *Mountaillou* (2003) perustuu oikeudenkäyntiä varten laadittuihin kuulustelupöytäkirjoihin. Vaikka Ladurien aineisto on syntynyt inkvisitiossa tehdyistä kuulusteluista, tämä ei vähennä aineiston arvoa mitenkään; se tarjoaa erinomaisen, vuorovaikutuksessa tuotetun ja haastattelunomaisen ikkunan tuon ajan arkielämään.

Etenkin historiantutkimus on tietyllä tavalla löytänyt uudelleen haastattelut. Perinteinen historiantutkimus on lähtenyt ajatuksesta, että historiaa voi tutkia kiihkotta vasta, kun arkistot ovat avautuneet ja tutkitusta ilmiöstä on niin kauan aikaa, että siihen ei kohdistu enää poliittisia, taloudellisia tai moraalisia intohimoja. Kun aineistosta osa on salassa, voidaan tutkitusta ilmiöstä rakentaa tulkintoja, mutta ei luotettavaa kokonaiskuvaa. Vasta kun salaisetkin arkistot avautuvat, voidaan tämä epävarmuus välttää. Lisäksi kun aikalaistodistajat ovat yhä elossa, tai tapahtumiin kohdistuu muuten vain intohimoja, voidaan arkistoaineistosta tehty tulkinta kyseenalaistaa viittaamalla aikalaisten subjektiivisiin todistuksiin. Lähdeaineiston valtava kasvu ja tutkimuskirjallisuuden puute, kun tutkitaan nykypäivää, johtaa helposti perspektiivin puuttumiseen.

Toisaalta tutkija välttää nykypäivää tutkittaessa jälkiviisauden, sillä hän kohtaa helpommin myös ne vaihtoehdot, joiden keskellä tutkitut ihmiset elävät.

Viime vuosikymmeninä historiantutkimukseen on syntynyt erityinen lähihistoria, joka antaa historiallisia selityksiä tämän ajan ilmiöihin. Timo Soikkanen (1995: 115–117) siteeraa historioitsija Donald Cameron Wattia, joka jakaa lähihistorian neljään tyyppiin, silminnäkijöiden pikaisesti laatimiin ensimmäisiin kertomuksiin, joita seuraavat osallistujien analyyttisemmat, mutta edelleen poleemiset muistelmat. Kun poleemisuus katoaa, edelliset korvautuvat moraalisilla väittämillä ja myyteillä, joista kehittyy »opillinen ortodoksia». Kun arkistot avautuvat, kehittyy *instant history*: tutkijat ja lehtimiehet taistelevat pääsystä arkistoihin, joiden ajatellaan viimeinkin paljastavan totuuden myyttien takaa. Dokumentteja käytetään käytännössä kuitenkin vakiintuneiden hypoteesien todistamiseen – suuntaan tai toiseen. Tähän asti kirjoitus on lähtenyt aina näkökulmasta, joka on sidoksissa kirjoittajien omiin intresseihin. Tutkimusta ei siis ole tehty historian omilla ehdoilla. Tällaiseen näkemykseen päästään vasta, kun tieteellisesti orientoituneet tutkijat pyrkivät kumoamaan tai vahvistamaan laajan, kontekstualisoivan tutkimuksen avulla *instant history* -vaiheen aikana luotuja tulkintoja. Vasta, kun tällaista tutkimusta on tehty jokin aikaa, voi syntyä syvä ymmärrys syistä, jotka ovat johtaneet aiempia tutkijoita harhaan. Tutkimus tulee tavallaan kypsään vaiheeseen, vaikka joskus uusi materiaali on käänteentekevää ja nostaa jo tutkitun ilmiön uudelleen kiinnostuksen kohteeksi. Myös esimerkiksi poliittiset tapahtumat voivat saada uudet sukupolvet palaamaan tutkimuksen pariin.

Paljolti lähihistorian myötä haastattelut ovat tulleet hyväksytyksi ja suorastaan välttämättömäksi osaksi historiankirjoitusta. Haastatteluja on lähihistorian lisäksi myös silloin, kun tutkitaan niin kutsuttua suullista historiaa (*oral history*), jolloin tutkimus voi ulottua kymmenienkin vuosien taakse.

Granvillen piiritys – 120 vuotta muistitietoa

Oraalisen historian tutkimisessa haastattelu voi taipua yllättäviinkin suorituksiin. Kaunokirjallisen kuvauksen siitä, miten kauas muisti voi ulottua, tarjoaa Anatole France kirjassaan *Pikku Pietari* (1944: 103–109). Hän muistelee 1910-luvulla, miten oli pikkupoikana 1840-luvulla kuullut tarinan Granvillen piirityksestä, joka tapahtui Ranskan vallankumouksen aikana. Tarinan kertoi iäkäs rouva Laroque, joka oli ollut nuori tyttö vallankumouksen tapahtuessa. Ihmetystä tuntien France tiivistää kuulleensa silminnäkijän kertovan tapahtumasta, josta on kulunut enemmän kuin satakaksikymmentä vuotta. Francen tarina on fiktiivinen, mutta täysin mahdollinen myös todellisuudessa.

Haastattelutekniikat ja tutkittavien valintaan liittyvät kysymykset ovat historiantutkimuksessa periaatteessa samanlaiset kuin muussa haastattelututkimuksessa. Ensimmäinen kysymys liittyy siihen, millaisia vinoumia ajan kuluminen aiheuttaa muistiin. Paul Thompson (2000: 110–116) on todennut, että vaikka muistia pidetään nykyisin rekonstruktiivisena – eli emme muista asioita sellaisenaan, vaan luomme muistellessamme kuvauksen kohteesta muistiimme kognitiivisesti valikoituneesta aineksesta – ei tämä välttämättä merkitse, että muisti olisi epäluotettava. Etenkin, jos muisteltava asia on ihmisille tärkeä, säilyy se yllättävän hyvin muistissa. Haastatteluissa pitää toki muistaa, että tarinoissa on merkittäviä aukkoja ja jotkin asiat painottuvat niissä kohtuuttomasti. Nämä painotukset ja aukot tarjoavat tutkijalle kuitenkin tärkeän keinon ymmärtää ihmisten arvostuksia. Gerontologisen muistitutkimuksen pohjalta Thompson taas toteaa, että vanhojen ihmisten muisti ei ole oleellisesti huonompi kuin nuorten, vaan erilainen (Thompson 2000: 115–120). Nuorten lyhytkestoinen muisti on vanhoja ihmisiä parempi. Perinteisessä kokeellisessa muistitutkimuksessa on testattu juuri

lyhytkestoista muistia tyypillisesti esimerkiksi satunnaistettujen numerosarjojen avulla. Pitkäkestoisessa muistissa, joka kiinnostaa tutkijaa, vastaavaa eroa ei ole.

Toinen ja kenties keskeisempi kysymys liittyy siihen, keitä haastatellaan. Tutkimukseen valitaan helposti sujuvimmat, sosiaaliset, koulutetut ihmiset. Näillä on myös mielikuvitusta ja lukeneisuutta, joka tekee tarinoinnista luovan tapahtuman (Thompson 2000: 124–131). Tällaista koristelevaa ja mielikuvituksellista aineista halutaan normaalisti varoa. Toisaalta nämä ovat hyviä lähteitä, jos lähdetään Blumerin (1969) tapaan siitä, että tutkimuksessa maksimoidaan pikemminkin haastateltujen laatu kuin määrä. Thompson varoittaa silti erityisesti poliitikoista, historioitsijoista ja opettajista informantteina. Hän suosittelee vastalääkkeeksi huolellista, kerrostettua tutkittavien valintaa (Thompson 2000: 125–128).

Jos haastatteluja käytetään historiantutkimuksen aineistona, pitäisi niiden käydä läpi lähdekritiikin kaltainen prosessi. Haastattelujen sisäinen loogisuus pitäisi tutkia samalla tavalla kuin kirjallisenkin lähteen tapauksessa, yhteen haastatteluun ei pitäisi luottaa ennen kuin haastatteluvastausta on verrattu muihin lähteisiin. Haastattelu pitäisi aina asettaa myös laajempaan asiayhteyteen. Haastattelun epäluotettavia aineksia voi selvitä esimerkiksi aikakauden yksityiskohtien puutteesta, epäsopivasta kielenkäytöstä tai vääristä ilmauksista. Tällainen lähdekritiikki voi kuitenkin vaatia muun muassa murteen tuntemusta (Thompson 2000: 239–41).

TEKSTUAALISET OTTEET: NÄYTENÄKÖKULMA DOKUMENTTEIHIN JA TEKSTEIHIN

Kirjallisia lähteitä voi kohdella myös tutkimuskohteena, ei pelkkänä informaation lähteenä. Kirjalliset aineistot ovat kuitenkin monella muullakin tavalla kiinnostavia aineistoja, jos

ajattelee niiden roolia nykypäivässä. Niiden avulla *tehdään* etenkin formaaleissa organisaatioissa lukuisia asioita. Vaikka etenkin Sune Carlsonin (1969) ja Henry Mintzbergin (1973) tutkimusten pohjalta on vakiintunut käsitys, että huippujohtajien työ rakentuu paljolti suullisen informaation varaan, ei tätä näkemystä voi yleistää kaikkeen yritysten toimintaan. Etenkin hallinto toimii paperien, dokumenttien ja sähköisten viestien avulla. Erilaiset tekstit ovat välttämättömiä tarkkuutta vaativissa asioissa, kuten teknisissä yksityiskohdissa ja organisaation prosesseissa, jotka ovat liian mutkikkaita muistettavaksi tai sovittavaksi suullisesti. Merkittävä osa johtajien ja hallinnon työstä kuluu tekstien tuottamisessa, hiomisessa, editoimisessa, lukemisessa, arvioimisessa, korjaamisessa ja väärinkäsitysten oikaisemisessa. Tekstien ja graafisten esitysten avulla jaetaan tietoa ja päätöksenteon edellyttämää informaatiota sekä kuvataan organisaatiorakenteita ja -prosesseja, joita niiden avulla myös pidetään yllä (vrt. Latour 1991).

Esimerkkejä tekstien roolista organisaatioiden toiminnassa löytää erityisesti varhaisesta etnometodologiasta. Esimerkiksi Don Zimmerman (1975) tutki sosiaaliviraston työtä 1960-luvulla Kaliforniassa. Avustuksen saamisen ehto oli, että hakija haki aktiivisesti työtä. Hänen tuli esittää työnantajan todistus, jonka mukaan hän oli hakenut työtä, tai lääkärintodistuksen kaltainen hyväksyttävä selitys sille, miksei ollut hakenut tiettyä määrää työpaikkoja edellisen asiointitapaamisen jälkeen. Zimmerman tutki, miten työntekijät punnitsivat ja tarkistivat erilaisia selityksiä, joita heille esitettiin. Esimerkiksi hakijan tarinan aukot ja yleinen epäluotettava vaikutelma saattoivat johtaa siihen, että sosiaalityöntekijät soittivat väitetyille työnantajille ja tarkistivat esimerkiksi sen, olivatko nämä ylipäänsä olemassa. Päätöksiä tehtiin vasta, kun sosiaalityöntekijä oli vakuuttunut, että hän tiesi »faktat». Sosiaalityöntekijät olivat tietysti tilivelvollisia siitä, että perustivat päätöksensä tietoon, johon luottivat ja jota pystyivät tarvittaessa puolustamaan

esimiehilleen – näin ainakin periaatteessa. Zimmermanin tutkimus paljasti, miten monenlaiseen harkintaan ja työhön hallinnollisten toimien pohjana toimivat tosiseikat perustuvat ja miten käsitys tosiseikoista perustuu hallinnon valtasuhteisiin (ks. myös Miller 1991).

Harold Garfinkel (1967) taas tutki sitä, miten patologit luokittelivat kuolinsyyn sellaisiin kategorioihin kuin »luonnollinen kuolema», »onnettomuus», »itsemurha» tai »henkirikos». Kaikki nämä kategoriat paljastuivat moniselitteisiksi. Patologien lisäksi monet muutkin tahot olivat kiinnostuneet kuolinsyystä. Niinpä sekä tutkimusmenetelmät että raportit laadittiin siten, että ne ottivat huomioon mahdolliset vasta-argumentit, jotka tultaisiin myöhemmin esittämään. Patologit rakensivat esimerkiksi mahdollisimman vakuuttavan tarinan kuolemaan johtaneista tilannetekijöistä sen sijaan, että olisivat luottaneet pelkkiin tieteellisiin tosiseikkoihin. Kaikki aineisto kelpasi tässä työssä: lääkepurkit, ruumiin eritteet, vaatteet ja niistä löytyvät roskat, liput, kuitit ja muistoesineet sekä myös huhut ja juorut. Jokainen kuolinsyyntutkija osaa lukea raportit tästä näkökulmasta. Raporttien ymmärrettävyys ja kriittinen tulkinta itse asiassa perustuu tällaiseen piiloon jäävään taustatietoon eli Garfinkelin termein »sosiaalisia rakenteita koskevaan arkitietoon» (Garfinkel 1967; myös Emerson 1991).

Tällaisia dokumentteihin liittyviä sosiaalisia prosesseja on kuvattu myös yksityiskohtaisemmin. Esimerkiksi Eliot Freidson (1981) tutki jo 1950-luvulla, miksi lääkärien potilaskertomukset ovat niin epämääräisiä, että ulkopuolisen on usein käytännössä mahdoton ymmärtää niitä. Syy oli yksinkertainen: vaikka potilaskertomukset ovat minkä tahansa sairaalan tai klinikan työn kannalta keskeisen tärkeitä työvälineitä, pitävät ne lääkärit myös varpaillaan toistensa suhteen. Potilaskertomuksen merkintä antoi toisille lääkäreille paitsi tietoa, myös keinon arvioida kollegan kykyjä. Toisaalta epämääräisyys ei yleensä haitannut tutkitun klinikan lääkäreitä, sillä he

olettivat, että epämääräinenkin potilaskertomus sisälsi kaiken olennaisen. Lisäksi he pystyivät tarvittaessa kysymään merkinnän tehneeltä kollegalta, mitä tämä oli tarkoittanut. Epämääräisyys oli eräänlainen tyylillinen suoja keskinäisarviointia vastaan.

Äärimmillään tekstit ja dokumentit muodostavat weberiläisen rationaalisuuden »rautaisen häkin», josta on vaikea päästä ulos. Zimmermanin, Garfinkelin ja Freidsonin tutkimuksissa puhuttiin monimutkaisesta asiantuntijatyöstä, jossa ammattilaisten harkintavalta on merkittävä. Jos tarkastellaan sitä, miten tekstit näkyvät suorittavassa työssä, piirtyy niistä helposti liki vankilanomainen kuva, jossa esimerkiksi palveluja ohjaa enemmänkin tarve toimia dokumentoitujen menettelyjen kuin esimerkiksi potilaan tarpeiden mukaan. Etnografisen esimerkin on antanut sosiologi Lynn Olson (1995), joka tutki Chicagon slummissa sijaitsevaa äitiysklinikkaa. Viranomaiset valvoivat klinikan toimintaa tarkasti. Heille klinikan tärkein tuote oli dokumentaatio toiminnasta, eivät niinkään terveydenhoidolliset tulokset. Dokumentaation avulla johdettiin ja arvioitiin klinikan ja sen johdon toimintaa. Klinikan työntekijöille tämä valvonta, josta budjetointi riippui, merkitsi sitä, että vaadituista dokumenteista tuli eräänlainen vakuutus: niiden avulla oikeutettiin klinikan olemassaolo ja vältettiin syytökset varojen väärinkäytöstä. Lisäksi niiden avulla pidettiin yllä klinikan mainetta esimerkiksi toisten sairaaloiden parissa, jonne siirretyt potilaat veivät tietonsa mukanaan. Haitta oli, että potilaat unohtuivat, kun toimintaa ohjasi dokumentaation, ei potilaiden tarve. Potilaat joutuivat esimerkiksi matkustamaan tuntikausia hankkiessaan tarvittavia leimoja ja lupia dokumentteihinsa.

Dokumentteja ja erilaisia ohjeistuksia voisi periaatteessa tutkia myös eräänlaisina kirjallisina tyylilajeina. Toistaiseksi tällainen tutkimus on rajoittunut joihinkin semioottisiin analyyseihin esimerkiksi tuotemerkeistä, tuotteiden semantii-

kasta ja yritysten logoista. Myös organisaatioiden toimintaa jäsentäviä narratiiveja on tutkittu jonkin verran. Esimerkiksi IKEAn yrityskulttuuriin on kuulunut tarina siitä, miten Ingvar Kamprad perusti ja loi 1950-luvun pienestä ruotsalaisesta alusta nykyisen valtavan huonekalu- ja sisustusimperiumin (Salzer-Mörling 1998). Tarinaa toistetaan yrityksen koulutuksessa ja sen rituaaleissa edelleen aika ajoin. Sen tarkoituksena on luoda helposti ymmärrettävä kuva siitä ajatusmaailmasta, jota IKEA edustaa. Tutkimuksia siitä, uskotaanko tähän yksinkertaiseen tarinaan, ei ole. Muiden tutkimusten perusteella (ks. Kunda 1992) on ilmeistä, että yrityksessä elää siitä monenlaisia satiirisia ja parodisia versioita ja että siihen suhtaudutaan kyynisesti. Jos tarinaa tarkastelee tyylilajina, on kyseessä symbolisesti yksinkertainen »ryysyistä rikkauteen» -tarina. Se voidaan kuitenkin pilkkoa myös yksityiskohtaisemmin esimerkiksi sarjaksi kulttuurisesti tärkeitä vastakkainasetteluja, jotka järjestyvät tarinan kulun mukaiseen hierarkiaan. Näitä vastakkainasetteluja ovat erimerkiksi »ennen–jälkeen», »köyhyys–rikkaus», »pieni–suuri» ja »merkityksetön–menestyvä». IKEA oli ennen köyhä, pieni ja merkityksetön, nykyisin taas rikas, suuri ja menestyvä. Tarina luo pitkälti tiedostamattomasti näin järjestyneen arvomaailman. Samalla tarinan yksityiskohtaisemmat elementit järjestyvät Kampradin suoritusta edistävien ja sitä vastustavien voimien ympärille. Kampradin sankaruus ilmenee siinä, miten hän pystyi voittamaan esimerkiksi Ruotsin valtion ja 1950-luvun Ruotsin huonekalualan ylivoimaisilta näyttäneet kilpailijat. Lisää tällaisia esimerkkejä annetaan diskurssi- ja keskustelunanalyysia koskevassa luvussa.

Erikoistapauksena on syytä muistaa liiketaloustieteissä vähän käytetty, mutta muissa yhteiskuntatieteissä koeteltu metodologia, joka hyödyntää tekstejä: elämäkertatutkimus. Tämä ote muodostaa samalla merkittävimmän poikkeuksen siihen sääntöön, että tekstiaineistoja ei voi tuottaa tutkimuksen tarpeisiin. Tunnetuin suomalainen esimerkki on sosiologi Jeja-Pekka Roosin *Suomalainen elämä* (1987), joka kuvasi suomalaisen yhteiskunnan kehitystä tilastojen sijaan ihmisten kirjoituskilpailua varten kirjoittamien elämäntarinoiden avulla. Roos kuvasi tutkimuksessaan neljä pääsukupolvea, sotien ja pula-ajan polven, sodanjälkeisen rakennuksen ja nousun polven, suuren murroksen polven, ja lähiöiden polven. Roos piirtää paljolti kuvan hiljalleen vaurastuvasta maasta, joka muuttuu hyvinvointivaltioksi. Samalla »elämä tyhjenee» esimerkiksi lapsikuolleisuudesta, köyhyydestä, sodista ja kuolemasta. Tilalle tulevat arkisemmat toimeentulohuolet ja ihmissuhdeongelmat. Sukupolvien elämänkokemukset ovat muovautuneet tyystin eri tavalla. Samalla on muuttunut niin sisäinen kuin ulkoinen elämänhallinta. Elämäkerrat eivät tietenkään ole »luotettavia» dokumentteja, mutta tämä ei ole niiden tarkoituskaan. Kun elämäkertoja kerää riittävästi, alkavat niissä toistua tietyt keskeiset, tiettyjä ikäpolvia leimaavat kokemukset, kuten sota-aika tai hyvinvointipalvelut. Myös elämän keskeiset tavoitteet muuttuvat tarinoissa: lasten kouluun pääsemisen sijasta onnistumisen symboliksi muodostuu vaikkapa omistusasunnon hankkiminen. Elämäkertatutkimuksen menetelmäksi käy luonnollisesti vapaamuotoinen haastattelu siinä missä kirjoituskilpailukin (vrt. Katila 2000).

Elämäkerta-aineiston avulla voisi liiketaloustieteissä tulkita esimerkiksi maan teollistumista, palvelusektorin kasvua, kaupungistumista ja nykyistä globalisoitumista. Lähimmäs tällaista tutkimusotetta on suomalaisessa liiketaloustieteessä tullut kenties Peltonen (1998), joka tutki yritysten kansainvälistymiseen liittyviä ulkomaankomennuksia urakehityksen kannalta. Hän ankkuroi tutkimuksensa kuitenkin narratiiviseen analyysiin elämäkertatutkimuksen sijasta.

7. *Tapaus- eli casetutkimus*

Tapaus- eli casetutkimus on yleisimpiä liiketaloustieteellisen tutkimuksen laadullisia menetelmiä. Tapaustutkimus tarkoittaa tutkimusta, jossa tutkitaan yksi tai enintään muutama tietyllä tarkoituksella valittu tapaus. Tapaus on yleensä yritys tai yrityksen osa – osasto, tulosyksikkö, esikunta. Tapaus voi olla myös toiminnallinen, kuten prosessi tai jokin yrityksen rakenteellinen ominaisuus. Kyseessä ei ole puhtaasti menetelmä samalla tavalla kuin edellisissä luvuissa, vaan pikemminkin tutkimusote, jonka ydin on sen tavassa kerätä tapauksia ja analysoida niitä. Otteen juuret ovat yleensä joko vertailevassa tai kokeellisessa tutkimuksessa. Tutkittu tapausmäärä on tyypillisesti pieni. Usein tyydytään tutkimaan yksi tapaus, mutta toisinaan tapauksia on useampia.

Tapaustutkimuksilla on ollut tärkeä rooli liiketaloustieteiden historiassa. Ennen surveytutkimuksen ja tilastollisten menetelmien valtakautta (n. 1965–1990) suurin osa empiirisestä liiketaloustieteellisestä tutkimuksesta oli jonkinlaista casetutkimusta. Nykyisinkin casetutkimusta tehdään laajasti opinnäytetasolla. Lisäksi tapauksia käytetään laajasti opetuksessa,

ja useimmilla kauppakorkeilla on erityinen casepankki, johon on kerätty kuvauksia yrityksistä. Caset ovat välttämätön osa liiketaloustieteellisten oppiaineiden tietopohjaa. Ne ovat uusien hypoteesien ja ajatusten lähde, hieman samalla tavalla kuin lääketieteen kliiniset raportit. Niiden avulla voidaan myös testata vakiintuneita käsityksiä, teorioita ja käsitteitä. Samoin niiden avulla voidaan tehdä vertailuja, jotka auttavat kyseenalaistamaan aiempia teorioita.

Kun puhutaan tapaustutkimuksesta, on syytä erottaa tutkimus- ja opetuscaset. Tämä luku keskittyy tutkimuscaseen. Muutama sana opetustapausten historiasta on kuitenkin paikallaan, sillä tapaustutkimuksen metodologia on osittain kehittynyt opetuscaseista. Opetuscaset ovat ennen muuta vakiinnuttaneet tietyn tavan kuvata yrityksiä. Tyypillinen opetuscasekuvaus kattaa yrityksen historian, organisaation, ympäristön, keskeiset liiketoimintaprosessit ja tunnusluvut sekä johtamisen kuvauksen. Opetuscase on rakennettu siten, että siinä esitetään jokin liikkeenjohdollinen ongelmatilanne ja sen toivottu lopputulema, johon oppilaat annetun taustatiedon ja liiketaloustieteellisten oppien avulla rakentavat toimintamallin. Opetuscaseja käytetään opetuksessa ennakkotapauksina, jotka auttavat liiketaloustieteen opiskelijoita asettumaan yritysjohdon asemaan päätöksentekotilanteissa. Opetuscasen ensisijaisena tavoitteena on luonnollisesti opettaa liikkeenjohdollisen työn käytäntöjä, ei tehdä tutkimusta. Kun nykymuotoinen Harvard Business School oli perustettu, poimittiin tapauspohjainen ajattelu sen opetuskäytäntöön saman yliopiston oikeustieteistä. Käytännön juuret vievät siis amerikkalaiseen *common law* -traditioon, joka perustuu yksittäistapauksiin ja ennakkotapauksiin (White 1992; Czarniawska-Joerges ja Guillet de Monthoux 1994). Jotain tilannetta ratkaistaessa aiemmat tapaukset tarjoavat mallin, jota voidaan soveltaa samanlaisiin tapauksiin. Tätä käytäntöä helpottamaan opetuscaseihin rakennetaan joitain vakiintuneita tekstijaksoja.

Tapaustutkimus tuo spesifisyyttä ja monimutkaisuuden tajua liiketaloustieteisiin, joissa ei ole aina varaa puhdasoppiseen teoretisointiin. Toinen etu on se, että menettely pakottaa ymmärtämään yrityksiä kokonaisvaltaisesti varsin realistisesti kuvatussa ympäristössä. Tutkijoiden näkökulmasta opetus-case-käytäntö on hankala, sillä vaikka casepankki on tietynlainen liiketaloudellisen informaation aarreaitta, niihin kerätään tutkijoiden näkökulmasta samalla sekä turhaa tietoa että informaatiota, joka on niin suppeaa, että opetuscasejen käyttäminen tutkimuksessa on hankalaa. Tyypillinen tutkimuksessa käytetty tapaus on kohdistetumpi ja tarkempi: aineiston keruuta määrää kysymyksenasettelu ja teoria, ja aineisto kerätään huolellisemmin. Tutkijaa kiinnostavat asiat painottuvat voimakkaasti. Muut asiat jäävät taustoitukseksi.

Casetutkimus voi ottaa voimakkaastikin kantaa yritysten käytäntöihin. Esimerkiksi Petersin ja Watermanin (1988) tutkimuksessa *In Search of Excellence* tarkasteltiin 43 suuryritystä. Tavoitteena oli tutkia erityisesti niiden taloudellista menestystä ja siihen vaikuttavia seikkoja. Peters ja Waterman pyrkivät etsimään yritysten johtamiseen ja organisointiin liittyviä tekijöitä, jotka selittäisivät menestyneiden firmojen paremman taloudellisen tuloksen. He päätyivät siihen, että menestyneille yrityksille oli yhteistä vahva organisaatiokulttuuri. Taustalla oli tutkimusta tehdessä suosittu ajatus, jonka mukaan Japanin talouden menestys liittyi maan yrityskulttuuriin. Idea kulttuurin merkityksestä ja oletus yksinkertaisesta kausaliteetista liikkeenjohdollisten tekijöiden (kuten kulttuuri, strategia, rakenteet, resurssit, liikeidea, markkinointi, tuotekehitys) ja taloudellisen tuloksen välillä ohjasivat tutkijoiden tulkintaa menestystekijöistä. Petersin ja Watermanin teos on maailman myydyin liikkeenjohtokirja, ja sillä on ollut huomattava vaikutus yritysjohtamisen käytäntöön. Kirjan argumentaation heikkoudet liittyvät osittain tapaustutkimuksen yleisempiin ongelmiin, joihin palaamme myöhemmin tässä luvussa.

Ennen siirtymistä casetutkimuksen käytäntöön on syytä todeta, että moni liiketaloustieteellinen tutkimus on vähintäänkin epäsuorasti casetutkimus. Niinpä tapaustutkimuksen perusteiden tuntemus voi auttaa parantamaan esimerkiksi tilastollisten tutkimusten metodologiaa. Esimerkiksi tutkimus Helsingin pörssin indekseistä on casetutkimus, vaikka perustuisi tyystin aikasarja-analyysiin kymmenillä tuhansilla havainnoilla. Lukuisat erilaiset ei-havaitut muuttujat voivat selittää indeksien käyttäytymistä. Osa taustatekijöistä voidaan olettaa pois esimerkiksi järkeväksi katsottujen apuhypoteesien avulla, ja osa voidaan lukea satunnaisvirheeksi, mutta tällaisia oletuksia käytettäessä jotkin seikat jäävät aina avoimiksi. Tapaustutkimuksen metodologian tunteminen auttaa osaltaan ymmärtämään näitä avoimeksi jääviä seikkoja.

TAPAUSTUTKIMUKSEN AINEISTOISTA

Tapaustutkimuksen kohde on yleensä jonkun yrityksen tietty prosessi, toiminto tai osasto, tapahtumasarja tai historia. Tapaus voi olla toimialatasoinen, organisaatiotasoinen, osasto- tai ryhmätasoinen tai yksilötasoinen. Menetelmä aineiston keräämiseksi valitaan siten, että se on mahdollisimman tarkoituksenmukainen. Kuten Yin (2003) korostaa, tapaustutkimusta voi tehdä yhtä hyvin tilastollisin kuin laadullisinkin menetelmin. Hän luettelee kuusi aineistotyyppiä, jotka tapaustutkimusta tehdessä olisi syytä pitää mielessä: dokumenttilähteet (esimerkiksi kirjeet ja päiväkirjat), arkistolähteet (esimerkiksi yritysten diariot), haastattelut, suorat havainnointiaineistot, osallistuvalla havainnoinnilla kerätyt aineistot sekä fyysiset esineet. Fyysiset esineet voi esimerkiksi kuvata ja merkitä karttoihin sekä pohjapiirroksiin.

Tyypillisimmin käytettyjä laadullisia aineistoja ovat varmasti haastattelu- ja kirjalliset aineistot. Casetutkimuksessa

pitäisi aina muistaa dokumenttien järkevä käyttö. Ne ovat useimmiten halvin ja helpoin tapa päästä ainakin alustavasti kiinni tutkittavaan ilmiöön, eikä niihin liity reaktiivisuusriskejä. Esimerkiksi sosiologisessa ja kasvatustieteellisessä tapaustutkimuksessa on sovellettu paljon myös osallistuvaa havainnointia (ks. Ragin ja Becker 1992). Liiketaloustieteellisiin tapaustutkimuksiin sisältyy osallistuvaa havainnointia silloin, kun tutkija on samalla tutkittavan organisaation jäsen tai muussa aktiivisessa roolissa kuten esimerkiksi konsulttina (esim. Watson 1994). Kuten Yin aiheellisesti muistuttaa, tapaustutkimuksessa käytetään usein myös kvantitatiivisia menetelmiä. Esimerkiksi pörssin aikasarja-analyysi on case-tutkimus, koska tulokset kertovat viime kädessä vain yhdestä pörssistä. Tällaista analyysia harkitessa kannattaa muistaa sekundaariaineistot, joita monista organisaatioista voi saada joillakin ehdoilla käyttöönsä.

Kuten aiemmin todettiin, tapaustutkimuksen ydin ei liity aineiston keruumenetelmiin, vaan asetelmaan ja tapaan rakentaa johtopäätökset. Yin listaa kolme periaatetta, jotka olisi syytä pitää mielessä (2003: 89–98). Ensiksi hän suosittaa, että tapaustutkimuksessa pitäisi aina käyttää useita lähteitä, ei vain yhtä aineistoa. Useiden lähteiden käyttö sallii monenlaisten seikkojen tutkimisen – kuten vaikkapa historian ja asenteiden. Lisäksi se sallii »triangulaation», joka parantaa »konstruktiovaliditeettia» (ks. Seale 1999: 53–61). Jos eri menetelmät tuottavat saman tuloksen, voidaan tutkijan konstruktioon luottaa paremmin kuin käytettäessä vain yhtä menetelmää. Tällöin tutkijalla on perusteet väittää, että tulos ei voi johtua menetelmän erityispiirteistä. Etenkin silloin, kun tapauksia on vain yksi, on ohje suositeltava. Toiseksi Yin suosittaa, että tapaustutkimukseen olisi tehtävä tietokanta, joka koostuu kahdesta eri kokoelmasta: »aineisto» sisältää tapaustutkimusnootit, dokumentit, taulukot ja kentältä kerätyt kertomukset. »Raportti» koostuu tutkijan tuottamasta aineksesta, kuten artikkeleista,

raporteista tai kirjoista. Tällainen kahden kokoelman käyttäminen ei ole tavanomainen käytäntö, mutta Yinin mielestä suositeltava. Kolmanneksi Yin suosittaa menettelyä, joka takaa sen, että tutkijan päättelyketju olisi ulkoisen havainnoijan seurattavissa. Päättelyketjun ylläpito parantaa reliabiliteettia. Tyypillinen ulkoinen havainnoija on lukija, jonka pitäisi voida seurata tutkijan päättelyä, jotta voisi ratkaista, uskooko tätä.

Yin ei laatinut kuvaustaan liiketaloustieteilijöille, mutta hänen suosituksensa kannattaa pitää mielessä näissäkin tieteissä. Tapausten kuvausta varten voidaan poimia kuitenkin joitain lisävinkkejä liiketaloustieteiden opetuscasekäytännöstä. Luonnollisesti tutkimuksen kuvauksia säätelevät viime kädessä tutkimuksen tarpeet. Silti pieni lisätyö tekee raportista hyödyllisemmän. Tämä lisätyö tarkoittaa käytännössä ainakin seuraavien asioiden kuvaamista: yrityksen historia, toimiala, keskeiset rakenteet, tunnusluvut ja numeerinen kuvaus (yrityksen koko, henkilöstö, omistuspohja), keskeiset prosessit, joista halutaan tietoa (vaikkapa laskenta, johtaminen, tuotekehitys), strategian päälinjat sekä keskeiset kilpailijat. Tällainen kuvaus tekee casen monikäyttöiseksi ja mahdollistaa sen sekundaarikäytön opetuksessa – ja ehkä myös sekundaariaineistona tutkimuksessa.

Tapaustutkimuksen ehkä keskeinen metodologinen ongelma liittyy käsitteeseen »tapaus». Monesti tapaus kannattaa hahmottaa pikemminkin tutkimusongelmaksi kuin lähtökohdaksi (Harper 1992). Mikä esimerkiksi »johto» pitää sisällään? Onko se muodollisesti määritelty johtoryhmä, verkosto vai toiminto? Voiko johdon määritellä yhteenkuuluvuuden tunteen pohjalta? Entä mikä on »yritys» – pelkkä lihaton juridinen konstruktio, juuri nyt palkkalistoilla olevat henkilöt vai myös perheet? Ihmiset, joilla on kulkuluvat? Ne, jotka pääsevät yrityksen Intranetiin? Entiset työntekijät ja osa-aikaeläkeläiset? Harjoittelijat ja tavarantoimittajat? Joulukorttiverkostoon kuuluvat toiset organisaatiot? Entä sellaiset osakkeenomistajat, joilla ei ole mitään

tekemistä yrityksen toimintojen kanssa – tai heidän edustajansa esimerkiksi investointipankissa tai pankkiiriliikkeessä?

»Tapaus» määritellään monesti joko hallinnollisesti tai alueellisesti. Ratkaisu on kauaskantoinen, sillä jos esimerkiksi omistajat tai osa-aikaeläkkeellä olevat työntekijät suljetaan tarkastelusta pois, menetetään samalla mahdollisuus tutkia yrityksen toimintaa ehkä merkittävästikin suuntaavia tekijöitä. Vastaava ongelmavyyhti liittyy tapauksen laajuuteen (White 1992). Yleensä yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa tapaus on »keskikokoinen», tutkittavissa yhden työn puitteissa. Sääntöön löytyy poikkeuksia, sillä tapaukseksi voi toki rajata General Motorsin, mutta tällaisen kohteen tutkiminen vie vuosia. Vastaava kysymys liittyy ajanjakson rajaukseen. Harva tutkija pyrkii tapaustutkimuksessa kuvaamaan edes kymmenen vuoden jaksoa, mutta tällaisessa rajauksessa on haittansa. Entä jos yrityksen toimintaa muokkaava kulttuuri on syntynyt aiemmin ja se jää jonkinlaiseksi ei-havaituksi muuttujaksi? Jos tutkii yhden yrityksen toimintaa 1990-luvun laman aikana, voivat sen ongelmat näyttäytyä ainutlaatuisina, vaikka ne selittyisivät helposti lamalla, jos asetelma olisi vertaileva.

TUTKIMUSASETELMAT JA PÄÄTTELY

Tutkimusasetelma on toimintasuunnitelma, jonka avulla päästään alustavista kysymyksistä johtopäätöksiin. Tutkimusasetelma kattaa normaalisti kysymykset ja tutkimuksen väitteet sekä kuvaa käytetyn analyysiyksikön. Lisäksi se kuvaa logiikan, joka linkittää aineiston väitteisiin. Logiikka muodostuu tulkinnassa käytetystä menettelytavasta, olipa kyseessä laadullinen tai tilastollinen tekniikka. Lopuksi asetelma kattaa periaatteet tulosten tulkitsemiseksi. Kuten Yin (2003: 35) toteaa, mitään tilastollisen päättelyn kaltaista täsmällistä metodologiaa tulosten tulkitsemiseksi ei tapaustutkimuksessa ole ole-

massa. Sen sijaan on keskityttävä laadun parantamiseen, mikä tapahtuu parhaiten huolellisuudella aineiston keruuvaiheessa ja kiireettömyydellä tulkinnassa – johtolankojen seuraamiselle on annettava aikaa.

Politiikan tutkija Aaron Lijphart erotti aikoinaan (1971) neljä tapaustutkimuksen tyyppiä. Näitä ovat vertaileva ja tilastollinen tapaustutkimus, jotka eroavat toisistaan lähinnä tapausten määrässä. Lisäksi hän puhui yksittäisestä tapaustutkimuksesta (*solo case study*), jossa tutkitaan yhtä tapausta, sekä kokeellista menettelyä noudattavasta tapaustutkimuksesta. Yin (2003) on jakanut tapaustutkimukset tapausten määrän perusteella yksittäisiin tapauksiin keskittyviin tapaustutkimuksiin, jotka hän erottaa monitapaustutkimuksista. Toisaalta hän erottaa tutkimukset, joissa on yksi tutkimusyksikkö (esimerkiksi yritys), tutkimuksista, joissa käytetään useita yksiköitä (esimerkiksi yksilöt, osastot ja yritykset). Nämä tyypit voi sijoittaa taulukon 7.1 (seur. sivulla) mukaiseen nelikenttään.

Holistinen yksikkö tarkoittaa Yinin termistössä sitä, että keskitytään esimerkiksi jonkin prosessin toiminnan tutkimiseen. Upotettu yksikkö taas viittaa tilanteeseen, jossa tutkitaan prosessin lisäksi vaikkapa työntekijöiden suhdetta prosessiin. Tällainen tutkimusasetelma on mutkikas, sillä se edellyttää kahdentasoisten tapahtumien tutkimista ja suhteuttamista toisiinsa.

Yhden tapauksen käytölle on useita hyviä syitä. Tapaus voi ensiksikin olla kriittinen. Se voi vahvistaa, haastaa tai laajentaa teoriaa. Toiseksi tapaus voi olla ääritapaus tai joskus ainutlaatuinen ja silti tuottaa tärkeää tietoa. Esimerkiksi merkittävä osa aivojen toimintaa koskevasta tiedosta tulee tapauksista, joissa joltain ihmiseltä on esimerkiksi onnettomuuden myötä vaurioitunut jokin aivojen alue. Lopuksi tapaus voi olla paljastava: sen avulla pääsee havainnoimaan kohdetta, josta ei ole aiempaa tutkimusta. Tällöin tutkimuksella on jo sinänsä arvoa, koska se avaa uuden tutkimuskohteen.

	Yksittäisiin tapauksiin keskittyvät tapaustutkimukset	*Monitapaustutkimukset*
Holistiset tutkimukset (yksi analyysi-yksikkö	• *kriittinen tapaus* testaa jotain tunnettua teoriaa • *ainutlaatuinen* tai *äärimmäinen* tapaus voi olla paljastava jo sinänsä • *paljastava* tapaus: kohde, jota ei ole aiemmin kuvattu tieteellisesti	• tutkimuksella on parempi todistearvo kuin yksittäistapauksiin perustuvassa tutkimuksessa • kallis menetelmä
Upotetut tutkimukset (useita analyysiyksiköitä)	• esimerkiksi monitasoiset organisaatiot vaativat tätä otetta	(kuten yllä)

Taulukko 7. 1. Tapaustutkimuksen tyyppejä (Lähde: Yin 2003: 41).

Kun tutkimuksessa on useampia tapauksia, puhutaan monitapaustutkimuksesta. Asetelman etuna voi pitää yksittäistutkimusta parempaa todistusarvoa, mutta siinä on myös haittansa. Usein on pakko tehdä yksittäistapaus. Montako kriittistä tapausta voidaan löytää? Samoin ainutlaatuisia tapauksia ei määritelmän mukaan voi tehdä monitapausmallilla. Kun tehdään monitapaustutkimusta, pitäisi jokaisella tapauksella olla funktio. Yin (2003: 48–53) esittää, että monitapaustutkimuksessa jokaista tapausta pitäisi kohdella ikään kuin erillistä koetta, ja ajattelun pitäisi seurata kokeellisen tutkimuksen »replikaatioajattelua», ei tilastollisen otannan logiikkaa. Jos tutkijalla on esimerkiksi mahdollisuus tutkia kolmea harvinaista tapausta, voi hän tällöin teoreettisin perustein ennustaa esimerkiksi, että kaikista saadaan samat tulokset, minkä jälkeen tehdään koesarja. Jos kaikista tapauksista saadaan samat tulokset, voidaan väittää, että teoria on saanut vahvistusta. Jokainen yksittäinen tapaus on siis ikään kuin yksi koe sarjassa, ja lopullinen päätös teorian hyvyydestä perustuu tapausten kokonaistarkasteluun, ei yksittäisten tapausten analyysiin.

Yin erottaa kaksi replikaatioajattelun tyyppiä. Ensimmäisessä teoria ennustaa, että kaikissa tutkituissa tapauksissa saadaan sama tulos (kirjaimellinen replikaatio). Jälkimmäisessä tapauksessa teoria ennustaa eri tulokset eri tapauksille (teoreettinen replikaatio). Jos aineisto käyttäytyy teorian mukaisesti, saa teoria kummassakin tapauksessa vahvistusta. Replikaatioajattelu vaatii rikkaan ja tarkan teoreettisen kehyksen, jonka pitää spesifioida ehdot, joiden vallitessa tietty ilmiö tapahtuu (kirjaimellinen replikaatio) *ja* ehdot, joiden vallitessa tietty ilmiö ei tapahdu (teoreettinen replikaatio). Jos tapaukset eivät seuraa teoriaa, on teoriaa muutettava.

Yin esittää, että replikaatiomalli kuvaa monitapausmallia paremmin kuin perinteinen tilastollinen malli, jossa tapaukset nähdään ikään kuin eri vastaajina surveytutkimuksessa. Toisinaan tapaustutkimuksessa noudatettava päättely palautetaan jonkinlaiseen varianssianalyysin intuitiiviseen versioon (ks. Eisenhardt 1989). Tapaukset pitäisi päättelyä varten ryhmittää niin, että ne muodostaisivat mahdollisimman homogeenisia ryhmiä samalla kun ryhmien väliset erot olisivat mahdollisimman selkeitä. Varianssianalyysin termeillä aineiston kokonaisvariaatio on pilkottu tällöin kahteen osaan, ryhmien sisäiseen ja ryhmien väliseen variaatioon. Edellisen pitäisi olla pieni suhteessa jälkimmäiseen. Jos näin on, vihjaa aineisto tällöin jostain kausaalisesta tekijästä, joka selittää havaitut erot. Havaittuja eroja voi yrittää selittää teoreettisesti. Tutkijan tehtävä on etsiä tällainen selitys ja osoittaa, miten se selittää havaitut erot.

ESIMERKKI MONITAPAUSTUTKIMUKSESTA

Monitapaustutkimus voi olla hyvä strategia, jos tapauksen valintaan sekä aineiston hankintaan ja analyysiin kiinnitetään erityistä huomiota. Barley (1986) tutki tietokoneavusteisen tomografiaskannerin (CT) käyttöönottoa kahdessa sairaalassa asetelmalla, joka on lähellä kahden tapauksen tutkimusta. Barleyn tavoitteena oli osoittaa, miten samaa teknologiaa käyttävät, samantyyppisessä institutionaalisessa ympäristössä toimivat organisaatiot kehittävät erilaisia sosiaalisia rakenteita huolimatta siitä, että niiden perusteet teknologisen muutoksen vastaanottamiselle ovat pääpiirteissään samat. Hänen kiinnostuksen kohteenaan oli organisaatiorakenteen muokkautuminen ulkoisten teknologisten tekijöiden ja paikallisen vuorovaikutuksen tuloksena. Barleyn alkuperäinen tavoite oli tutkia skannerin mahdollista vaikutusta röntgenosastojen työhön. Hän selvitti ennen skannerin esittelyä voimassa olleet ammatillisen työn rakenteet ja lähti tämän jälkeen havainnoimaan tomografiaskannerin käyttöönoton vaikutuksia ennen ja jälkeen laitteen esittelyn. Hän viipyi kentällä yhteensä vuoden.

Barleyn tutkimuksessa kahden tapauksen asetelmaan ei siis liittynyt teoreettista oletusta organisaatioiden erilaisuudesta tai samanlaisuudesta, vaan hän oli kiinnostunut teknologisen muutoksen etenemisestä vanhasta teknologiasta uuteen. Röntgenosastojen työhön liittyvä havainnointiaineisto oli tarkoitettu ensi sijassa syventämään dokumentein ja röntgenlääkärien haastatteluin rakennettua yleiskuvaa osastojen ammattisuhteista ja rakenteista. Hän vertaili lääkärien ja röntgenteknikoiden välisen vuorovaikutuksen tyyppien kehittymistä sairaaloissa koodaamalla havainnointitilanteet niissä ilmenevien erilaisten käsikirjoitusmallien mukaan. Toisen sairaalan käsikirjoitukset muuttuivat lääkärin auktoriteettia korostavista tasa-arvoisemmiksi, kun taas toisessa teknikot

olivat jo alun alkaen asemaltaan lähempänä lääkäreitä ja laitteen tulon jälkeen saavuttivat jopa tiedollisen yliaseman suhteessa skanneriteknologiaan perehtymättömiin lääkäreihin. Nämä erilaiset muutokset röntgenosastojen ammatillisissa suhteissa heijastuivat puolestaan muodollisiin rakenteisiin. Rakenteet olivat siis teknologian käyttöönoton alulle panema, mutta loppumuodossaan paikallisen neuvottelun ja vuorovaikutuksen ohjaama uudelleenorganisoinnin tulos. Barley rekisteröi erikseen varsinaisen toimenpiteen eri vaiheiden päätöksiin liittyvän vallankäytön ja konstruoi tästä röntgenosaston ammatillista päätöksentekorakennetta ajan yli kuvaavan objektiivisen tilaston.

Barleyn tutkimuksessa on selviä tapaustutkimuksen piirteitä. Tutkimus ei kuitenkaan perustunut ajatukseen, että toinen tapaus olisi ensimmäisestä poikkeava tai että sillä voitaisiin haastaa ensimmäisen perusteella syntynyt alustava tulos. Tapaukset ovat sen sijaan kaikin puolin samanlaisia, ja niiden väliset erot tulevat esille vasta työyhteisön vuorovaikutusrakenteisiin keskittyvän analyysin kautta. Kun aiempi teknologian ja organisaation välistä suhdetta koskettava tutkimus oli olettanut rakenteen objektiiviseksi systeemiksi ja etsinyt suoria korrelaatioita teknologisen monimutkaisuuden ja organisatorisen rakenteen välillä, oli Barleyn lähtökohtana teknologian välittyminen työyhteisöjen arkeen ja sieltä edelleen muodollisiin rakenteisiin. Teknologiaa ei siis ajateltu organisaatiota selittäväksi muuttujaksi, jonka vaikutusta voitaisiin tutkia etsimällä kaksi erilaisessa teknologisessa ympäristössä toimivaa yritystä ja vertailemalla niiden organisaatiomuotoja. Sen sijaan ajatuksena oli tutkia kahden samanlaisessa teknologisessa kontekstissa toimivan ammattiyhteisön paikallista organisoitumista ja siitä syntyviä erilaisia rakenteita. Esimerkiksi organisaation tai osaston vakiintuneet ammatilliset valtarakenteet on ymmärrettävä, ennen kuin voi ryhtyä analysoimaan uuden teknologian mukanaan tuomia muutoksia

tietyssä organisaatiossa tai työpaikassa. Toisaalta työpaikan auktoriteettirakenteet eivät determinoi muutosta, vaan tarjoavat sille vain erään lähtökohdan.

TULKINTA JA YLEISTÄMINEN

Tapaustutkimuksen tulkinnan voi rakentaa monella tavalla. Tutkimus voi lähteä teoreettisista väitteistä. Teoreettinen analyysi lähtee liikkeelle teoreettisesti rakennetusta hypoteesista, joka kuvaa ilmiön joukkona kausaalisia yhteyksiä. Alkuperäisen tapauksen löydöksiä verrataan lausumaan, jota korjataan, mikäli se osoittautuu virheelliseksi. Tämän jälkeen alkuperäinen tapaus analysoidaan tarkemmin, minkä jälkeen lausumaa jälleen korjataan, kunnes se kuvaa kohteen riittävän tarkasti. Uutta lausumaa verrataan edellä esitellyn replikaatiologiikan mukaisesti seuraaviin tapauksiin. Prosessia toistetaan niin kauan kuin tarvitaan tyydyttävän selityksen tuottamiseksi. Tämän lisäksi selitykseen kuuluu myös keskeisten johtopäätöstä uhkaavien virhelähteiden analysoiminen ja poissulkeminen ja kilpailevien hypoteesien tarkastelu. (Yin 2003.)

Toinen tulkintamalli perustuu aineiston laadulliseen tulkintaan. Siinä toimitaan periaatteessa samalla tavalla kuin selittävässä tutkimusotteessa. Ero on siinä, että tutkimus ei lähde liikkeelle teoreettisesta hypoteesista, vaan alustava hypoteesi luodaan aineistosta. Malli esitellään tarkemmin päättelyä ja tulkintaa käsittelevässä luvussa, joten siihen ei syvennytä tässä sen tarkemmin. Puhdaspiirteisimmin prosessin ovat kuvanneet Glaser ja Strauss (1967), jotka esittelivät sen luvussa 10 tarkemmin esiteltävän aineistolähtöisen teorian (*grounded theory*) yhteydessä. Laadulliseksi tulkinnaksi riittää usein myös huolellinen tapauskuvaus. Sen tulisi kattaa tapaus (tai tapaukset) mahdollisimman hyvin. Tällainen kuvaus luo hypoteeseja myöhemmille tutkijoille ja johtaa parhaimmillaan uusiin tutkimusongelmiin. Kuvaus on ymmärryksessä ensi askel, jota ei pidä vähätellä, sillä se on yleensä välttämätön esivaihe matkalla selityksiin, olipa niiden muoto mikä tahansa.

Tapaustutkimus tähtää yleensä suhteellisen yksityiskohtaiseen tietoon tapauksista. Esimerkiksi yrityksistä kerätään tietoa eri funktioista, prosesseista, johtamisesta, markkinoista tai historiasta. Tapauksia on yleensä korkeintaan muutama, joten yleistäminen on aina ongelma. Etenkin, jos noudatetaan Yinin suositusta replikaatiologiikasta, kohdataan ongelmia yleistämisen suhteen. Ajattelu takaa viime kädessä, että selitys pätee paikallisesti tutkitussa aineistossa. Se ei takaa, että tulokset pätevät aineiston ulkopuolisissa tapauksissa. Yleistettävyysongelmat ovat suurimmat yksittäisen tapauksen tutkimuksessa. Monitapaustutkimuksessa ongelma on lievempi, mutta uusien tapausten ongelma on tarkkuuden katoaminen tapauskuvauksista. Tapaustutkimuksessa tapausten valinta on usein olennaisempaa päättelyn kannalta kuin yleistyksen vuoksi. Silti pienestä tapausmäärästä ei voi tehdä laajoja yleistyksiä kuin poikkeustapauksissa.

Yin esittääkin, että yleistäminen – tai »ulkoinen validiteetti» – tapaustutkimuksessa toimii teoreettisesti. Pienestäkin tapausjoukosta voi tehdä yleisempiä johtopäätöksiä yleisemmän *teorian* avulla. Esimerkiksi hän ottaa Jane Jacobsin kuuluisan kaupunkisuunnittelua käsittelevän kirjan *The Death and Life of Great American Cities* (1964). Jacobsin kirja oli intohimoinen puheenvuoro suurkaupunkikeskustojen asuttamisen puolesta kaupunkisuunnittelun funktionalistista koulukuntaa vastaan. Tämä koulukunta, jonka työn tulokset ovat yhä kaupunkisuunnittelun valtavirtaa, hajotti kaupunkialueen toiminnallisiin alueisiin ja johti nykyisen keskusta–lähiörakenteen valta-asemaan sekä kaupunkirakenteen hajoamiseen. Jacobs argumentoi sen sijaan, että kaupunkikeskustat pitäisi säilyttää asuttuina, koska tämä takaa parhaiten sen, että

ne säilyvät viihtyisinä ja turvallisina. Esimerkiksi Kallion tai Punavuoren tapaiset kaupunginosat ovat monikäyttöisiä ja toimivat monessa rytmissä. Yin toteaa oikein, että Jacobsin väitteet perustuivat viime kädessä New Yorkin Greenwich Villageen. Hän kuitenkin *tulkitsi* ajatuksiaan laajemmilla käsitteillä – kuten korttelikoolla, puistojen piirteillä, väestöntiheydellä sekä tarpeella luoda monikäyttöisiä, useassa rytmissä eläviä alueita. Nämä käsitteet ovat olleet hyödyllisiä lukuisissa muissa keskustojen kehittämisprojekteissa ympäri maailmaa. Vaikka teoria monikäyttöisestä ja -rytmisestä kaupungista perustui yhteen tapaukseen, on Jacobsin tulkinnat tavallaan todennettu lukuisissa myöhemmissä tutkimuksissa ja kaupunkien kehitysprojekteissa.

Yleistämistä käsittelevässä luvussa palataan näihin kysymyksiin, mutta tässä yhteydessä on syytä esittää yksi vertailevan tutkimuksen metodologiasta juontuva muistutus. Normaalisti ajatellaan, että vertailututkimuksessa toiset tai useammat tapaukset pitäisi poimia ikään kuin ne olisivat tapauksia kontrolloidussa koeasetelmassa. Uusi tapaus poikkeaa ensimmäisestä yhden tai korkeintaan muutaman oleellisen muuttujan suhteen: esimerkiksi jos tutkitaan Suomea, poimitaan ensimmäiseksi vertailukohdaksi Ruotsi, josta edetään Norjaan ja Tanskaan. Ajatus on, että kun uutta variaatiota tuodaan tutkimukseen hallitusti, voidaan selitettävän muuttujan käyttäytymisessä havaitut muutokset selittää taustamuuttujalla, koska muut tekijät pysyvät käytännössä samoina. Muut muuttujat voivat kuitenkin olla myös »mahdollisimman erilaisia» (Lijphardt 1975). Suomea verrataan Kreikkaan tai teollisuusyrityksen johtamiskäytäntöä palveluyrityksen prosessiin. Liiketaloustieteellisen tutkimuksen jotkin erikoisasetelmat, kuten »benchmarking», parhaiden käytäntöjen kuvaaminen, perustuvat usein juuri mahdollisimman erilaisten tapausten vertailuun, jonka ongelmiin palataan yleistämisen yhteydessä.

PIENI N JA SUURET JOHTOPÄÄTÖKSET

Lieberson (1992) on eritellyt vertailevaan tutkimukseen liittyviä ongelmia, mutta nämä pätevät myös tapaustutkimukseen, jos se hahmotetaan kokeellisen analogian kautta. Keskeiset ongelmat liittyvät hänen mukaansa toisaalta kausaalisuuteen liittyviin oletuksiin, toisaalta oletukseen, että interaktiovaikutuksia ei ole – eli konstantit tekijät eivät voi vaikuttaa riippuvaan muuttujaan. Muita ongelmia ovat oletukset, että selittäviä tekijöitä on lopulta vain yksi, kaikki vaikuttavat tekijät on mitattu (eli mallissa ei ole spesifikaatiovirheitä), mittausvirheitä ei löydy ja että samat kausaaliset tekijät toimivat samalla tavalla kaikissa kuviteltavissa olevissa tapauksissa.

Liebersonin kuvaamat oletukset ovat hankalia erityisesti kulttuurien välisissä vertailuissa, jotka ovat yhä tärkeämmässä asemassa liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa. Palataan aiempaan esimerkkiin Suomen ja Ruotsin vertailemisesta. Jos tutkitaan erimerkiksi Helsingin kaupungin liikelaitosten toimintaa, tarjoavat Tukholman vastaavat toiminnot luontevan vertailukohdan. Suomi ja Ruotsi ovat pieniä maita, joissa on kansainvälisesti katsoen suhteellisen homogeeninen väestö. Niiden kulttuuritausta on ainakin yleisellä tasolla pitkälti sama. Lisäksi mailla on pitkä yhteinen historia, samankaltainen lainsäädäntö, kulttuuri, hallintokoneisto (perustuslaillinen valtiomuoto) ja kansainvälinen talouselämä. Lisäksi Tukholma ja Helsinki ovat monella tavalla samankaltaisia kaupunkeja. Haitta on lähinnä »kontaminaatio»: Tukholma ja Ruotsi ovat suomalaisille aina paitsi vertailukohtia ja kilpailijoita, myös oppimatkojen kohde. Maiden välillä on lisäksi ilmeisiä eroja, kuten kieli tai markkinoiden koko, joiden avulla voidaan rakentaa kausaalista tutkimusta muistuttavia vertailuasetelmia. Vertailuasetelma tuntuisi luontevalta.

Tässä ajatuksessa piilee kuitenkin monenlaisia ongelmia. Esimerkiksi maiden hyvinvointipolitiikka on sittenkin melko

erilaista. Sairausvakuutusjärjestelmä, sairauskarenssipäivät ja työttömyyskorvaukset vaihtelevat, kuten vaihtelee myös vaikkapa työllisyydelle annettu paino politiikassa. Samoin merkittäviä eroja löytyy varallisuudesta: Ruotsin pitkäaikainen vauraus merkitsee suomalaista korkeampaa kulutustasoa, vaikka henkilöä kohden mitatussa bruttokansantuotteessa ei ole olennaisia eroja. Myös kaupunkien teollinen historia on erilainen: Tukholma on vanha, monipuolinen teollisuus- ja kauppakaupunki, jonka rahamarkkinat ovat olleet maailman kehittyneimpien ja vauraimpien joukossa jo 1950-luvulla. Myös kuntien välinen yhteistyö on Helsingissä erilaista kuin Tukholmassa.

Lukuisat tekijät siis vaihtelevat. Mikä tahansa asetelma, jossa väitetään, että Tukholman ja Helsingin alueilla toimivien yritysten toiminnassa havaitut erot selittyvät juuri jollain tietyllä tekijällä (tai tekijöiden kombinaatiolla), voidaan kyseenalaistaa monilla vastaväitteillä. Tutkijalla ei ole oman järkeilyn lisäksi mitään mahdollisuutta sulkea pois joukkoa mahdollisia muita selityksiä, koska maat ovat ainutlaatuisia ja muita tapauksia ei vertailuun löydy. Joitain eroja voidaan sulkea teoreettisilla perusteilla tai aiempien empiiristen tutkimusten valossa pois, mutta asetelmaan jää silti aina aukkoja.

Esimerkki paljastaa monta huomautusta, jotka Lieberson teki. Suomen ja Ruotsin tutkimukseen tulee väkisin mittausvirheitä, ja jotkin muuttujat jäävät mittaamatta. Lisäksi voimme tuskin olettaa, että kausaliteetti olisi determinististä: esimerkiksi johtaminen voi yhtä hyvin parantaa kuin heikentää liikennelaitoksen tulosta. Tuloksen edistämiseksi tehdyt kampanjat eivät aina johda parempiin tuloksiin. Huonokin johto voi toisinaan tehdä hyvää tulosta. Kausaliteetti on lisäksi kompleksista, joten sen tutkimisesta ei selviä yksinkertaisilla loogisilla päättelysäännöillä.

Näitä ongelmia ei ole aina tiedostettu vertailevassa tutkimuksessa. Liiketaloustieteessä rakennetaan yleensä asetelma,

jossa kahta tai useampaa maata vertaillaan tietyn riippumattoman tekijän tai tekijäkombinaation suhteen. Vertailun kohteita ovat esimerkiksi talouden järjestelmät (Whitley 1991), organisaatiorakenne (Maurice 1979) tai työhön liittyvät asenteet (Hofstede 1982). Mikäli yritystoimintaan liittyvä ilmiö eroaa maittain, annetaan selitykseksi usein »kulttuuri» tai »institutionaalinen ympäristö». »Kulttuuri» määritetään kuitenkin usein vain ja ainoastaan suhteessa toisiin kulttuureihin, usein sijoittamalla se erilaisiin kansallisten erojen matriiseihin ja jatkumoihin. Tämä johtaa siihen, että kulttuurit ja kansalliset liiketoimintaympäristöt määritellään karkeina klustereina, jolloin kunkin kansallisen kulttuurin erityispiirteet ja sisäinen moninaisuus häipyvät näkyvistä. Suomi on samankaltainen Ruotsin, Norjan ja Tanskan kanssa, mutta sillä on myös voimakkaita yhtymäkohtia vaikkapa Saksan yhteiskunnallisiin ja kulttuurisiin perinteisiin. Lisäksi suomalaisuus merkitsee vaikkapa Oulussa eri asioita kuin Helsingissä.

Ongelmat toistuvat myös yhden kulttuurin sisäisissä tutkimuksissa. Esimerkiksi jo aiemmin mainitussa kirjassaan Peters ja Waterman (1988) tarkastelivat yli neljänkymmenen taloudellisesti menestyneen amerikkalaisen suuryrityksen menestystekijöitä. Tutkimuksen oletus oli, että menestyneitä yrityksiä yhdistävät tietyt menestystekijät, kun taas heikko taloudellinen tulos liittyy kyseisten tekijöiden puuttumiseen. Toisaalta Peters ja Waterman eivät tutkineet lainkaan heikkoja tai suorastaan epäonnistuneita yrityksiä tarkistaakseen, onko todella näin. He vain olettivat, että menestymättömyys tulee selitettyä samalla, kun löytyy menestystä määrittävä yritysorganisaation ja strategian tyyppi. Toinen ongelma liittyi tapaan, jolla kausaliteetin ajateltiin toimivan menestyneiden yritysten joukossa. Peters ja Waterman löysivät kahdeksan teemaa, jotka olivat yhteisiä erinomaisille yrityksille. Kuitenkin yritykset olivat niin erilaisia, että on vaikea nähdä niiden kaikkien saavan samanlaista hyötyä Petersin ja Watermanin

menestystekijöistä. Tutkitut yritykset olivat esimerkiksi hyvin erilaisissa kehitysvaiheissa, mikä osaltaan säätelee liikkeenjohdollisia painotuksia liiketoiminnan kehittämisessä. Mitä olisi Nokialle tapahtunut 1990-luvun alun käännekohdassa, jos se olisi seurannut Petersin ja Watermanin neuvoa »Pysy siinä liiketoiminnassa, jonka jo tunnet»?

Vastaaviin huomioihin nojautuen 1950-luvulla esitettiin kin, että tapaustutkimuksella ei ole tieteellistä arvoa. Kritiikki kiteytyi ajatukseen nollasta vapausasteesta: yhden tapauksen casetutkimus ei anna aineistolle mahdollisuutta kumota tutkijan käsityksiä, joten tällaisella aineistolla ei ole minkäänlaista tieteellistä arvoa (Campbell ja Stanley 1973; Robinson 1951). Tutkijan tulisi kerätä aineistoa vähintään kahdesta tapauksesta, jolloin aineisto saa mahdollisuuden kumota tutkijan näkemys. Tästä argumentista kuitenkin luovuttiin pian. Esimerkiksi Campbell (1975) totesi myöhemmin, että oli ollut aiemmin väärässä. Tutkijan päättelyä muokkaa aina käsitekehikko tai teoria, joten hän ei muodosta johtopäätöksiään sattumanvaraisesti. Aineistolla on siis aina mahdollisuus, sillä se voi pakottaa tutkijan muuttamaan käsityksiään. Myös induktion ennustevoimaa epäiltiin, sillä se perustuu jälkikäteiseen järkeilyyn (Turner 1953; vrt. luku 10). Kritiikin ydin on hyväksytty myöhemmin (ks. Seale 1999: 85). Induktiivinen työtapa kannattaakin nähdä tulkinnan organisoimisen käytännöllisenä välineenä, ei keinona tuottaa välttämättä tosia tuloksia.

TAPAUSTUTKIMUS NÄYTENÄKÖKULMASTA

Tapaustutkimusta ei tarvitse hahmottaa kokeellisen ajattelun sovelluksena, vaan sen voi ajatella myös näytenäkökulmasta käsin. Tällöin lähdetään siitä, että useimmat tutkimustapaukset on kerätty tutkijan ajattelun rikastamiseksi. Jo yksikin lisätapaus on hyvä tapa tehdä havaintoja ja nostaa esille

kysymyksiä, joilla voi tulkita aiempaa tapausta uudelleen. Jos tutkimuksen tarkoitus on rikas tulkinta, joka on näytenäkökulmasta katsoen tutkimuksen olennainen tavoite, ei oletettujen kausaalisten rakenteiden etsiminen ole keskeinen tutkimuksen tavoite. Näytenäkökulma sopii kvalitatiiviseen tapaustutkimukseen monesti paremmin kuin kausaaliseen ajatteluun perustuva ajattelutapa.

Tapaustutkimusta tehdessä pitäisi huomata luvun alussa esittämämme kommentti institutionaalisesta sitoutumisesta käytännöllisen elämän käsitteisiin ja luokituksiin. Tavallinen tapaustutkimus sisältää monia vakioisia elementtejä, kuten kuvauksen yrityksen historiasta, ympäristöstä, kilpailijoista, lainsäädännöstä ja henkilöstöstä sekä organisaatiosta. Juuri nämä samat asiat luetellaan uusille työntekijöille ja ne selvittää myös pätevä webkonsultti. Samat käsitteet löytyvät vuosikertomuksista, mainoksista, ja pörssille annetuista raporteista. Tapaustutkimuksen taustalla oleva esiymmärrys sitoo tutkimuksen vahvasti arkisiin, ei-tieteellisiin käsitteisiin ja tapoihin ymmärtää maailma. Samalla kuvaus sitoutuu praktisiin tapoihin jäsentää maailma. Tämä on tehokas tapa kuvata yritys, jos halutaan toimia sen kanssa tai ymmärtää sitä. Johtamiseen tarvitaan laaja ymmärrys yrityksestä, ja kyseinen tapa tarjoaa siihen toki keinon, onhan kyseessä lopulta vain yksi vaihtoehtoinen yrityksestä kertova versio.

Haitta piilee siinä, että muutkin käyttävät samaa kuvaustapaa. Kuvaus toimii juuri siksi, että muutkin sen tuntevat. Sen tehokkuus ei kerro, että kuvaus olisi tosi, vaan että se on yleisesti hyväksytty. Tutkijalle tämä aiheuttaa ongelman: jos näitä käsitteitä käyttää, on niistä vaikea päästä eroon, vaikka niin tahtoisikin. Ne muokkaavat joka tapauksessa lukijoiden ajattelua. Vaikka tutkija esittäisi yrityksestä uuden, valaisevankin tulkinnan, voi esiymmärrys silti työskennellä häntä vastaan. Tulkintoja myös puolustaa moni, sillä niihin on sitoutunut erilaisia, usein hankalasti ennakoitavia etuja.

Eräs tapa välttää perinteiseen liiketaloustieteelliseen tapaustutkimukseen liittyvä vakiintuneisiin käsitteisiin kytkeytyminen on etsiä kohdeyritykseksi organisaatioita, jotka ovat jollain tapaa poikkeavia. Tutkija, joka on kiinnostunut organisaatiokulttuurista ja symboliikasta voi valita tapaukseksi hautaustoimiston »esillepanotyön» (Barley 1983) tai vaikka siivousliikkeen kirkkautta ja puhtautta korostavien arvojen merkitykset (Paalumäki 2004).

Ottamalla kohteeksi tapauksen, jonka luonne johdattelee käyttämään muita kuin perinteiseen liiketaloustieteelliseen käsitteistöön kuuluvia termejä, tutkijalla on mahdollisuus näyttää, miten tuttujen käsitteiden merkitystä voidaan laajentaa ja syventää tutkimalla niitä toisen tyyppisessä kontekstissa. Esimerkiksi maanviljelijän työtä voidaan hyvin kuvata yrittäjyyden käsitteellä, mutta silloin ei rajauduta tavanomaisiin taloudellisiin ja psykologisiin teorioihin, vaan pyritään ymmärtämään maatalousyrittäjän työtä perheeseen ja sukuun liittyvänä elämänmuotona. Tämän elämänmuodon oletetaan selittävän »yrittäjänä» toimimisen ja yrittäjäroolissa pysymisen paremmin kuin vaikkapa liiketoimintamahdollisuuksien havaitsemiseen, riskinottokykyyn tai persoonallisuuteen liittyvät seikat. Niinpä maanviljelijöihin ja heidän lähiyhteisöönsä kohdistunut tutkimus (Katila 2001) antaa eväitä haastaa perinteiset yrittäjyyden käsitteen sisällöt myös muihin kuin itse tutkimukseen kytkeytyviin yrittäjäryhmiin kohdistuvassa tutkimuksessa. Samalla tällainen tutkimus muistuttaa siitä, että vakiintunut kuva yrittäjästä sopii parhaimmillaankin kuvaamaan vain tietyn tyyppisen yritystoimintaa harjoittavan ryhmän elämäntapaa ja suuntautumista taloudelliseen toimintaan.

Parhaimmillaan esimerkiksi semiotiikan (Broms ja Gahmberg 1983), narratiivien analyysin tai vuorovaikutustutkimuksen tuottamat uudet käsitteet ja teoreettiset perspektiivit auttavat näkemään uusia asioita ja ymmärtämään yrityksiä

uudella tavalla. Samalla ne voivat tuoda perinteisempään tutkimukseen uusia muuttujia ja mittareita. Tapaustutkimuksen metodologiaa voi rikastaa käsitteellisten ja teoreettisten innovaatioiden kautta. Useimmat otteen metodologisissa perusteissa olevat ongelmat on mahdollista välttää, kun ei yritä ratkaista Liebersonin osoittamaa paradoksia pienen N:n ja laajojen johtopäätösten välillä. Liiketaloustieteen metodologiassa tapaustutkimus on tärkeä instrumentti, jota muissa yhteiskuntatieteissä ei ole hyödynnetty samassa mitassa. Sen heikkoudet liittyvät lähinnä siihen, että yritystapausten käsittely kauppatieteissä on saanut vahvoja vaikutteita opetuscasekäytännöstä ja normatiivisesta liikkeenjohtokirjallisuudesta. Tällöin tapaustutkimuksella tarkoitetaan yhä pääsääntöisesti yrityksen erilaisia piirteitä ja liikkeenjohdollista otetta kuvaavia elementtejä sekä niiden roolia yrityksen menestyksen määrittymisessä. Tapaustutkimuksen avulla voidaan kuitenkin tutkia myös yleisemmin yritysten ja organisaatioiden käyttäytymistä. Samoin sen avulla voidaan tuottaa kuvauksia, jotka kyseenalaistavat vallitsevat tulkinnat liiketoiminnan ja yritysjohtamisen todellisuudesta.

Näytenäkökulma: miten tutkia yrityskulttuuria, narratiiveja ja diskurssia

8. *Organisaatiokulttuuri ja narratiivien tutkimus*

Organisaatio- tai yrityskulttuuri nousi liikkeenjohtotutkimuksen keskiöön 1980-luvulla (Ouchi 1981). Tähän vaikutti ennen muuta Japanin huomiota herättänyt nousu yhdeksi maailman johtavista talousmahdeista Yhdysvaltojen rinnoille. Siihen asti oli enemmän tai vähemmän uskottu, että amerikkalaiset liiketoiminnan ja johtamisen mallit olisivat yleispäteviä kulttuurissa kuin kulttuurissa ja että paikallisten yritysten tulisi menestyäkseen noudattaa näitä englantia puhuvissa maissa kehiteltyjä teorioita ja ideoita. Japanin vahvistuminen ei kuitenkaan ollut selitettävissä sillä, että japanilaiset olisivat soveltaneet »oikein» amerikkalaisia liikkeenjohto-oppeja oman talouselämänsä rakentamisessa. Näytti pikemminkin siltä, että Japani toimi toisenlaisten uskomusten ja arvojen varassa kuin mitä länsimaiset organisaatiot olivat perinteisesti noudattaneet teollisessa toiminnassa. Liiketoiminnan menestyksen salaisuutta ruvettiinkin etsimään Japanin erityisestä yrityskulttuurista, jonka ajateltiin olevan resepti, jonka avulla japanilaiset yritykset olivat kyenneet menestymään valtavirrasta poikkeavissa olosuhteissa.

Järkeily johti pian siihen, että myös länsimaisista yrityksistä ryhdyttiin etsimään kulttuurisia piirteitä ja syväraken-teita. Ajateltiin, että niistä löydetään uudenlaista osaamista ja kyvykkyyttä perinteisen hierarkisesti johdetuille organisaatioille. Liikkeenjohtajat, konsultit ja tutkijat keskustelivatkin pian siitä, miten menestyvien yritysten taustalta voidaan löytää vahva organisaatiokulttuuri, jota on rakennettu jo vuosien ajan ja joka useassa tapauksessa on lähtöisin yrityksen perustajan tai omistajan arvomaailmasta ja työstä (Schein 1987). Ajatus oli, että kulttuuri luo ainutlaatuisuutta ja erityisyyttä, joka auttaa yritystä erottumaan kilpailijoistaan. Samalla se auttaa organisaation jäseniä sitoutumaan yrityksen arvoihin ja tavoitteisiin tavalla, joka ei perustu suuryritykselle perinteisesti piirteenomaisiin raskaisiin byrokraattisiin rakenteisiin ja valvontamentaliteettiin. Organisaatiokulttuuri muokkaa yrityksestä eräänlaisen heimon, jonka jäsenten ajatellaan jakavan tietyt perusoletukset ja arvot ja toimivan tiiviisti yhdessä ryhmän selviytymisen puolesta.

Emme liioittele suuresti, jos sanomme, että organisaatiokulttuurin tutkimus oli seikka, joka irrotti liiketaloustieteellisen tutkimuksen faktanäkökulmasta 1980-luvulla. Kun organisaatioita alettiin tutkia pikemminkin kulttuureina kuin vaikkapa rationaalisia päätöksiä tekevinä yksikköinä (Coase 1937) tai rakenteina (Pugh ym. 1968), aukenivat tutkijoiden silmät monille uusille asioille, kuten kognitiivisille ajattelumalleille ja rituaaleille. Samalla siirryttiin positivistisesta tutkimuskulttuurista tulkitsevaan tutkimusotteeseen. Kun kulttuurintutkimus levisi yhdeksi organisaatiotutkimuksen vallitsevaksi perinteeksi, perinne kuitenkin hajosi useaksi erilaiseksi tutkimuslinjaksi. Kun ovet tulkitsevan yhteiskuntatieteen suuntaan oli avattu, haettiin vaikutteita nopeasti paitsi kulttuurintutkimuksesta, myös kirjallisuus- ja kielitieteistä, semiotiikasta sekä vuorovaikutustutkimuksesta. Myös erilaisia kriittisiä perinteitä alettiin arvostaa;

näistä tärkeimmät ovat olleet kriittinen organisaatioteoria ja naistutkimus.

Siirtymän taustalla oli Japanin taloudellisen menestyksen lisäksi useita muitakin syitä. Osin nämä liittyvät talouselämän kansainvälistymiseen ja yhtenäiskulttuurien murtumiseen. Kun suuryritykset alkoivat toimia useissa eri maissa ja niiden johtajisto alkoi kansainvälistyä, havaittiin, että esimerkiksi rationaalisuuskäsitykset vaihtelivat maasta ja kulttuurista toiseen. Uudeksi haasteeksi tuli työelämän naisistumisen myötä myös sukupuoli: uusien naisjohtajien intressit ja odotukset olivat toisenlaisia kuin perinteisen yritysorganisaation toimintatavat. Tutkijat tarvitsivat uudenlaisia käsitteellisiä ja metodisia työkaluja, jotta olisivat ymmärtäneet, mitä yrityksissä tapahtui: miten niiden arvot ja toimintakäytännöt muokkautuivat, miten päätöksiä tehtiin, miten yritysten sisäinen koheesio ja ryhmittymät saivat muotonsa. Myös kotimarkkinoilla toimivissa yrityksissä kohdattiin uudenlaisia ajattelutapoja, kun yritysten johtoon tuli ihmisiä, jotka eivät jakaneet esimerkiksi 1950-luvun ilmiselviä käsityksiä liki sotilaallisen hierarkkisen päätöksenteon ja tottelevaisuuden tärkeydestä.

Tässä ja seuraavassa luvussa esitellään neljää näytenäkökulman mukaista tutkimusperinnettä, organisaatiokulttuurien ja narratiivien tutkimusta sekä diskurssi- ja keskustelunanalyysia. Kun puhumme kulttuurista, huomiomme kohteena on kulttuuri sanan laajassa merkityksessä, ei eliittikulttuuri (Williams 1981).

Organisaatiot kulttuureina

»Kulttuuri» on perinteisesti yksi yhteiskuntatieteiden hankalimpia termejä. Antropologit Kroeber ja Kluckhohn (1952) löysivät jo 1950-luvun alun antropologiasta toistasataa erilaista määritelmää tälle termille. Yhteiskuntatieteissä termillä tarkoi-

tettiin vielä 1960-luvulla yleisesti lähinnä erilaisia ideoita, ajatuksia, aatejärjestelmiä ja ideologioita erotuksena helpommin mitattavista rakenteista ja luokista. Nykyisin kulttuurintutkimus on käytännössä läpäissyt esimerkiksi koko sosiologian; joskus on suorastaan vaikea löytää tutkimusta, joka ei vähintäänkin sivuaisi kulttuuria. Myös liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa kulttuuri on muodostunut keskeiseksi organisaation vertauskuvaksi esimerkiksi vielä 1970-luvulla yleisten kone- ja organismivertausten sijasta (Smircich 1983; Alvesson ja Berg 1992). Kulttuurintutkimusta on tehty rituaalien ja tarinoiden kaltaisten »ilmeisen» kulttuuristen asioiden lisäksi myös muista ilmiöistä. Esimerkiksi organisaation oppimista on hiljattain tarkasteltu tulkinnallisen tutkimuksen keinoin eräänä työyhteisöjen toiminnan piirteenä. Näin on pyritty tuottamaan täysin toisenlainen näkökulma siihen, miten organisatorinen oppiminen ja osaaminen rakentuvat (Wenger 1999).

Vaikka kulttuurin käsite on moniselitteinen, tutkimustraditioiden tasolla tarkasteltuna vaihtelua on vähemmän. Vaikutusvaltaisessa artikkelissa Smircich (1983) on jaotellut kulttuurikäsitykset viiteen luokkaan (Taulukko 8.1). Samalla hän esittää, miten nämä näkemykset liittyvät organisaatiotutkimuksen oletuksiin. Kulttuuri voidaan nähdä ensiksikin instrumenttina, joka on syntynyt täyttämään ihmisten biologisia ja psykologisia tarpeita. Näin kulttuuri ymmärretään etenkin klassisessa johtamisteoriassa. Organisaatio toimii omien sääntöjensä ja valtasuhteidensa ohjaamana, mutta kulttuurisessa kontekstissa. Mikä toimii Yhdysvalloissa ei välttämättä toimi Ranskassa, jossa ihmiset ovat tottuneet käyttäytymään eri tavalla. Toiseksi kulttuurin voi nähdä sisäisenä muuttujana: organisaatiot luovat oman kulttuurinsa. Ne tuottavat paitsi tavaroita ja palveluja myös kulttuurin ikään kuin siinä sivussa. Tämä kulttuuri voi joko edistää tai haitata organisaation päämäärien toteutumista. Kulttuuri on molemmissa perinteissä informaalin organisaation tai ilmapiirin kal-

tainen muuttuja, joka selittää poikkeamia organisaation haluamista toimintatavoista.

Kulttuurin voi kuitenkin hahmottaa paitsi muuttujaksi myös organisaation perusmetaforaksi: organisaatiot ovat kulttuureja. Kulttuuri ohjaa toimiamme ja ajatteluamme kokonaisvaltaisesti. Voimme esimerkiksi sisäistää kulttuurin arvot, luokitukset ja symbolit, jotka ohjaavat ajatteluamme ilman, että edes huomaamme, mistä on kyse. Kulttuuri on jaetuista merkityksistä muodostuva koodi, jonka avulla ihmiset ymmärtävät maailmaansa. Smircich erottaa kolme erilaista tapaa käyttää kulttuuria organisaation metaforana. Kognitiivisessa antropologiassa kulttuuri nähdään käsite- ja luokittelujärjestelmänä, jonka avulla ihmiset määrittävät asioiden paikan ja järjestyksen. Organisaatiotutkimuksen traditiot, joissa organisaatio nähdään kognitiivisina järjestelminä ja oppimisena, palautuvat lähelle tätä näkemystä. Symbolisessa perinteessä kulttuuri nähdään joukkona jaettuna symboleita ja merkityksiä. Tutkijoiden tehtävä on tulkinta näitä symboleja, joiden sisältämät tärkeimmät merkitykset ovat usein paremminkin emotionaalisia ja sosiaalisia kuin kognitiivisia. Liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa tämä perspektiivi sai vankan aseman postmodernismin ja etnografisen kenttätyön myötä 1980-luvun lopulla. Lopuksi kulttuurin voi ymmärtää strukturaalisena ja psykodynaamisena ilmiönä Claude Lévi-Straussin strukturaalisen antropologian tapaan. Kulttuuri on sinänsä keinotekoisten, tavallaan keksittyjen merkkien järjestelmä, joka säätelee merkkien käyttöä tiedottomasti. Tästä perspektiivistä voidaan esimerkiksi kysyä, miksi tapaamme aina hahmottaa organisaatiot tilallisesti järjestyvin termein. Miksi lähes automaattisesti ajattelemme, että »johto» on »ylempänä» kuin työntekijät, tai miksi puhumme kiihkeistä, kiireisistä kausista erotuksena hitaammista ja rennommista kausista? Tällaiset erottelut juontuvat merkitysjärjestelmien rakenteellisista – eli strukturaalisista – piirteistä. Organisaatioita on tästä näkökulmasta tutkittu edelleen vähän.

Antropologiasta polveutuvat »kulttuurin» käsitteet	*Teemat johtamis- ja organisaatio-tutkimuksessa*	*»Oganisaation» käsitteet organisaatiotutkimuksessa*
Kulttuuri on ihmiskunnan biologisia ja psykologisia tarpeita palveleva väline (esim. Malinowskin funktionalismi).	Kulttuurien välinen tai vertaileva johtamisen tarkastelu	Organisaatiot ovat sosiaalisia välineitä, jotka auttavat suoriutumaan erilaisista tehtävistä (esim. Fayolin klassinen johtamisteoria).
Kulttuuri toimii sopeuttavana ja sääntelevänä mekanismina. Se yhdistää yksilöt sosiaalisiin rakenteisiin (esim. Radcliffe-Brownin rakennefunktionalismi).	Yrityskulttuuri	Organisaatiot ovat sopeutuvia eliöitä, jotka ovat vaihtosuhteessa ympäristönsä kanssa (esim. kontingenssiteoria).
Kulttuuri on jaettujen kognitioiden ja merkitysten järjestelmä. Ihmismieli luo kulttuuria rajallisten sääntöjen avulla (esim. Goodenoughin etnotiede).	Organisatoriset kognitiot	Organisaatiot ovat tietämysjärjestelmiä. Organisatorisen toiminnan säännönmukaisuus perustuu organisaation jäsenten vaihtelevassa määrin jakamiin merkityksiin (esim. kognitiivinen organisaatioteoria).
Kulttuuri on jaettujen symbolien ja merkitysten järjestelmä. Symbolinen toiminta pitää tulkita, lukea tai avata tullakseen ymmärretyksi (esim. Geertzin symbolinen antropologia).	Organisatorinen symbolismi	Organisaatiot ovat symbolisen diskurssin luomia kaavanmukaisuuksia. »Organisaatiota» ylläpidetään jaettuja merkityksiä ja jaettuja todellisuuksia edistävien symbolisten käytäntöjen kuten puheen kautta.
Kulttuuri on yleismaailmallisen tiedostamattoman rakenteen heijastuma (esim. Lévi-Strauss'n strukturalistinen semiotiikka).	Tiedostamattomat prosessit ja organisaatio	Organisatoriset muodot ja käytännöt ovat tiedostamattomien prosessien näkyviä ilmenemismuotoja.

Taulukko 8.1. Organisaation käsitteet organisaatiotutkimuksessa (Smircich 1983).

Smircich esittää, että kahdessa ensimmäisessä perinteessä kulttuuri nähdään muokattavissa olevana asiana. Kulttuuri on johtamisen väline: johto voi esimerkiksi hallita ulkomaille laajentuvaa toimintaansa kieli- ja kulttuurikoulutuksen avulla. Organisaatioiden kulttuureja voi vahvistaa: esimerkiksi organisaation sisäisessä koulutuksessa esiintyviä »akateemisia» piirteitä voidaan tarpeen mukaan joko vahvistaa tai heikentää (vrt. Schein 1987; vrt. Biggart 1989). Jos kulttuuri taas nähdään inhimillisenä perusmetaforana (kolme viimeisintä perinnettä), on sen johtaminen paljon hankalampaa. Miten irrottaa ihmiset tavasta tehdä kielellisiä ja ajatuksellisia vastakkainasetteluja? Miten heitä voi estää luokittelemasta kognitiivisesti esimerkiksi työsuorituksia vaikkapa »hyviin», »keskinkertaisiin» ja »huonoihin» tai työntekijöitä »nuoriin» ja »vanhoihin»? Entä miten estää näihin käsitepareihin liittyvät arvostelmat, esimerkiksi nuoruuden näkeminen hyvänä ominaisuutena?

Suhteellisen pian havaittiin myös, että organisaatiokulttuurista ei voi puhua yksikössä. Organisaatioissa on aina useita kulttuureja. Erilaiset ryhmät rakentavat alakulttuureja: juristit omansa, laskenta omansa, johto omansa. Projekteillekin kehittyy oma kulttuurinsa. Lisäksi eri alakulttuureihin kuuluvat ihmiset voivat hyödyntää useita kulttuureja siirtyessään yhdestä tilanteesta toiseen – ja usein myös samanaikaisesti, jos tilanne niin vaatii. Lopuksi huomattiin, että kulttuurit eivät aina ole kovinkaan yhtenäisiä, vaan ristiriitaisia ja aukkoisia: konsistenteissakin kulttuureissa on omat sokeat pisteensä, kuten luokkien väliin jäävät asiat tai symbolijärjestelmän tietynlaiset »katvealueet». Martin (1992) on analysoinut yhden yrityksen organisaatiota kolmesta eri näkökulmasta. Hän osoittaa, miten kulttuuri kiinteyttää yritystä luomalla yhtenäisen ajattelu- ja toimintatavan, mutta samalla pilkkoo sitä erilaisiksi alakulttuureiksi ja luo yhteensovittamattomia näkemyksiä. Ihmiset tulkitsevat yrityksen tapahtumia lisäksi

lukuisilla tavoilla erilaisista näkökulmista ja intresseistä käsin. Toisin kuin esimerkiksi 1960-luvun rakenteellisissa näkemyksissä tai taloustieteellisissä näkemyksissä Martin näkee yrityksen joukkona erilaisia kulttuurisia orientaatioita, joista vain osalla on ylipäänsä suhde yrityksen tavoitteisiin – saati sitten pyrkimys edistää niitä.

ESIMERKKI: SYMBOLIT JA RITUAALIT TOIMINNAN OHJAAJINA

Tärkeä varhainen organisaatiokulttuurin tutkimuksen alue liittyi riitteihin ja rituaaleihin. Ne ovat arkisia, havaittavia seikkoja, jotka paljastavat tarkemmin katsoen monia organisaation elämään liittyviä asioita. Sinänsä riitit ovat vain yksi osa lukuisista kulttuurisista muodoista, joihin voidaan laskea myös esimerkiksi myytit, saagat, legendat, tarinat, folklore, symbolit, kieli, fyysinen ympäristö ja erilaiset esineet (Trice ja Beyer 1984). Nämä tavallaan »ilmaisevat» kulttuurin piirteitä.

Esimerkin ritualismista yrityselämässä tarjoavat kokoukset. Jonkinlaisena paradoksina voidaan pitää johtajien ja erilaisten ammattilaisten tyypillistä valitusta liioista ja turhista kokouksista, jotka vain tuhlaavat aikaa. Käsitys on usein varmasti tosi: useimmat kokoukset voitaisiin perua ilman merkittävää uhkaa toiminnan tehokkuudelle. Silti turhissakin kokouksissa istutaan. Niistä puhutaan. Niihin valmistautumisesta tehdään numero. Niihin pääsystä kamppaillaan. Mistä tässä on kyse? Yksi tapa ajatella asiaa on miettiä kokouksia rituaalisina suorituksina. Esimerkiksi pääsy johtokunnan tai johtoryhmän kokouksiin vaikka sitten vain esittelemään asioita on merkki tärkeydestä. Säännöllinen pääsy näihin kokouksiin taas kertoo vakiintuneesta asemasta – aivan kuten pääsy ehtoollista jakamaan tekee kerralla näkyväksi aseman uskonnollisessa yhteisössä (ks. Boden 1994). Kokouksilla on myös merkittävä asema päätöksenteossa: vaikka kokoukset usein lähinnä siunaavat päätökset kirjaamalla muualla jo tehdyt asiat pöytäkirjoihin *ex post facto*, täyttyy näin yrityselämälle tärkeä rationaalisuuden symboliikka. Asiat voidaan jälkeenpäin selittää ikään kuin ne olisivat johtuneet kokouksissa tehdyistä päätöksistä, olipa asioiden ja päätösten suhde alunperin ollut mikä tahansa.

Millaisia seurauksia riiteillä ja rituaaleilla sitten on? Nämä voidaan Smircichin (1983) kuvaamasta funktionalistisesta näkökulmasta käsin jakaa ilmifunktioihin ja piiloisiin funktioihin. Sadetanssin ilmifunktio on sateen tuottaminen; piilofunktio on yhteisön lujittaminen kuivan kauden koetusten keskellä (ks. Merton 1957). Esimerkiksi Beyer ja Trice (1987) erottavat neljä funktiota johtajille annettavalle koulutukselle, kun sitä tarkastellaan vaikkapa ylioppilasjuhlien tai ripillepääsyn tapaisena siirtymäriittinä (Taulukko 8. 2).

Käytännölliset seuraukset	
Ilmifunktiot	Ehdokkaan taitojen läpikotainen arviointi varmistaa, että vain pätevät ihmiset kohoavat johtoasemiin.
Piiloiset funktiot	Yrityksen toiminnan keskeiset seikat tulevat viestityksi ja pannuksi toimeen. Johtajat voivat arvioida toistensa vahvuuksia ja heikkouksia.
Ilmiasulliset seuraukset	
Ilmifunktiot	Voittaneen ehdokkaan sosiaalinen identiteetti muuttuu muiden silmissä
Piiloiset funktiot	Johtajien arvovalta vahvistuu. Johdon keskinäiset sosiaaliset tunnesiteet vahvistuvat.

Taulukko 8. 2. Johtajille annetun koulutuksen funktioita (Beyer ja Trice 1987: 10).

Seremonioiden avulla taas hoidetaan myös ikäviä asioita, kuten esimerkiksi johtajien vaihdoksia. Ensiksi organisaation jäsenet kiinnittävät huomionsa henkilöön ja julkisesti liittävät hänet organisaation ongelmiin: tällainen nöyryytyspuhe voi koskea esimerkiksi henkilökohtaisen elämän ongelmia. Toisessa vaiheessa henkilön mainetta pilaa vaikkapa tutkimusraportti tai laskelma. Kolmannessa vaiheessa henkilö siirretään tehtävistään sivuun. Lopuksi valitaan seuraaja, usein näyttävän seremonian saattamana.

Tällainen nöyryytysrituaali voi olla »lyhennetty», jolloin tapahtumat vyöryvät dramaattisella vauhdilla usein muutaman päivän aikana. Pidempi prosessi on kuitenkin tehokkaampi, sillä siinä rituaali tekee valtasuhteet tehokkaammin näkyviksi ja antaa katsojille aikaa valmistautua tapahtumiin sekä pohtia myös omaa asemaansa suhteessa yrityksen vallankäyttöön. Rituaalin ilmifunktioksi Beyer ja Trice (1987) käsittävät erotetun henkilön sosiaalisen aseman hävittämisen. Piilofunktioiksi taas voidaan hahmottaa esimerkiksi nämä: riitti antaa yritykselle aikaa keskustella ongelmistaan, se muokkaa yrityksen sisäisiä ryhmittymiä, ja jäljelle jääneiden rooli tulee määriteltyä uudelleen.

Riitit ja rituaalit eivät välttämättä saavuta tarkoitustaan, sillä ihmiset voivat kääntää niiden merkityksen ympäri ja tehdä niistä pilaa. Antropologi Dorinne Kondo (1990: 86–87) on kuvannut, miten japanilaisissa pienyrityksissä käytetään uskonnollisia riittejä aamukokoontumisten yhteydessä vahvistamaan lojaliteettia yritystä kohtaan. Esimerkiksi *Hassei Renshū* -rituaalissa jokainen työntekijä joutui muiden eteen huutamaan johdon edessä »hyvää huomenta, X-*san*» ja sitten »Kiitos X-*san*» (X-*san* on henkilön kunnianimitys). Kondo toteaa kuitenkin, että työntekijät satirisoivat näitä Fuji-vuoren luona tehtyjä rituaaleja ja parodioivat niitä johdon selän takana. Tätä epäuskoisuutta ja vastustusta pääsi näkemään antropologi, joka puhui kieltä ja pystyi saavuttamaan ihmisten luottamuksen.

MITEN TUTKIA ORGANISAATIOKULTTUURIA?

Organisaatiokulttuurin tutkiminen edellyttää tavallisesti ainakin jonkinasteista kenttätutkimusta, olipa kyseessä osallistuva havainnointi (esim. Kondo 1990; Kunda 1992) tai haastatteluperusteinen tutkimus (Spradley 1979). Ensimmäinen haaste on, miten varmistaa herkkyys kulttuurisille ilmiöille. Kulttuurintutkimuksen teoriataustaan pitää perehtyä yksityiskohtaisesti etukäteen, sillä organisaation hahmottaminen kulttuurisina prosesseina on taito, jota liiketaloustieteellisessä koulutuksessa korostetaan harvoin, useimmissa oppiaineissa tuskin lainkaan. Uskonnon ymmärtämisestä tai antropologian opinnoista on apua; alan liiketaloustieteellinen kirjallisuus on kuitenkin kasvanut niin suureksi, että alkuperäisiin antropologisiin tai uskontotieteellisiin lähteisiin ei enää 1980-luvun tapaan tarvitse välttämättä tutustua.

Kulttuurin ymmärtäminen ja kuvaaminen luotettavasti edellyttää laaja-alaista aineiston keruuta. Yrityksen erilaisia ryhmiä ja käytäntöjä on tutkittava mielellään suhteellisen kauan, jottei tutkija yleistäisi yhden ryhmän hetkellisiä näkemyksiä tai toimintoja yleiseksi totuudeksi. Jos esimerkiksi kuukauden kenttätyöjakso osuu keskelle »nöyryytysseremoniaa», värittää tämä erikoislaatuinen tilanne koko aineiston. Se ei pilaa aineistoa, mutta voi johtaa tutkijan pahasti harhaan, jollei hän tajua elävänsä poikkeuskautta. Pahimmillaan tutkija saattaisi kuvata organisaation kyynisesti lähinnä sarjaksi liittoutumia, epäilyjä, juoruja ja julkisia nöyryytyksiä, vaikka nämä kaikki todellisuudessa liittyvät vaikkapa johtajanvaihdokseen ja ovat puolen vuoden päästä ohi.

Kuten havainnointitutkimusta koskevassa jaksossa esitettiin, jonkinlainen ongelma voi muodostua siitä, että yrityksissä ja muissa organisaatioissa on aina erilaisia ryhmittymiä, kutsuttiinpa näitä klikeiksi, puolueiksi, johdoksi tai ammattiyhdistyksiksi. Voi olla, että tutkijan on esimerkiksi voimakkaasti

politisoituneessa tilanteessa valittava puolensa ja tyydyttävä kuvaamaan yhden osapuolen näkemys. Dorinne Kondo (1990) kuvasi työntekijöitä; johdon maailmaan hänellä ei ollut pääsyä. Kyseessä ei taaskaan ole ongelma, mikäli vinouman tiedostaa eikä sorru tekemään koko organisaation kulttuuria koskevia johtopäätöksiä.

Aineistoa eriteltäessä voidaan kulttuurisesta näkökulmasta katsoen etsiä lukuisia asioita. Jos huomio on seremonioissa tai riiteissä, haetaan näitä. Jos tutkimuksen näkökulma taas perustuu kognitiiviseen antropologiaan, haetaan ihmisten käyttämiä kognitiivisia rakenteita, kuten esimerkiksi käsitteitä ja luokituksia. Kaikessa kulttuurintutkimuksessa etsitään ensi vaiheessa toistuvia asioita, olivatpa nämä puheita, uskomuksia tai käytäntöjä. Löydettyjen ja kuvattujen toistuvien asioiden merkityksen erittely taas on eräänlaista salapoliisintyötä, jossa tutkijan on alati kysyttävä ja kyseenalaistettava omia ajatuksia (Alasuutari 1989). Jälleen laaja-alaisuus on tärkeää, jotta tutkija ei ajautuisi omien ennakkoluulojensa varassa todistelemaan ensimmäisten havaintojensa totuudellisuutta. Analyysi on yleensä myös syytä ulottaa erilaisiin aineistoihin: kulttuurin kuvaamisessa auttaa, jos tutkii uskomuksia, käsitteellisiä luokituksia, esineitä, tekstejä yhtä lailla kuin käytäntöjä ja päätöksiäkin. Kuten tulkintaa esittelevässä luvussa myöhemmin esitetään, poikkeavien tapausten salapoliisimainen erittely on tärkeää, jottei tutkija yleistäisi vahingossa vallitsevaa näkemystä ainoaksi totuudeksi. Herkkyys vastakulttuureille on oleellisen tärkeä osa kulttuurintutkimusta.

Hyvän esimerkin organisaatiokulttuurin huolellisesta tutkimuksesta tarjoaa Steve Barleyn (1983) analyysi hautaustoimistojen semioottisista koodeista. Barley tutki yhtä hautaustoimistoa kolmen kuukauden ajan tarkoituksenaan kuvailla toimiston kahden yrittäjä-johtajan työtä kuvaavia keskeisiä kulttuurisia merkkijärjestelmiä ja niiden ilmenemistä erilaisissa symbolisissa järjestelyissä ja kielessä. Barleyn lähtökohtana oli havainto kuoleman vieraudesta nykyaikaisessa elämässä sekä sen mukanaan tuomat jännitteet hautaustyön johtamisessa. Hautaustoimiston on pyrittävä luomaan mahdollisimman normaali ja »elävä» ympäristö hautajaisvieraille, jotka saattaisivat muutoin joutua hallitsemattomien emotionaalisten purkausten valtaan. Barley keskittyi hautausliiketoiminnan käytännön prosesseihin liittyviin tulkintoihin ja kulttuurisiin eroihin ja rinnastuksiin. Kuoleman kiusallisuus jäsensi esimerkiksi erottelua sairaalasta, vanhainkodista ja yksityiskodista haettaviin vainajiin. Vanhainkodissa hautausammattilaisella on vähän mahdollisuuksia hoitaa kuljetus hienovaraisesti ulkopuolisten huomaamatta, kun taas yksityiskodissa kuolleen kuljettaminen vaatii erityisiä toimia, joilla perheenjäsenten ja muiden läsnäolijoiden tunnetilaa voidaan säädellä.

Barley tarkasteli organisaatiokulttuuria yrityksen liiketoimintaan liittyvien jännitteiden ja ristiriitojen pohjalta, ei niinkään organisaation symbolisesti ladattujen logojen, visioiden tai arvojen kautta. Hän pyrki aluksi tutustumaan hautaustoimiston johtamiseen liittyviin teemoihin ja merkityksiin havainnoimalla yrityksen johtaja-yrittäjiä sekä pyytämällä yrittäjiä puhumaan vapaasti hautausliiketoiminnan taustoista. Vähitellen Barley siirtyi temaattisesti strukturoidumpiin haastatteluihin, joiden avulla hän pyrki tarkentamaan hautaustyöhön liittyviä kulttuurisia kategorioita ja niiden välisiä suhteita. Hän esimerkiksi selvitti sen, mitä muita vainajan siirtoon liittyviä kategorioita kuin tutkimuksen alkuvaiheessa esiin tullutta »sairaalasiirtoa» yrittäjät käyttivät jäsentääkseen työtänsä. Tämän jälkeen Barley pyysi yrittäjä-johtajia järjestämään korteille kirjattuja kategorioita mielekkääseen järjestykseen, minkä jälkeen hän koetti yhdistää näin saadut hautauskäytäntöjen käsitekartat yleisemmän toimintaa jäsentävän kulttuurisen koodin jaottelujen ja rinnastusten mukaan. Lopuksi Barley vielä tarkisti joitain toimintoihin

kytkeytyneitä merkityksiä suorilla kysymyksillä, kuten »onko kodinomainen sisustus tapa rauhoittaa ihmiset?».

Tutkimusprosessin tarkoituksena oli ensiksi varmistaa, että hautaustoimintaan liittyvät kulttuuriset kategoriat tulisivat mahdollisimman kattavasti esille. Toinen tarkoitus oli varmistaa, että eri semioottisten kategorioiden väliset suhteet pystyttäisiin kuvaamaan sellaisina kuin yrittäjä-johtajat käyttivät niitä omassa tulkintatyössään. Kolmas tarkoitus oli varmistaa, että kategorioiden verkostot voitaisiin suhteuttaa hautaustyötä luonnehtivaan yleisempään kulttuuris-yhteiskunnalliseen koodiin. Barleyn tutkimuksessa »organisaatiokulttuurin» analyysi eteni konkreettisten toimintojen tutkimuksen kautta kohti yleisempää yrityksen toimintaa määrittelevää semioottista koodia. Tätä koodia ei ymmärretty kaiken kattavaksi tulkinnaksi kulttuurista, vaan pikemminkin kuvaukseksi, joka auttaa jäsentämään hautausliiketoimintaa yhden organisaation ryhmän – yrittäjä-johtajan – näkökulmasta.

Yritykset ja narratiivit: funktionalistinen, postmoderni ja etnografinen tulkinta

Organisaatiokulttuurien rinnalle on kehittynyt toinen tapa tutkia merkitysrakenteita ja todellisuuden tuottamista. Niitä voidaan tutkia narratiivien avulla (Czarniawska 1995, 1997). Narratiiveja tutkitaan yleensä kvalitatiivisesti, koska narratiivin rakennetta on hankala mitata. »Narratiivin» arkisia vastineita ovat erityisesti »kertomus» ja »tarina», mutta myös esimerkiksi »juttu» ja (joskus) »juoru», jolla tarkoitetaan yleensä ihmisiin ja heidän piirteisiinsä kohdistuvia arvioivia tarinoita. Täsmällisempiä termejä erilaisten tarinoiden kuvaamiseksi löytyy etenkin kansatieteistä, joissa on tutkittu runsaasti esimerkiksi legendoja, satuja, saagoja ja huhuja (Järvinen ja Knuuttila 1982). Narratiivit voivat olla kirjallisesti

hiottuja, mutta useimmiten ne esiintyvät pikemminkin suulliselle perinteelle tyypillisinä aukkoisina, viitteellisinä ja metaforisina, nopeasti katoavina muotoina. Yrityksissä tarinoita löytyy usein myös esimerkiksi lento- ja esittelylehtisistä sekä mainoksista.

Miksi tutkia narratiiveja? Yksi vastaus on, että ne ovat yksi keskeisiä konkreettisia työkaluja, joiden avulla ihmiset ymmärtävät itseään, asioita ja asioiden yhteyksiä. Monet tarinat voidaan nähdä teorioina ajallisista prosesseista. Organisoimme monet kokemuksemme itsellemme ymmärrettäviksi ja käsiteltäviksi narratiiveilla. Teemme tämän yleensä vielä yhdessä muiden kanssa erilaisissa ympäristöissä. Niinpä narratiivien analyysi tarjoaa keinon tutkia, miten ihmiset tuottavat itselleen versioita ympäristönsä tapahtumista, rakenteista ja ihmisistä ja miten he rakentavat intentioita näiden versioiden pohjalta. Toinen vastaus on, että tarinat ovat retorisesti poikkeuksellisen voimakkaita välineitä. Kun esimerkiksi niin kutsutun behavioraalisen päätöksentekoteorian pohjalta on kerrottu tarinoita tilastotieteeseen ja päätöksentekoteoriaan tottuneille opiskelijoille, ovat he tavanneet vastoin koulutustaan uskoa kuulemaansa, vaikka tarinoita olisi vain yksi. Kolmas vastaus on, että tarinoita myös yritetään monesti johtaa, kuten pian näemme. Niistä on tehty johtamisen välineitä, joita hyödynnetään estotta.

Liiketaloustieteissä tarinoita alettiin tutkia jo 1970-luvulla (Clark 1972). Erityisen aktiivisesti niitä on alettu tutkia vasta 1990-luvulla, mutta tutkimus on kehittynyt poikkeuksellisen nopeasti. Muiden tieteiden asiantuntemus on siirtynyt tutkimukseen nopeasti, joskin pikemminkin yhteiskuntatieteiden ja filosofian kuin kirjallisuustieteiden tai kansatieteiden kautta. Kun esimerkiksi kansatieteen rikkaassa tarinantutkimusperinteessä siirryttiin 1960-luvulla kirjoitettujen tarinoiden sijasta tutkimaan tarinoita elävänä kansanperinteenä ja »performatiiveina», ikään kuin leirinuotion ympärillä tapahtuvana

kerrontana (Bauman 1986), tehtiin liiketaloustieteissä tämän vuoksi oikeastaan alusta asti performatiivista tutkimusta. Myös postmoderni filosofia siirtyi nopeasti liiketaloustieteelliseen narratiivien tutkimukseen (esim. Gabriel 2000; Boje 2001). Tällä hetkellä keskeinen rajalinja kulkee siinä, nähdäänkö tarinat heijastuksina jostain kieliopin tai ideologian kaltaisesta »syvärakenteesta» vai paikan päällä inspiroituina tarinoina.

IKEAn tarina tiivistää yrityksen filosofian (Salzer-Mörling 1998)

Seuraavaa tarinaa kerrotaan esimerkiksi IKEA:n koulutuksessa. Sitä levitetään myös 80-sivuisena kirjana. Yrityksessä levitetään lisäksi myös Kampradin »testamenttia», johon tiivistyy epäkonventionaalisten ratkaisujen filosofia. Kyseessä on klassinen moderni tarina, jollaisia teollisuushistoria tuntee lukuisia, ja samalla yhden yrityksen »suuri narratiivi» (Lyotard 1985), tarina edistyksestä.

Nuori koulupoika Ingvar Kamprad kasvoi Elmtarydin maatilalla, Aggunarydin kylässä Smoolannissa, lähellä Älmhultin pikkukaupunkia. Kunnianhimoinen poika myi pikkutavaroita jo pienenä. Hän perusti vuonna 1943 postimyyntiyrityksen myymään huonekaluja, jotka valmistettiin nykytermein alihankintana. Nimi IKEA rakennettiin omasta nimestä, maatilasta ja kylästä.

Kampradin ensimmäinen oivallus oli minimoida postikustannuksia: huonekalut myytiin paloina, jotka asiakas pakkasi. 1950-luvulla valmistui ensimmäinen oma myymälä Älmhultiin. Liikkeen kasvaessa suuryritykset boikotoivat yritystä, joten Kamprad siirsi valmistuksen Itä-Eurooppaan. Seuraavaksi kamppailtiin laadun kanssa, jotta suuryritykset eivät voisi käyttää sitä argumenttina. Yritykselle kehittyi rento »paitahihasillaan»-tyyli, jossa korostettiin asiakkaan asemaa.

Epäsovinnaisuudet jatkuivat, kun liike laajeni ulkomaille: liikkeelle lähdettiin erittäin kilpailluilta ja konservatiivisilta Sveitsin markkinoilta. Asteittain erilaisten epäsovinnaisten innovaatioiden myötä yrityksestä on kasvanut jättiläinen, joka 1990-luvun puolivälissä toimi yli 100 liikkeen voimalla yli 20 maassa. Työntekijöitä oli yli 20 000. Luetteloita levitettiin tuolloin yli 70 miljoonaa kappaletta vuosittain.

Näin kerrottuna kyseessä on perinteinen »ryysyistä rikkauksiin» -tarina, joka silti kuvaa yrityksen ainutlaatuisen hengen. Tarina on toki johtajakeskeinen: siitä on käytännössä häivytetty muut ihmiset kuin Kamprad. Silti se ohjaa ihmisten tapaa ymmärtää yritys ja siten odotuksia sen toiminnasta ja toimii johtamisen välineenä.

Perinteinen funktionalistinen tulkinta IKEAn tarinasta tutkisi, miten muuten hajanaisessa maailmassa tällaiset tarinat pitävät organisaatiota yllä ja antavat sille tarkoituksen, suunnan ja arvot. Samalla tarina syntetisoi ihmisten toiveet. Tarina ohjaa ihmisten ymmärrystä yrityksestä ilman erityistä organisointia tai koulutusta. Postmoderni tulkinta painottaisi, että kyseessä olevan narratiivin voi tulkita toisinkin. Entä jos organisaatiot eriytyvät kasvun myötä? Toimiihan IKEA Pohjois-Amerikassa toisin kuin Euroopassa; kätkeekö tarina tällaiset erot alleen? Dekonstruktio hakee tällaisia eriytyviä tulkintoja, esimerkiksi paikantamalla käsitteellisiä vastakkainasetteluja (Kamprad vastaan vastustajat), säröjä hierarkian esittämisessä, vastakkaisia ääniä (esimerkiksi USA:n myyntitoimintoja tai AY-liikettä) sekä ylipäänsä tarinan toista puolta – kenen perspektiivistä tarinassa vaietaan? Missä on tarinan ironia – voisiko Kampradista tehdä ironisen tarinan Orson Wellesin *Citizen Kanen* tyyliin? Näin saataisiin esille ainakin tulkinta, joka ylittäisi tarinan kuvaaman vaihtoehdottoman sankarimallin.

Toisenlaisen näkemyksen tarinoihin tarjoaa Peltonen (1998; 1999a), joka keräsi opisto- ja yliopistoinsinöörien tarinoita ulkomaankomennuksista ja niiden merkityksestä työuralle. Hän keräsi narratiiveja haastatteluin 26 insinööriltä, joista osa työskenteli ABB:llä, osa toisessa yrityksessä. Peltonen

keskittyi kahdeksaan insinööriin. Tavoitteena oli tutkia, mitä ihmiset hahmottivat »normaaliksi» uraksi. Johtajille ja asiantuntijoille »ura» voi olla kasvutarina, itsensä löytämisen tarina tai vaikkapa kertomus hierarkiassa etenemisestä. Ammatissa ja organisaatiossa eteneminen on merkityksellistä vasta, kun urakehitys voidaan muotoilla tarinallisena kokonaisuutena. Peltosen kiinnostus kohdistui ulkomaankomennusten rooliin urakehityksessä. Sitä ymmärtääkseen hän pyrki ensin erittelemään, millaisin kerrontarakentein kohdeyritysten insinöörit ja johtajat jäsensivät komennuksen eri osiin. Yksiselitteisen tuntuista ulkomaankomennusprosessia tulkittiin eri tavoin riippuen siitä urakertomuksesta, jota puhuja rakensi tutkimuskeskustelun yhteydessä. Esimerkiksi insinöörien ammatillista osaamista korostavassa kertomuksessa komennus on osa insinöörin kehittymistä tekniikan taitajaksi ja ammattiyhteisön arvostamaksi ongelmanratkaisijaksi. Byrokraattisessa tarinassa ulkomaanjakso taas rinnastuu muuhun hierarkiassa etenemiseen ja insinöörin kehittymiseen »laaja-alaiseksi» liikkeenjohdollisia tehtäviä hoitavaksi osaajaksi.

Merkittävin ero muodostui professionaalisen ja yritysidentiteetin välillä, joka rakentui erilaiseksi eri insinööriryhmillä. Opistoinsinööreille ulkomaankokemus oli komennus, joka opetti vieraille tavoille ja täydensi näin uraa. Yliopistoinsinööreille ulkomaankomennus oli rationaalinen valinta – ja monesti lähinnä vaihtoehto arkirutiineille. Siirtymistä ulkomaille arvioitiin epäopportunistisesta lähtökohdasta: keskeinen uravalinta oli tehty jo, kun oli lähdetty opiskelemaan yliopistoon. Ulkomaanjakso hahmottui kokemukseksi, joka opetti näkemään asiat uudella tavalla. Kokemus antoi etäisyyttä historiasta ja salli aiempien kokemusten uudelleenarvioinnin. Tarinat rakensivat tällä tavoin kahta erilaista identiteettiä: yliopistoinsinöörit olivat omien tarinoidensa subjekteja, kun taas opistoinsinöörit ajautuivat korostamaan erilaisia ulkomailla itsessään havaitsemia puutteita ja epätäydellisyyksiä.

Tyystin erilaisen, mutta vaikutusvaltaisen narratiiveja käsittelevän tutkimuksen teki Orr (1996), joka tutki kopiokonekorjaajien ammattikulttuuria. Hän kouluttautui ensin kopiokonekorjaajaksi voidakseen ymmärtää näiden ammattislangia. Varsinainen tutkimus pohjautui havainnointiin: Orr seurasi korjaajien työtä, kun nämä kiersivät asiakkaiden luona ja tekivät työtään. Korjaajien tarinat paljastuivat tärkeäksi teknisen tiedon lähteeksi ja samalla tiedon välittäjäksi. Kun korjaajat tapasivat toisiaan kahvilla, lounaalla tai oluella töiden jälkeen, kertoivat he tarinoita päivän tapahtumista. Tarinat keskittyivät koneiden yksityiskohtiin ja erityispiirteisiin aina yksittäisiä oikkuja myöten. Tarinoihin vastattiin toisin tarinoin, jotka usein tarjosivat ratkaisuja hankaliksi osoittautuneisiin ongelmiin. Nämä liittyvät joskus koneisiin, joskus niiden osiin, mutta yhtä lailla myös asiakkaiden päähänpinttymiin ja tottumuksiin. Kun jonkin koneen paperirata toistuvasti tukkeutui, saattoi syynä olla asiakkaan tapa tilata halpaa paperia, joka oli päällystetty ja kiillotettu vain toiselta puolelta. Ajan mittaan tällainen paperi likasi koneen hienomekaniikan ja johti tukkeumaan. Tällaiseen tilanteeseen kopiokoneita tuottavan suuryrityksen huoltomanuaaleissa tai koulutuksessa ei oltu varauduttu. Myöskään koneisiin rakennetut asiakkaiden toimintaa helpottavat itsediagnostiikat ja korjausohjeet eivät näihin tilanteisiin purreet. Tieto pitikin välittää tarinoissa ohi organisaation kanavien. Merkittävä osa korjaajien jatkuvaa tarinointia olikin eräänlaista yhteisöllistä ongelmanratkaisua.

Aivan oma erityinen teemansa olivat tarinat, joita Orr kutsui »sotajutuiksi». Teknikoiden tarinat määrittivät sitä, mitä tarkoitti olla kopiokoneen korjaaja. Ne loivat korjaajille käsityksen siitä, keitä he olivat, mitä he osasivat ja missä he olivat erikoislaatuisia. Nuori korjaaja tiesi olevansa yhteisön tunnustettu jäsen, kun hänen tarinoitaan alettiin kuunnella ja kunnioittaa. Aivan erityisesti tämä päti »sotajuttuihin», jotka ovat tyypillisimmin sankaritarinoita epätavallisen vaikeista

korjauksista ja nerokkaista ratkaisuista epätavallisiin ongelmiin.

> Sotatarinoilla on muitakin sosiaalisia funktioita kuin diagnoosi. Ne säilyttävät ja kierrättävät kovalla työllä hankittua tietoa. Lisäksi niitä käytetään merkitsemään ja rajaamaan jäsenyyttä ja senioriteettia korjaajien yhteisössä. Ne myös huvittavat, opettavat ja juhlivat kertojan korjaajan identiteettiä. (Orr 1996: 126.)

Orrin kuvaamalla sotajutuilla on ilmeisen paljon yhteyttä niihin uranarratiiveihin, joita Peltonen (1998) on tutkinut. Orrin tutkima yritys on sittemmin rakentanut suuren, kymmeniä tuhansia käyttäjiä koskevan tietojärjestelmän, johon korjaajat voivat koota tarinoitaan. Tarinat on indeksoitu, ja niitä voi lajitella esimerkiksi kirjoittajan maineen ja tarinoihin tulleiden vastausten pohjalta (Bobrow ja Whalen 2002).

Nämä esimerkit osoittavat, että tarinoita voi kertoa monella tavalla ja tasolla. Tarina Kampradista on tyypillinen organisaatiotarina: virallinen, hierarkian palvelukseen alistettu tarina, jonka tarkoitus on luoda asiakkaille kuva yrityksestä ja sen erikoislaatuisuudesta. Tarina voi tuntua naiivilta, mutta se ajaa tehtävänsä. Peltosen ja Orrin kuvaamat narratiivit ovat pienimuotoisempia, mutta vaikutusvaltaisia yhtä kaikki.

Tarinoiden tärkeyttä ei tietenkään pidä liioitella. Jotkin tarinat keskittyvät pieniin asioihin, kuten ihmisten matkustustottumuksiin ja matkoille otettaviin esineisiin. Niillä voi olla tunnearvoa, mutta yleensä ne eivät ole tärkeitä. Joissakin tarinoissa kuvataan elämän keskeisiä asioita. Tarinoissa kuvataan elämän tai identiteetin keskeisiä rakenneosia: tärkeitä ihmisiä, elämän keskeisiä vaiheita ja siirtymäkausia, tärkeitä saavutuksia. Tällaiset tarinat tekevät useita asioita: ne kerää vät joukon asioita yhteen mielekkäiksi kokonaisuuksiksi ja antavat niille koherenssin samalla, kun tekevät ne konkreettisiksi ja käsiteltäviksi yhden helposti muistettavan ja kerrottavan tarinan osana. Tarinat ovat tavallaan portteja merkitykseen (vrt. Bruner 1990): tarinan osana sinänsä pienet asiat saavat suuren merkityksen. Aivan kuten muotoilijoille, myös tutkijoille tällaiset tarinat tarjoavat eräänlaisen »oikopolun» merkityksiin (ks. Battarbee 2003).

Narratiivisen otteen avulla voidaan tarkastella todellisuuden tuottamisen ajallisia ulottuvuuksia, mutta toisaalta merkittävä osa diskursiivisesta työstä ilmenee erontekojen, rinnastusten ja analogioiden kautta. Samoin on hyvä muistaa, että kertominen tapahtuu usein tilanteissa, joissa on myös muita osanottajia. Tällöin tarinan kertomisen funktiot voivat liittyä vaikkapa keskustelun kulun kulloiseenkin vaiheeseen tai tarpeeseen luoda suotuisa vaikutelma pikemminkin kuin kokemusten jäsentämiseen mielekkääksi kokonaisuudeksi. Esimerkiksi johtajan elämäkerran, ammattilaisten urakehityksen tai organisaation muutoksen tutkimiseen näytenäkökulmasta narratiivinen ote tarjoaa oivan menetelmän. Haastatteluilla ja havainnoimalla kerättyä aineistoa voidaan tarkastella erilaisten juonirakenteiden, toimijamallien ja tarinankertomisen näkökulmasta ilman, että tutkittavan ilmiön ajallinen luonne katoaa näkyvistä.

Miten narratiiveja voi tutkia?

Kolme edellä kuvattua esimerkkitutkimusta tarjoaa useita vinkkejä siihen, miten tarinoita voi tutkia. Metodisesti on selvää, että tarinoita voi kerätä useilla eri tavoilla. Salzer-Mörlingin tutkimus IKEAsta pohjautui teksteihin ja IKEAn dokumentteihin. Tarinoita löytyy usein esimerkiksi yrityksen mainosmateriaalista; muun muassa amerikkalaisen Starbucks-kahvilaketjun tai kotimaisten Pauligin ja Fazerin mainonnassa on usein narratiivisia elementtejä. Monesti tarinoita kerätään Peltosen tapaan teema- tai syvähaastat-

teluin. Mikä tahansa teemahaastattelu sisältää tarkemmin katsoen useita tarinoita; narratiivinen analyysi tarjoaa yhden mahdollisuuden tutkia tällaista aineistoa. Lisäksi joidenkin ilmiöiden kuten organisaation, toimialan tai markkinoiden muutoksen tai elämäkerran tutkimisessa tutkijan käyttämä teemahaastattelurunko on itsessään sellainen, että se korostaa asioiden kulun alkua ja loppua tavalla, joka on omiaan houkuttamaan haastateltavia pukemaan näkemyksensä kerronnalliseen muotoon. Orrin tutkimus perustui huolelliseen ja pitkäkestoiseen etnografiaan, johon Orr lisäksi valmistautui poikkeuksellisen huolellisesti. Tarinoita voi lopuksi tutkia myös nauhoitusten avulla, kuten asiasta metodioppaan kirjoittanut David Boje (2001) on tehnyt. Mitään yhtä oikeaa tapaa kerätä tarinoita tuskin voidaan osoittaa.

Miten tutkittavien kertomuksia voidaan tuoda esiin haastattelutilanteessa?

Narratiiveja tutkineet liiketaloustieteilijät ovat eri mieltä siitä, pitääkö tutkijan aktiivisesti tukea kertomusten kertomista vai antaa narratiivien nousta tutkittavien omien painotusten ja tottumusten mukaisesti. Esimerkiksi Czarniawska (2004) on huomannut, että varsinkin johtajat ovat yksinäisiä ja antautuvat mielellään kertomaan tutkijalle työstään. Gabrielin (2000) mukaan puolestaan tutkijan huomiokyky ja myötäeläminen ovat olennaisia pyrittäessä taltioimaan tarinoita. Toisaalta hän huomauttaa, että liiallinen osallistuminen haastattelupuheen kulkuun saattaa vääristää aineistoa siten, että haastateltavat kertovat sellaisia tarinoita, jotka heijastelevat etupäässä tutkijan omia odotuksia. Narratiivien aktiivisessa tuottamisessa on kuitenkin etuna tarinoiden puhtaampi esiintyminen puheaineistossa. Haastatteluja on myös helpompi vertailla kuin pitkiä, kirjallisia tarinoita.

Kertomuksia voi saada esiin käyttämällä seuraavia kysymyksiä:

- Muistatko jotain tapahtumaa, josta olette keskustelleet paljon työpaikalla?
- Muistatko jotain tapahtumaa, joka sai sinut nauramaan, vakavoitumaan, surulliseksi, ylpeäksi, vihaiseksi jne.?
- Mitkä ovat tämän organisaation erityispiirteet? Muistatko mitään kertomuksia näistä erityisominaisuuksista?
- Olisiko joitain erityisiä tarinoita yrityksen johtajista tai perustajista, joita tulisi mieleesi?
- Tulisiko mieleesi jokin tapahtuma, joka tiivistäisi sen, mitä tämän organisaation osana olemisessa on kyse?
- Tulisiko mieleen jokin tapahtuma, josta olisit keskustellut työpaikan ulkopuolella, puolisosi tai ystäviesi kanssa?

Mikäli haasteltava haluaa pitäytyä faktoissa eikä ole halukas syystä tai toisesta rakentamaan tarinoita, seuraavat kysymykset voivat auttaa keskustelun siirtämisessä kerronnalliseen tyyliin:

- Mitä tämä tapahtuma merkitsi *sinulle*?
- Reagoiko joku toisella tavoin tähän tapahtumaan?
- Mitä tunsit tuolloin? Mitä tunnet noista tapahtumista nyt?
- Mitä olisit tehnyt, jos olisit ollut kyseisen henkilön asemassa?
- Mikä on tämän tarinan moraali?

Lähde: Gabriel (2000: 138–139).

Merkittävä kysymys on, miten näinkin rikkaasta kohteesta saa luotua tulkintoja. Boje on esittänyt useita menetelmiä narratiivien tutkimukseen. Hän määrittelee kohteekseen »antenarratiivin» eli sen sirpaleisen, epälineaarisen, epäkoherentin ja kollektiivisen aineksen, joka »edeltää» puhtaita, kirjallisesti hiottuja narratiiveja. Antenarratiivi muistuttaa siis Orrin arkisia ongelmanratkaisukeskusteluja; IKEAn tarina on jo kirjallinen narratiivi. Boje kuvaa kirjassaan peräti kahdeksan tapaa tutkia antenarratiiveja ja tarjoaa jokaiseen yksityiskohtaisia ohjeita. Nämä tavat ovat dekonstruktio, suuret narratiivit, mikrohistoria (vrt. luku dokumenttien tutkimisesta), tarinaverkot, intertekstuaalisuus, kausaalisuus, juonianalyysi ja teema-analyysi.

Esimerkiksi juonianalyysin huomio on niissä tavoissa, joilla tarina rakentuu heijastamaan kertojan toimintaa, agenttisuutta. Tarinan elementit ovat sinänsä vain tapahtumia ajassa; kun niihin liitetään toiminta, muodostuu tarinaan näkökulma ja mieli. Tarinaverkosto taas tutkii, miten tarinoiden elementit liittyvät toisiinsa; useat eri tarinat voivat viitata samaan kohteeseen – esimerkiksi toimitusjohtajaan – ja kuvata sen eri tavalla. Niinpä useita tarinoita keräämällä saa monipuolisen kuvan johtajasta. Tarinoita ei ole välttämättä laadittu tarkoituksella erilaisiksi, vaan erilaisuus johtuu siitä (kerronnallisesta) paikasta, jossa johtaja esiintyy. Esimerkiksi tarinan alussa ja käännekohdissa esiintyy tyypillisesti agenttisuutta, loppupuolella ja suvantovaiheissa taas reaktiivisuutta. IKEAn tarina on lopulta vain yksi, joskin laajasti levinnyt versio yrityksestä, jonka elinkaarta ovat muokanneet tuhansien ihmisten tekemät päätökset. Yrityksen »viralliseen» tarinaan on kuitenkin poimittu vain yrityksen nykyisen muodon kannalta keskeiset vaiheet ja ratkaisut. Ne on lisäksi kerrottu ikään kuin kyseessä olisi yksinomaan Kampradin toiminta. Yksittäiset historian jaksot on kerrottu jälkiviisaasti niin, että tarinan elementit on valittu tukemaan ja dramatisoimaan tarinaa. Näin syntyy kuva erikoislaatuisesta yrittäjästä ja liikeyrityksestä.

Konkreettinen tapa edetä antenarratiivien analyysissa on tehdä ensin narratiivien rakenteellinen analyysi ja jatkaa sen jälkeen tarinan kertomisen lähempään luentaan. Tämä tapa voi olla hyödyllinen erityisesti silloin, kun aineisto on kerätty haastattelemalla tai havainnoimalla. Teema- tai syvähaastatteluissa haastateltava usein rakentaa tarinan tai tarinoita vastaustensa taustalle, ja tämän kokonaisuuden tai kokonaisuuksien hahmottaminen vaatii tutkijan omaa aktiivista tulkintaa. Tosin joskus myös haastattelu voi olla jo valmiiksi narratiivisessa muodossa, mikäli tutkija on käyttänyt aktiivisesti narratiivisen haastattelun menetelmää. Useimmiten kuitenkin haastattelussa yhdistellään monia erilaisia tarinatyyppejä, jotka

esiintyvät keskustelun lomassa sirpaleisina ja epätäydellisinä. Esimerkiksi Peltonen (1995) aloitti konstruoimalla Suomessa ja ulkomailla työskennelleiden insinöörien urapuheesta kolme keskeisintä kertomusrakennetta, jonka jälkeen hän alkoi tarkastella niiden ilmenemistä ulkomaankomennuksia ja niiden etenemistä käsittelevissä haastatteluissa (Peltonen 1998). Sen jälkeen hän keskittyi pieneen joukkoon insinööri-ekspatriaatteja, tarkastellen joukon tarinankerronnan eroja ja narratiiveista nousevia erilaisia toimija-asemia ja niiden kytköksiä yrityskulttuuriin (Peltonen 1999A, B). Mielenkiinto muuttui alun karkeista urakertomuksen tuottamisen rakenteista kerronnallisten struktuurien ilmenemiseen ulkomaankomennusprosessin merkityksellistämisessä sekä edelleen ulkomaanjakson kertomisen etenemiseen ja uraan liittyvien subjektiasemien rakentamiseen haastattelutilanteessa.

Esimerkki kirjallisten narratiivien analysoinnista löytyy Gabrielilta (2000), joka on luokitellut organisatorisia tarinoita niiden erilaisten kertojan asemien, juonisommitelmien ja symbolisten kerrontakeinojen mukaan. Kominen tarina kertoo huvittavan oloisesta päähenkilöstä, joka kokee tahtomattaan vastoinkäymisiä, jotka tosin ovat tarinan näkökulmasta ansaittuja. Traagisessa tarinassa päähenkilö puolestaan ei ole ansainnut kokemaansa vääryyttä, jonka on aiheuttanut yleensä roistomainen sivuhenkilö. Eeppisessä tarinassa huomion kohteena on jokin saavutus tai ahdingosta selviytyminen, jota ihaillaan ja josta koetaan ylpeyttä. Romanttinen tarina taas korostaa päähenkilön rakastettavuutta ja hyvyyttä ja herättää huolenpitoon ja kiitollisuuteen liittyviä tunteita. Gabriel tuo lopuksi esiin neljä alatyyppiä, jotka yhdistelevät tarinallisia arkkityyppejä. Näitä alatyyppejä ovat esimerkiksi koomis-humoristinen, tragikominen ja eeppinen mokatarina.

Kirjallisia narratiiveja voi tutkia myös semiottisesta ja strukturaalisesta näkökulmasta, joita Boje ei käsittele. Tällöin huomio on tarinoiden yleisissä rakenteellisissa piirteissä, kuten

tarinankulussa ja toimijuuden rakenteessa. Tarinankulun tutkimuksen taustalla on venäläisen kansatieteilijän Vladimir Proppin huomio, jonka mukaan kaikissa venäläisissä saduissa esiintyy 31 erilaista käännettä, funktiota, jotka esiintyivät tietyssä järjestyksessä. Kaikki sadut sisälsivät joitakin näistä 31:stä funktiosta, mutta yksikään ei sisältänyt jokaista. Kertomus koostui lisäksi aina seitsemästä henkilöstä, jotka olivat roisto, lahjoittaja, liikkeellelähettäjä, auttaja, etsitty henkilö, sankari ja valesankari (Propp 1958). Proppin teorian pohjalta Greimas (Greimas 1980: 200; Tarasti 1992: 75–76) yleisti jaottelua siten, että useat tarinan toimijat voidaan palauttaa tiettyihin toimijoihin (eli aktantteihin). Näiden teorioiden mukaan tarina palautuu aina johonkin kulttuuriseen koodiin, jota tekijät tahtomattaan toistavat. Tarinoiden kertojat jakavat nämä kulttuuriset koodit yhtä lailla saduissa ja elokuvissa kuin sanomalehtien jutuissa ja organisaatioissakin (Bacon 2000: 25; Hyytiä 2004: luku 3). Jos hyväksyy tämän ajatusmallin, voi organisaatioiden elämän hahmottaa tiettyjen kulttuuristen tarinamallien seurauksesi. Esimerkiksi IKEAn pitkälle »kiteytynyttä» ja suorastaan myyttistä sankaritarinaa on kieltämättä houkuttelevaa tutkia tällaisen ajatusmallin avulla.

Narratiivien tutkimus muodostaa tavallaan käännekohdan organisaatiokulttuurin tutkimuksen ja seuraavassa luvussa esiteltävien diskurssi- ja keskustelunanalyysien välillä. IKEAn kiteytynyt, kliseinen tarina on eittämättä kulttuurinen keino, jota käytetään kiinteyttämään kokonaisen yrityksen toimintaa. Bojen kuvaamat antenarratiivit taas näyttävät yrityksen elämän paremminkin jatkuvana arkisena ja monitasoisena tulkintana. Kun ihmiset kohtaavat päivittäin yrityksen todellisuuden, miettivät he todistamiensa tapahtumien merkitystä eri näkökulmista: yrityksen kannalta, ystäviensä kannalta, omalta kannaltaan. Organisaatiokulttuuri taas kuvaa suhteellisen pysyviä resursseja ja keinoja, joilla tällainen tulkinta tai tolkunteko tapahtuu.

9. Diskurssianalyysi ja vuorovaikutuksen tutkimus

Edellisessä luvussa käsitellyt näkökulmat, organisaatioiden kulttuurin tutkimus ja narratiivinen tutkimus toivat ainakin kaksi uutta seikkaa liiketaloustieteelliseen tutkimukseen 1980- ja 1990-luvuilla. Ensiksikin ne toivat tulkitsevan tutkimusotteen osaksi liiketaloustieteen menetelmävalikoimaa. Toiseksi ne avasivat tutkijoiden silmät monille sellaisille seikoille, jotka varhaisempi tutkimus oli jättänyt joko huomiotta tai vähälle huomiolle. Näitä olivat esimerkiksi erilaiset symbolit, tarinat, metaforat ja rituaalit sekä niiden kietoutuminen päätöksentekoon ja vallankäyttöön. Vähäinenkin tuttavuus minkä tahansa työpaikan kanssa osoittaa, että nämä ovat olennaisen tärkeitä organisaation toiminnan kannalta. Kaikissa organisaatioissa kerrotaan tarinoita, joiden kautta ihmiset hahmottavat työpaikan historian ja oman roolinsa siinä. Kaikilla työpaikoilla on rituaalinsa, jotka kertovat asioiden järjestyksen joko suoraan tai rivien välissä, esimerkiksi vakiintuneen puhejärjestyksen kautta. Kaikissa yrityksissä kamppaillaan metaforista: huonoina aikoina tapaavat vallita

sotilaalliset metaforat – »meidän on taisteltava säilymisemme edestä» – kun taas parempina aikoina metaforat korostavat uuden luomista. Perinteisen metodologian kielellä voitaisiin sanoa, että merkittävä osa yritysten toiminnasta »selittyy» näillä kulttuurisilla rakenteilla esimerkiksi hallinnollisen informaation sijasta.

Organisaatiokulttuurien tutkimus on sittemmin jäänyt syrjään tutkimuksen kärjestä, mutta se jätti merkittävän jäljen liiketaloustieteelliseen tutkimuskäytäntöön. Kenties tärkein perintö oli tulkitsevan tutkimusotteen ja näytenäkökulman vakiintuminen osaksi liiketaloustieteellisen tutkimuksen tietopohjaa. Merkittävä osa liiketaloustiedettä on samassa tilanteessa kuin sosiologia: kulttuurisesta tutkimusotteesta on tullut oppiaineen perustan osa esimerkiksi johtamisen tutkimuksessa ja markkinoinnissa.

Tässä luvussa käsittelemme kahta tutkimusperinnettä, jotka jatkavat organisaatiokulttuurin ja narratiivien tutkimuksen jalanjäljissä. Molempien perinteiden huomio on tärkeimmässä ja joustavimmassa kulttuurisessa seikassa, kielenkäytössä. Diskurssianalyysin keskeinen tehtävä on ollut tutkia, miten kielelliset sopimukset ohjaavat ajattelua ja toimintaa. Toisaalta diskurssianalyysissa on kiinnitetty huomiota siihen, miten kielenkäyttöä voi manipuloida jonkin näkökulman tai ryhmän eduksi; kieli on liitetty suostuttelun ja vallankäyttöön. Keskustelunanalyysissa tämä ajatus viedään astetta pidemmälle: tapaan, jolla ihmiset rakentavat näkökulmia, argumentteja, ajatuksia – eli yleisemmin todellisuutta – vuoro vuorolta. Tarkastelu on yleensä puheessa, mutta tästä perinteestä lähtevissä tutkimuksissa voidaan tutkia myös esimerkiksi tekstien, metaforien ja visuaalisten esitysten roolia toiminnassa.

DISKURSSIANALYYSIN LAJEJA: MAKROTASOINEN DISKURSSIANALYYSI

Kun puhutaan diskurssianalyysista, täytyy erottaa kaksi tutkimusperinnettä. Kenties tunnetumpi diskurssianalyyttinen perinne pohjautuu ranskalaisen filosofin ja historioitsijan Michel Foucault'n 1960-luvulla kehittämään tiedon arkeologiseen tutkimusotteeseen. Otteen tarkoitus oli tutkia ajatteluamme hallitsevien tiedon muodostumien rakentumista ja rakennetta. Tyypillisiä esimerkkejä näistä tiedon muodostumista ovat esimerkiksi kielitiede tai ihmisten seksuaalisuutta koskeva biologinen tieto (ks. Helén 1997). Foucault'n tunnetuimpien »tiedon arkeologisten» tutkimusten (1989A, 1989B) päähuomio oli siinä, millaisista asioista näissä tiedon muodoissa vaiettiin ja millaisia väliinputoajia esimerkiksi tieteiden käsitteistöihin jäi. Foucault'n myöhemmän tuotannon (1998) huomio oli »minuustekniikoissa», tavoissa, joilla nämä tiedon muodot kietoutuvat vallankäyttöön. Ne muokkaavat ajatteluamme ja käsityksiämme »normaalista» ja »haluttavasta» huomaamattamme. Muokkaamme itseämme näiden käsitysten mukaisiksi asiaa sen kummemmin tiedostamatta. Niinpä vallankäyttö »tuottaa» vaikutuksia ja mahdollistaa toimintaa. Sen kyseenalaistaminen edellyttää historiallista otetta, jossa on vaikutteita postmodernista filosofiasta: tutkimus pureutuu useimmiten esimerkiksi transseksuaalisuuden kaltaisiin marginaalisiin ja vaiettuihin ilmiöihin, jotka voi hahmottaa eläviksi todisteiksi vallitsevien todellisuuskäsitysten keinotekoisuudesta. Tätä ranskalaisesta filosofiasta pohjaavaa tutkimusperinnettä voi huoletta kutsua makrotasoiseksi – tutkijoiden huomio on lähinnä ollut kokonaisia yhteiskuntia ja länsimaista kulttuuria muovaavien tiedon muodostumien historiassa.

Myös liiketaloustieteissä on jonkin verran tutkittu tiedon kerrostumien ja asiantuntijadiskurssien historiallista kehittymistä. Erityisenä kiinnostuksen kohteena ovat olleet liik-

keenjohdolliseen ajatteluun vaikuttaneet tieteenalat, kuten taloustiede tai psykologia. Lisäksi on pyritty analysoimaan liiketaloustieteen omaa opillista kehitystä ja siihen vaikuttaneita tieteensosiologisia prosesseja. Esimerkiksi Shenhav ja Weitz (2000) ovat tarkastelleet liiketaloustieteissä keskeisen »epävarmuuden» käsitteen historiallista alkuperää. »Epävarmuus» ei ole tullut liiketaloustieteisiin tieteellisen kehityksen myötä, vaan sen alkuperä on taylorismin ja tieteellisen liikkeenjohdon diskurssissa. Shenhav ja Weitz analysoivat kahta yhdysvaltalaista tuotantotalouteen keskittynyttä insinööripiirien suosimaa ammattilehteä vuosien 1877 ja 1932 välillä. Tekniikan ammattilehdet kehittivät ajatusta insinööreistä satunnaisuuden ja vaihtelun hallitsijoina. Hallittavuus rajautui alussa lähinnä koneisiin ja tuotannon teknisen ulottuvuuden rationaaliseen johtamiseen, mutta keskustelu laajeni myöhemmin ihmisten toiminnan epäsäännöllisyyksiin. Insinöörit »käänsivät» työntekijän »inhimilliseksi koneeksi», jota koskettavat samat epävarmuuden ja satunnaisuuden ongelmat kuin organisaation teknisempiä asioita. Lehdissä rakentui idea siitä, että organisaation toimintaa luonnehtii nimenomaan teknisesti ymmärretty epävarmuus. Insinöörien ammattitaito tuli nähdä yleispätevänä ratkaisuna teollistuvan yritystoiminnan liikkeenjohdollisiin kysymyksiin. Tämä retoriikka pohjusti maata sille, että liikkeenjohdon ongelmat alettiin nähdä tieteellisiä menetelmiä vaativina kysymyksinä. Samalla teknisten tieteiden ammattikäytännöt muodostuivat kulmakiviksi tuolloin muotoutumassa olleessa yritysjohtamisen opissa.

Perinteisemmässä yritystoiminnan tutkimuksessa makrotasoisen diskurssianalyysin mielenkiinnon kohteena ovat olleet usein kansallisen kontekstin, toimialatason tai muun »institutionaalisen» kentän rakentumiseen vaikuttavat kulttuuriset prosessit. Esimerkistä käy Prasadin (1997) lyhyt analyysi Opecin synnyn aiheuttamista reaktioista länsimaisessa lehdistössä. Öljyntuottajamaiden järjestö Opec perustettiin osittain

vastustamaan länsimaisten yhtiöiden valta-asemaa öljyliiketoiminnassa. Länsimainen lehdistö pyrki näkemään Opecin heikkona ja ristiriitojen määrittämänä organisaationa, josta ei olisi vastusta monikansallisten yhtiöiden hallitsemalle järjestelmälle. Mediassa rakentui kuva Opecista ei-länsimaisena toimijana kaikkine tuohon asemaan kuuluvine heikkouksineen. Opec nähtiin ensinnäkin riitelevänä »kamelisheikkien» ja »banaanivaltioiden» joukkiona, vaikka kaikki jäsenet olivat nykyaikaisesti hallittuja kansallisvaltioita. Toiseksi Opeciin liitettiin itämaisuutta korostavia mielikuvia, joiden avulla oli helpompi korostaa järjestön kiinnittymistä itämaan kulttuurille länsimaissa varattuihin piirteisiin, kuten sivistymättömyyteen, taikauskoisuuteen ja uskonnollisuuteen. Kolmanneksi Opecin jäsenten taustaa pidettiin niin alkeellisena ja koko järjestön edustamaa maailmankuvaa niin barbaarisena ja raakalaismaisena, ettei järjestön uskottu voivan kestää toimivana kovinkaan kauan. Historiallisten stereotyyppien avulla länsimäinen lehdistö rakensi järjestön syntyaikoina kuvaa sekasortoisesta joukkiosta epämääräisiä hallitsijoita, joiden mahdollisuuksiin vastustaa länsimaista rationaalisuutta ja toimijuutta öljymarkkinoilla ei uskottu. Käsitys erosta länsimaisen ja ei-länsimaisen (itäisen, eteläisen) yrityskulttuurin välillä ohjasi institutionaalisen diskurssin muotoutumista siten, että Opecin tavoitteet ja motiivit nähtiin »kolonialistisen» tulkintakehyksen läpi.

Eero Vaara ja Janne Tienari ovat tutkineet yritystoiminnan käsittelyä mediassa. Esimerkiksi suomalais-ruotsalaisia yrityskauppoja käsitteleviä lehtiartikkeleja tarkastelevassa tutkimuksessa (Risberg ym. 2003) he analysoivat Anette Risbergin kanssa noin 160:tä talouslehdissä ilmestynyttä, yksittäistä yritysfuusioita käsitellyttä juttua. Heidän mielenkiintonsa kohdistui siihen tapaan, jolla yhtäältä ruotsalaiset ja toisaalta suomalaiset lehdet kehystävät suomalaisen ja ruotsalaisen pankin välisen fuusion. Risberg, Tienari ja Vaara havaitsivat, että ruotsalaiset näkevät suomalaisuuden tiettynä

länsimaisen rationaalisuuden puutteena ja korostavat omien liikkeidensä legitimoinnissa tietynlaista kansallisen edun teknistämistä ja järkeistämistä. Suomalainen tulkinta puolestaan tuo esiin ruotsalaisen puolen avoimen valtapelin samoin kuin sen, että ruotsalaisuuden korostaminen esimerkiksi yrityksen virallista kieltä valittaessa on yhteydessä pyrkimyksiin alistaa suomalaista osapuolta tavalla, joka muistuttaa historiallista siirtomaasuhdetta maiden välillä. Suomalaisille kansallisuuteen liittyvä tunnepitoinen rekisteri oli myös erillisempi »itse asiaan» liittyvästä rationaalisesta puheesta kuin ruotsalaisille. Lehtien kirjoittelu yrityskaupoista siis pikemminkin vahvistaa historian ja kulttuurin muokkaamia tulkintoja kansallisuudesta ja kansallisesta identiteetistä kuin purkaa niitä. Erityisesti tutkimus tuo esiin sen, kuinka suomalaisen median tulkinnat yrityskaupoista luovat kuvan Suomesta ulkomaailmaa vastaan taistelevana linnakkeena, jonka tehtävänä on taistella vieraiden valloitusyrityksiä ja vallankäyttöä vastaan. Lehdistön kirjoittelun ilmentämä herkkyys vallankäyttöä kohtaan esittää suomalaisuuden vallalle alisteisena ja reagoivana piirteenä muutoin rationaalisesti toimivassa globaalissa taloudessa. Makrodiskurssin erittely tuo esiin kansalliseen identiteettiin liittyvät hiljaiset oletukset ja painotukset.

Mikrotasoinen diskurssianalyysi: esimerkkinä ekonomikoodi

Kun diskurssianalyysia tehdään mikrotasoisesta näkökulmasta käsin, huomio on siinä, miten kielenkäyttö muokkaa toimintaa konkreettisissa tilanteissa. Tällaisen tutkimusotteen juuret ovat amerikkalaisessa sosiologiassa, sosiolingvistiikassa ja kielitieteessä, joskin tunnetuimmat liiketaloustieteelliset tutkimukset on tehty viime aikoina Euroopassa. Diskurssianalyysia tässä muodossa on harjoitettu etenkin Englannissa

ja Pohjoismaissa. Mikrotasoiseen diskurssianalyysiin liittyy yleensä lisäksi konstruktivistinen ajattelutapa.

Historiallista taustaa mikrotason diskurssianalyysille voi hakea ennen muuta 1960-luvun sosiologiasta. Tieteellisen sosiologisen tutkimuksen oli tuolloin vallannut funktionalistinen ote ja tilastolliset menetelmät olivat muodostuneet tutkijoiden valtavirran työkaluksi. Näiden vastapainoksi esimerkiksi Erving Goffmanin vuorovaikutussosiologia piti yllä amerikkalaisen laadullisen vuorovaikutustutkimuksen perinnettä. Goffman tutki kirjoissaan vuorovaikutusta arkisen järjestyksen ja moraalin perustana. Esimerkiksi kirjassaan *Minuuden riistäjät* (1997) hän kuvasi mielisairaalan potilaan »uran» sarjana, jossa ihminen alkaa toiminnallaan kyseenalaistaa arkipäivän normaaleja tottumuksia ja ajautuu asteittain yli psykiatrisen kynnyksen. Samaan aikaan esimerkiksi folkloristiikassa kehittyi pyrkimys tutkia perinnetekstien sijasta elävää kansanperinnettä – siirryttiin tekstistä kontekstiin (Gumpertz ja Hymes 1964). Kun samaan aikaan antropologiassa siirryttiin strukturalismista ja funktionalismista kohti symbolista antropologiaa ja filosofiassa logiikasta kohti puheaktiteoriaa, muuttui ihmistieteiden kenttä tavalla, joka väkisinkin heijastui myös liiketaloustieteisiin (vrt. Marshak 1998), ensin lähinnä organisaatiokulttuurien tutkimuksen sivujuonteena.

Hyvän esimerkin liiketaloudellisiin ilmiöihin keskittyvästä mikrotason diskurssianalyysista löytää Peltosen ja Lehdon artikkelista (1999). Peltonen ja Lehto kuvasivat artikkelissaan niitä tapoja, joilla ekonomit jäsentävät oman asiantuntemuksensa ja tuottavat tätä puheessaan. He kutsuivat näitä tapoja »ekonomikoodiksi», jota he analysoivat erittelemällä yhtä noin 80 minuutin pituista ryhmähaastattelua. Haastatteluun osallistui kaksi uransa eri vaiheessa olevaa miestä ja naista, kaikki ekonomeja.

Ekonomikoodi muodostui kolmesta aladiskurssista, jotka olivat »perinteinen diskurssi», »ammatillinen diskurssi» ja

»yrittäjyysdiskurssi». Perinteisen diskurssin mukaan ekonomin asiantuntijuuden ydin on yrityksen talousasioiden laaja ja monipuolinen ymmärtäminen sekä kyky hyötyä tästä osaamisesta. Ammatillisen diskurssin ydin on abstraktiin tietopohjaan ja vankkaan kieli- ja esiintymistaitoon perustuva strateginen ja kansainvälinen näkemys yrityksen toiminnasta. Yrittäjyysdiskussin ydin taas on kestävä ja osoitettu kyky kantaa vastuu ammatillisesta kehittymisestä sekä taito kuunnella ja valmentaa toisia ihmisiä. Ekonomikoodin ongelma on, että se ei ole ristiriidaton; eri aladiskursseissa piilee jo sinänsä ristiriitaisuuksia. Tästä huolimatta ekonomidiskurssi onnistuttiin pitämään yllä useimmissa haastattelujaksoissa. Kun puhutaan vaikkapa nykyaikaisen työelämän muutosvaatimuksista, korostuvat juuri ne seikat, joita ekonomikoodi korostaa: joustavuus, strateginen näkemys, kansainvälisyys ja laaja-alainen yritystalouden ymmärtäminen. Nämä ominaisuudet erottavat ekonomit merkonomeista ja esimerkiksi tuotantotaloutta opiskelleista insinööreistä, joiden tutkinto muistuttaa paljolti useita ekonomitutkintoja. Ekonomeilla on silti varasto kertomuksia muun muassa siitä, millaisiin vaikeuksiin insinöörit ajautuvat henkilöstöhallinnossa, kun eivät ymmärrä, että ihmisten käyttäytyminen ei vastaa teknillisissä korkeakouluissa opetettuja käsityksiä »rationaalisuudesta».

Ekonomikoodi ei kuitenkaan toimi aina. Yksi työelämän kehityskuluista on vienyt päätös- ja suunnitteluvaltaa pois pelkästä johdosta myös muille organisaation tasoille. Tässä piilee hankaluus ekonomikoodin näkökulmasta, sillä tämähän hävittää yhden ammattikunnan keskeisistä eduista työmarkkinoilla. Vastaaminen vaikkapa lisääntyneeseen projektimuotoiseen työhön aiheuttaa myös hankaluuksia, sillä projektityö on usein kovin toisteista ja luonteeltaan operatiivista – eli luonteeltaan ei-strategista. Ekonomit epäonnistuivat esittämään itsensä asiantuntijana monissa haastattelun kohdissa.

Kun puhujat eivät onnistuneet sovittamaan haastattelijan heiltä kysymiä talous- ja työelämän muutoksia ekonomikoodin tarjoamiin teemoihin, jaotteluihin ja luokituksiin, ajautui haastattelu kliseisiin, ylimalkaisuuksiin ja ristiriitaisuuksiin.

Esimerkiksi seuraavan katkelman edellä yksi haastateltu on kuvannut ristiriidan yrittäjyysdiskurssissa. Kun talouselämän raja-aidat ovat kaatuneet, edellytetään kaikilta joustavuutta, kielitaitoa ja yhteistyökykyä. Tällöin ne eivät ole enää ekonomien vahvuus, vaan heidänkin tulee kehittää itseään jatkuvasti. Seuraavassa haastattelija muotoilee ongelman, ja saa hämmentyneen vastauksen. Litteraatiomerkit on selitetty liitteessä.

H Eli siis jos muitten ammattitaito laajenee taloudellisille alueille ni mihin t(h)eij(h)ä ammattit(h)aito laa(h)jenee
(2 sekunnin tauko)
Z Hyvä kysymys.
? (hmii)
Q Iha hyvin raamitettu...

Esimerkki 9. 1. (Peltonen ja Lehto 1999: 14.)

Tähän kysymykseen vakiintunut ekonomidiskurssi ei tarjoa vastausta. Ei ihme, että vastaukset ovat hämmentyneitä. Metodisesti tällaisen tilanteen merkitys on, että se paljastaa ekonomidiskurssin rajallisuuden. Pelkkää sujuvaa ekonomidiskurssia tutkimalla voisi saada käsityksen kaikkivoivasta, rahan ymmärtävästä ammattikunnasta. Diskurssin säröjä tutkimalla huomaa, että kuva on vivahteikkaampi.

Peltonen ja Lehto käyttivät analyysissaan hyödyksi lukuisia diskurssin piirteitä. Esimerkiksi pitkistä tauoista ja kliseisistä vastauksista tuli keino paikantaa mahdollisia hankaluuksia. Tutkimus tarjoaa hyvän esimerkin siitä, miten pientäkin

aineistoa erittelemällä voi tuottaa rikkaan kuvan siitä, miten yksi tärkeä ammattikunta ymmärtää itsensä ja asemansa muuttuvassa työelämässä.

Mikrotason diskurssianalyysin ei tarvitse jäädä kuvailevaksi, vaan sen voi kääntää myös kriittiseksi instrumentiksi. Kriittisessä diskurssianalyysissa (ks. Fairclough 1997) huomio on siinä, miten diskurssit määritellään tukemaan jonkun ihmisen tai ryhmän tavoitteita. Diskurssianalyysin avulla voidaankin tutkia esimerkiksi »hiljaista vallankäyttöä», sitä miten ihmiset voidaan ohjata toimimaan tietyllä tavalla ilman, että he edes huomaavat vaikutusta. Tunnetun esimerkin tarjoaa sosiaalipsykologi Michael Billigin (1992) tutkimus Englannin kuningashuoneen symboliikasta. Mistäpä muustakaan kuningashuoneen rituaaleissa olisi kyse kuin pyrkimyksestä oikeuttaa nykyaikaiseen elämänmenoon huonosti sopivaa esiteollisen yhteiskuntajärjestyksen kulmakiveä vallan, varallisuuden ja hoviromantiikan avulla?

Keskustelunanalyysi: kohti vuorovaikutusta

Vuorovaikutusta voi tutkia monin tavoin, mutta kenties keskeisimmäksi tutkimusperinteeksi on 1960-luvulta lähtien asteittain noussut keskustelunanalyysi, jonka juuret ovat etnometodologiassa (Garfinkel 1967) ja Harvey Sacksin (1992) luennoissa. Tiiviisti ilmaistuna ote pyrkii kuvaamaan merkitysten sijasta niitä menetelmiä, joiden avulla ihmiset tekevät asioita arjessa toistensa kanssa (vrt. Silverman 1998). Nämä ovat meille yleensä läpikotaisin tuttuja, ja vaikka hyödynnämme niitä joka päivä, emme yleensä edes huomaa niitä. Harva kiinnittää huomiota siihen, miten kaupan kassalla vaihdetaan ensin katse ja huomaamaton tervehdys kassan kanssa tai kuinka laskua maksettaessa ensin puhuu kassa, minkä jälkeen annetaan raha jonkinlaisen kohteliaan ilmauksen kanssa. Kun vaihtoraha saadaan takaisin, vaihdetaan tavallisesti katse ja kiitokset, minkä jälkeen jakso on ohi. Sujuva toiminta edellyttää tällaisia askelia. Niistä poikkeaminen taas aiheuttaa ihmetystä ja joskus suoranaista aggressiota. Pelissä on ihmisten luottamus omaan ja toisten kykyyn toimia järkevästi. Vaikka ihmiset voivat periaatteessa missä tahansa tilanteessa tehdä, mitä parhaaksi katsovat, käytännössä he eivät näin tee. Sosiaalinen todellisuus on pysyvä ja kestävä, sillä ihmiset pitävät itseään ja toisiaan »selontekovelvollisina» sen ylläpitämisessä. Jos lukija haluaa kokeilla tämän väitteen paikkansapitävyyttä, tarjoaa mikä tahansa kulmakioski tai kauppa tähän hyvän kokeilukentän. Riittää, että suorittaa Garfinkelin (1967) kuvaaman yksinkertaisen »särkemiskokeen»: kieltäytyy vastaamasta kysymykseen, tarjoaa väärää valuuttaa kioskilla tai yrittää maksaa, ennen kuin ostosten loppusumma on selvillä.

Etnometodologian pohjalta 1960-luvulla syntyi keskustelunanalyysi, joka jakaa etnometodologien käsityksen sosiaalisen maailman vuoro vuorolta tapahtuvasta rakentumisesta. Keskustelunanalyysi jakaantuu nykyisin kahteen pääsuuntaukseen, arkisen vuorovaikutuksen ja institutionaalisen toiminnan tutkimukseen. Arkikeskustelun tutkimus on keskittynyt kuvaamaan arkikeskustelun rakenteita ja metodeja (Sacks, Schegloff ja Jefferson 1974). Institutionaalisen toiminnan tutkimus taas on keskittynyt tilanteisiin, joissa ammattilainen keskustelee tavallisten ihmisten kanssa. Ammattilainen voi olla esimerkiksi lääkäri (Sorjonen ym. 2001), lakimies tai sosiaalityöntekijä, joiden täytyy työnsä vuoksi tehdä asioita, joita ei esiinny arkisessa keskustelussa. Myös työhönotto- ja ohjaushaastatteluista on kasvanut pieni kirjallisuus (Vehviläinen 2001). Institutionaalisen toiminnan tutkimuksen oheen on kehittynyt pieni kirjallisuus, jossa on perehdytty organisatorisen vuorovaikutuksen erityispiirteisiin. Kenties tärkein

tutkimus, jossa organisaatioita tutkitaan vuorovaikutuksessa, on Bodenin (1994) tutkimus, jossa tutkittiin kokouksia ja organisaation agendan asettamista sekä politikointia. Toinen tärkeä tutkimuksen kohde löytyy neuvotteluista (Maynard 1984; Firth 1995; Kangasharju 1991).

Laajimmin kokouksia on tutkinut Boden (1994). Hän toteaa esimerkiksi, ettei kokouksiin kokoonnuta sattumanvaraisesti, ja analysoi kokousten alkujen järjestymistä. Kokouksilla on aina syynsä, jotka kumpuavat organisaation agendasta. Puheenjohtajan tehtävä on tuoda kokouksen syy esille aloitusvuorossa. Niinpä aloitusvuoro tyypillisesti nimeää kokouksen aiheen, selventää sen tarkoituksen ja kertoo, miksi juuri tietyt ihmiset on koottu palaveriin. Aloituspuheenvuoron yhteydessä selvitetään tavallisesti myös kysymykset päätösvaltaisuudesta ja kokouksen menettelytavoista. Aloitusvuoro sitoo siis kokouksen laajempaan organisaatiokontekstiin samalla kun se tavallaan ohjeistaa kokouksen.

Esimerkissä 9.2 Lana toimii puheenjohtajana, joka ensin katkaisee edeltävän keskustelun ja naureskelun rivillä 1 äännähdyksellä, joka saa Sandyn rohkaisemaan häntä aloittamaan. Naureskelusta on merkkejä vielä riveillä 3 ja 6–7. Tina selvittää rivillä 5, onko kokous päätösvaltainen, ja rivillä 8 Lana etenee kertomaan kokouksen tarkoituksen, yksikön mahdollisen muuton. Kannattaa huomata, miten tyystin erilainen Bodenin tarjoama toiminnallinen näkökulma kokouksen alkuun on verrattuna esimerkiksi organisaatiokulttuurien tutkimuksen tapaan hahmottaa kokoukset sosiaalisina rituaaleina. Esimerkki osoittaa, miten paljon keskeistä työtä kokouksen alussa tehdään samalla, kun ihmiset pitävät keskinäisiä suhteitaan yllä huumorin avulla.

1	Lana	U:::hm [h::::]
2	Sandy	[Aloitetaan!]

3	( )	[Heh heh]
4	Judy	[Okei] [aloitetaan!]
5	Tina	[Olemmeko] päätösval[taisi[a? Mitä sanotte]
6	( )	[Hu [h h]uh] heh–heh
7	Mary	[H e h –]
8	Lana	No, nyt on toiveita, että muutto alkaa.
9		Opiskelijapalveluiden ihmisille on sanottu, että …

Esimerkki 9.2. (Boden 1994) (Litteraatiomerkit on selitetty kirjan liitteessä.)

Varsinaisessa kokouksessa esiintyy Bodenin mukaan kahdenlaista vuorottelua. Kokouksen muodollisia jaksoja ohjaa puheenjohtaja, epävirallisissa osissa taas tyypillisesti »keskustellaan»: kuka vain voi ottaa vuoron niin halutessaan. Jopa tällöin puheenjohtajan rooli kuitenkin korostuu. Hän paitsi aloittaa ja ohjaa toimintaa, saa myös yhteenvetovuorot. Kun esimerkiksi raporttikierros tai jonkin projektin kuvaus on päättynyt, on puheenjohtajan tehtävä koota kuultu yhteen ja tehdä arvio siitä, miten hanke on edennyt. Hänen tehtävänsä on myös mahdollisesti muotoilla ehdotus tarvittavista toimenpiteistä – tai delegoida tällainen ehdotus muille. Hän voi halutessaan käyttää merkittävääkin valtaa (ks. Manzo 1996).

Keskustelunanalyysi jätetään usein pelkän vuorovaikutuksen tutkimukseksi, minkä vuoksi sitä usein kritisoidaan siitä, että se unohtaa toiminnan rakenteellisen tason, esimerkiksi organisaatioaseman, omistajuuden tai sukupuolen. Bodenin (1994) tarkastelu osoittaa, että näin ei tarvitse olla. Vaatimus on, että tutkijan tulee osoittaa, miten ihmisten ottavat rakenteelliset tekijät toiminnassaan huomioon ja miten rakenteelliset tekijät muokkaavat vuorovaikutuksen kulkua (Schegloff 1992). Niitä ei saa olettaa automaattisesti vaikuttaviksi tekijöiksi. Garfinkelin (1967) termein vuorovaikutustutkijan tehtävä on osoittaa, miten rakenteelliset tosiseikat »saavutetaan»

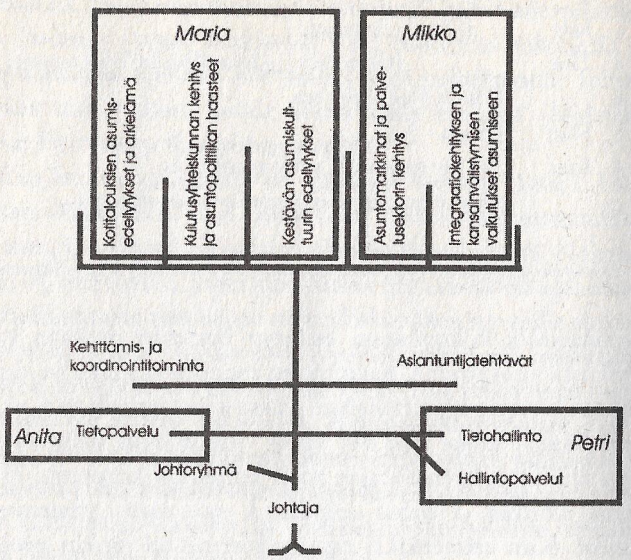

Kuva 9. 1. Organisaation rakenne (Koskinen 2001).

ja tehdään merkityksselliseksi vuorovaikutuksessa. Niitä ei saa *olettaa* toimintaa selittäviksi tekijöiksi. Jos näin tekee, sekoittaa syyn ja seurauksen.

Kun keskusteluntutkimuksen yhdistää esimerkiksi havainnointitutkimuksen kanssa, voi tutkia yksityiskohtaisesti vaikkapa sitä, miten organisaatiorakenne muokkaa toimintaa visuaalisten esitystensä kautta. Koskinen (2001) on Bittneriä (1975) seuraten tutkinut, miten organisaatiorakennetta käytettiin järjestämään yhden tutkimuslaitoksen toimia kokouksesta toiseen, vuodesta vuoteen. Organisaatio on kuvattu kuvassa 9. 1. Kyseisen organisaation kaikki kokoukset organisoitiin tämän kaavion mukaisesti: johtaja johti puhetta, kun taas esimerkiksi raportit ja projektikuvaukset delegoitiin niistä vastaaville johtajille. Niitä kommentoi yleensä johtaja tai muut johtajat, sen sijaan työntekijöiden vuorojen

metsästäminen osoittautui suureksi urakaksi (ks. kuitenkin Koskinen 1997; 1998). Metodi, jolla organisaatiokaavio kääntyi kokouksia ohjaavaksi rakenteeksi, oli esityslista, joka jyvitti jokaiselle johtajalle esitysvuorot. Näin johtajat varmistivat, että kaikki organisaation pyrkimysten kannalta keskeiset asiat käsiteltiin kattavasti hallinnollisesta näkökulmasta käsin ja että niitä pystyttiin arvioimaan kokonaisuutena. Organisaation muodollinen rakenne on vuorovaikutustason ilmiö, ei pelkkä retorinen kaavio tai kontrollin väline.

Seuraavassa esimerkissä Jaana siirtää kokouksen uuteen vaiheeseen ja lukee esityslistasta seuraavan kohdan (rivit 1–3). Jaanan vuoro tarjoaa hyvän esimerkin seikasta, jota Boden (1994) kuvasi tutkimuksessaan. Puheenjohtajalla voi olla käänteentekevä rooli kokouksissa. Ennen tätä vuoroa oli puitu edellisenä iltana pidettyä johtokunnan kokousta. Aineisto on nauhoitettu toukokuussa 1995.

01	J	n- me on TODETTU MENNÄÄNKÖ ME NYT SITTE NÄIHIN
02		VAR- VÄHÄN Ö::: (1.5) SISÄISIIN asioihin ja (0.3) omaan työhön;.
03		Nämäkin on tärkeitä asioita (1.2) aloitetaanko tutkimus kokonaisuuksista
04		(2.2)
05	J	.hhh Maria Mikko,
06		(1.7)
07	J	Ihan lyhyesti miltäs näyt#tää::# jos arvioidaan
08		tämän vuoden toimintasuunnitelmaa ja
09		tutkimuskokonaisuuksien::: (0.4) asetettuja
10		vaatimuksiah .hhhhhhh
11		(0.3) ((epävarma ajoitus))
12	J	Miten tutkimuspäälliköitten
13		(3.2)

14 J näkemyksen mukaan
15 (0.3)
16 Mi HHH[HHhhh
17 J [Vuos on tähän saakka kulunu?
18 (1.1)
19 Ma* Alotanks mä: sitten*
20 J m:m?
21 (3.0)
22 Ma ( ) täs on nyt nää Kotitalouksien asumisedellytykset
23 ja arkielämä

Esimerkki 9.3. [A 05/30/95:1 1(2), 710–733.]

Tässä esimerkissä Jaana siirtää raportointivuoron joko Marialle tai Mikolle. Sekunnin tauon (rivi 18) jälkeen – tämä riittää pikaiseen katsekontaktiin asianosaisten välillä – Maria kysyy ehdotuksenomaisella tarjouksella, että hän voi aloittaa. Kun Jaana myöntyy tähän (rivi 20), aloittaa Maria vuoronsa heti, kun saa ajatuksensa ja paperinsa järjestykseen kolmen sekunnin tauon aikana.

Vuorovaikutukseen voidaan pureutua tarkemminkin, kuten seuraava esimerkki osoittaa. Edellinen esitys organisaatiorakenteen tärkeydestä korostaa tutkitun organisaation hierarkista luonnetta. Esimerkki 9.4 näyttää, miten paljon arkinen vuorovaikutus voi poiketa tästä mallista jopa silloin, kun asiayhteys on virallinen. Esimerkissä johtoryhmä keskustelee keskenään tietohallinnon hankkeista. Tietohallinnon johtaja Petri on raportoinut useista johtamistaan hankkeista. Kuulijoina ovat johtaja Jaana sekä muut päälliköt, joista esimerkissä äänessä on Mikko.

Tässä kokouksen jaksossa Petrin piti raportoida omista hankkeistaan, mutta hän on unohtanut yhden huonosti sujuvan hankkeen. Seikka on sinänsä tietysti jo merkittävä: oletus kokouksessa on, että jokainen päällikkö raportoi kaikki hankkeensa. Jos raportoinnista poistaa huonosti sujuvat hankkeet, on kyseessä joko unohdus tai kaunistelu. Petri ei pääsekään näin vähällä, sillä Jaana nostaa puuttuvan hankkeen keskusteluun ja kuvaa sitä voimakkaasti – ja hyvin epähallinnollisesti – kertomalla, kuinka hanke on »tÄYsin, *#y::::#* persee(llään),». Petri puolustautuu – myös epähallinnollisesti – vitsillä, mikä mahdollisesti kertoo, että hän ymmärsi Jaanan rajun kuvauksen humoristisesti. Jaana kuitenkin torjuu Petrin vitsin argumentilla, että tällaiset järjestelmät tavataan tehdä kerralla kuntoon. Jaanan argumentti herättää päällikkö Mikon, joka saa lähes hysteerisen naurukohtauksen kuultuaan, että jokin järjestelmä saataisiin kerralla kuntoon. Jaana puolustaa kantaansa rivillä 23, ja vaikka Petri liittoutuu hänen kanssaan, jäävät kumpikin Mikon railakkaan naurun jalkoihin.

01 J Siin on yks joka: olis, se
02 tutkimusaineistojen hallinta, .hh ARkistojen
03 hallinta. Petri ei oo myöskään (0.2)
04 Asiakirjojen hallinta ei oo myös[kään
05 P [Niin
06 J [(kunnossa). Ne] on ne KAKS jotka on
07 P [ne on nää ( )]
08 P *Joo,*
09 J .nhhhh tÄYsin, *#y::::#* persee(llään),
10 P Mut vu– vuosi on vasta puoles välissä,
11 J >MItä,<
12 P >Vuosi on vast puolesvälis°sä°
13 (.)
14 J Joo (0.2) Ne on SEMmosia asioita jotka
15 jotka on niinku#u:m:e:# kun ne saa[daan KERran
16 M [joo,
17 J kuntoon nii niis niissä ei ol [sitte
18 M [joo,

19 J (vähä [#hä:#lyn) päivää (k[u saadaan se)
20 P [nii, [
21 M [ÄHÄ HÄ HÄH
22 M HH=.HHH[HEH(.HHHHHH.HHHHHH.HH]HH.HH
23 J [SAADAAN TOIVO[(NY VA]AN)]
24 V [>Nii just<]
25 M /$SAA[DAAN (.) VOI JUMALAUta\ Hei heh .hh hh$
26 M [((nyrkki pöytään))

Esimerkki 9.4. [A 05/30/95 2(2) B:11, 385–415]
(yksinkertaistettu litteraatio)

Kun tarkastelemme, miten keskustelu rakentuu vuoro vuorolta, näemme useita asioita, joita emme muuten näkisi. Pöytäkirjaan kirjattu »Tutkimusaineistojen hallinta, viivästyy» -tyyppinen merkintä näyttää paljon rationaalisemmalta kuin tämä keskustelu, joka kertoo paljon ihmisistä ja heidän suhteistaan. Huomio voidaan esimerkiksi kiinnittää siihen, kuinka Petri varmistaa Jaanan esittelyn aikana, mistä on kyse. Rivin 6 puolivälissä molemmat tietävät, mistä puhuvat. Jaana näpäyttää riveillä 11 ja 14 Petriä välittömästi, kun tämä on tarjonnut vitsin puolustuksekseen. Rivillä 20 Petri jo taipuu Jaanan tahtoon myötäilemällä tätä. Näemme myös, miten ryhmän sosiaaliset suhteet ovat rakentuneet. Esimerkiksi Mikko myötäilee Jaanaa Petriä vastaan riveillä 16 ja 18, kunnes ymmärtää tämän perustelun, ja tekee selväksi, miten naurettava se on hänen mielestään. Niinpä Petrin ja Jaanan suhde näyttää tässä esimerkissä tyystin erilaiselta kuin Jaanan ja Mikon, vaikka Mikko on tässä asiassa muodollisesti heikommassa asemassa kuin Petri.

KESKUSTELUNANALYYSIN METODISIA ULOTTUVUUKSIA

Keskustelunanalyysin ehkäpä silmiinpistävin erikoispiirre liittyy aineiston litteroimiseen. Keskustelunanalyyttinen litteraatio on huomattavasti yksityiskohtaisempi kuin mikään muu laadullisessa tutkimuksessa käytetty litteraatio. Tarkkuuden syy on, että vain näin voidaan ymmärtää vuorovaikutus yksityiskohtia myöten – eli ymmärretään esimerkiksi tapa, jolla jonkin kuulijan ymmärrys ja asenne kehittyy toisen vuoron kuluessa. Tämä edellyttää litteraatiota, jossa on runsaasti informaatiota niin kielenkäytöstä kuin sen ei-kielellisistä piirteistä. Vuorovaikutuksen ymmärtäminen edellyttää usein myös ruumiillisen toiminnan litteroimista (vrt. kirjan liiteluku). Esimerkiksi lääkärin vastaanotolla on tavallista, että ihmiset ovat puoli minuuttia hiljaa. Tämä ei tarkoita, että toiminta pysähtyisi täksi ajaksi, eikä sitä, että tilanne olisi jotenkin vaivautunut. Hiljaisuus selittyy todennäköisesti sillä, että lääkäri suorittaa tänä aikana jotain tutkimusta, tekee muistiinpanoja tai lukee potilaskertomusta. Ilman yksityiskohtaista litteraatiota toiminnan ymmärtäisi helposti täysin väärin.

Litteraatio tehdään tavallisesti ilman erityisiä teknisiä mittareita. Perustekniikka on yksinkertaisesti nauhojen kuunteleminen riittävän moneen kertaan. Litteraatio ei ole koskaan täysin tarkka; yksi keskustelunanalyytikkojen harjoituksista on aineiston litteroiminen yhdessä. Kun vaikkapa kuusi ihmistä kuuntelee kymmenen sekunnin nauhoitusta kymmenen kertaa, löytyy nauhasta aina uusia piirteitä, joita ei ole aiemmin kuultu.

Toinen keskustelunanalyysin erikoispiirre liittyy pyrkimykseen jakaa aineisto toisten tutkijoiden kesken ja käsitellä sitä yhdessä erityisissä aineistosessioissa. Näin pyritään takaamaan, että toiset tutkijat voisivat käyttää aineistoja myöhemmin, mikä nopeuttaa tutkimusta ja helpottaa tulkintojen

tarkistamista. Kirjoitustapaan kuuluu pitkien ja yksityiskohtaisten sitaattien lainaaminen, millä pyritään takaamaan, että lukija pystyy tarkistamaan tekstissä tehdyt tulkinnat. Datasessiomalli toimii myös tutkittujen ihmisten kanssa. Boden (1994) on osuvasti todennut, miten kovapäisimmästäkin tiedemiehestä tulee välittömästi tulkitseva tutkija, kun hän kuulee nauhoituksen omasta toiminnastaan (tai toisten toiminnasta).

Muuten keskustelunanalyysi noudattaa samoja periaatteita kuin muukin laadullinen tutkimus. Esimerkiksi päättely noudattaa analyyttisen induktion periaatteita. Keskeistä työtavassa on pienten aineiston osien yksityiskohtainen tulkinta ja tulkintojen myöhempi laajentaminen muuhun aineistoon. Huomiota annetaan erityisesti poikkeaville tapauksille, sillä ne ovat paras väline sensitivoivien kysymysten nostamiseen. (ten Have 1999; Arminen 2004.)

Diskurssi- ja keskustelunanalyysi liiketaloustieteissä

Diskurssi- ja keskustelunanalyysit ovat syntyneet sosiologiassa ja sosiaalipsykologiassa. Niitä harjoitetaan nykyisin luultavasti eniten kielitieteissä, jossa harjoitettuun pragmatiikan – eli kielenkäytön – tutkimukseen ne ovat tuoneet empiirisen tuulahduksen. Liiketaloustieteissä näitä otteita on hyödynnetty selvästi vähemmän. Etenkin keskustelunanalyyttista tutkimusta on tehty vähän. Suomalainen akateeminen ympäristö tarjoaa kuitenkin poikkeuksellisen hyvän tuen, jos näistä otteista on kiinnostunut. Maassa on useita korkeatasoisia tutkimusryhmiä, ja etenkin Helsingin kauppakorkeakoulun kielten ja viestinnän laitoksella on tehty tärkeää työtä neuvotteluista.

Keskeinen ero keskustelunanalyysin ja diskurssianalyysin, organisaatiokulttuurintutkimuksen ja narratiivien tutkimuksen välillä on, että keskustelunanalyysi keskittyy Silvermanin (1988) kehoituksen mukaisesti reilusti asioiden pintaan. Kun esimerkiksi diskurssianalyysi viime kädessä jäljittää rakenteellista seikkaa, diskurssia, joka ohjaa ihmisten ajatuksia, odotuksia ja toimia näiden tietämättä, keskitytään keskustelunanalyysissa siihen, mikä näkyy kaikille. Silvermanin termein keskustelunanalyysista puuttuu »romanttinen» juonne, pyrkimys paljastaa piileviä toiminnan selityksiä.

Tämä luku on silti syytä lopettaa varoitukseen. Liiketaloustieteellisissä lehdissä näkee silloin tällöin artikkeleita, joissa väitetään tutkimuksen pohjautuvan etnometodologiaan. Tämä tutkimusperinne on ajoittain muodissa, luultavasti toisaalta kehittäjänsä Harold Garfinkelin kehittämän vaikeaselkoisen terminologian vuoksi, toisaalta siksi, että etnometodologialla on ollut tärkeä kriittinen rooli sosiologiassa. Perinne on muistuttanut, että arkielämä on tärkeä ja kiinnostava tutkimuskohde. Perinne on kuitenkin vaikea; niinpä moni artikkeli, johon yhteiskunta- ja liiketaloustieteellisissä lehdissä törmää, on etnometodologinen pikemminkin tekstissä kuin ajattelussa tai tutkimusotteessa (Silverman 1997b). Jos perinteeseen haluaa tutustua tarkemmin, on syytä perehtyä luotettaviin lähteisiin sen sijaan, että yrittäisi luoda kuvaa yksittäisten, usein epäluotettavien artikkelien pohjalta. Luotettava ja selkeä suomenkielinen johdanto etnometodologiaan ja keskusteluntutkimukseen on John Heritagen kirja *Harold Garfinkel ja etnometodologia* (1996).

Metodologiaosa: arvoituksen ratkaiseminen laadullisessa tutkimuksessa

10. *Analyysi, tulkinta ja argumentaatio*

Kenties pahin virhe, jonka tutkija voi tehdä, on kerätä aineisto ja kuvata se ilman selkeää tulkintaa. Kuvaileva tutkimus voi toki tuottaa uutta tietoa, mutta jos tämä uusi tieto ei jäsenny osaksi oppiaineen kokonaisuutta, jää sen arvo sattumanvaraiseksi. Tutkimuksen tunnusmerkki onkin, että tutkimus johtaa selkeään tulkintaan, joka voidaan saattaa keskusteluun aiemman tutkimuksen kanssa. Tulkinta on lopulta se piirre, joka erottaa tutkimuksen arkijärjestä. Selkeä tulkinta on myös helppo viestiä yleisölle.

Tämä luku selvittää niitä periaatteita ja menettelyitä, jotka laadullisen aineiston tulkinnassa on syytä ottaa huomioon. Luku on kuitenkin syytä aloittaa varauksella. Monesti ajatellaan, että laadullinen tutkimus häviää tilastolliselle tutkimukselle juuri päättelyn tehokkuudessa. Tilastotieteessä on kehitetty joukko menetelmiä ja sääntöjä sille, millaisia johtopäätöksiä jostain aineistosta voidaan perustellusti tehdä. Laadullisessa tutkimuksessa tällaisia sääntöjä ei ole ainakaan muodollisesti olemassa. Niinpä joskus esitetäänkin, että laadullisessa tutkimuksessa johtopäätösten tekeminen on

intuitiivista. Jos tämä ajatusmalli hyväksytään, päädytään ajatukseen, jonka mukaan laadullisen tutkimuksen arvo kyseenalaistuu, koska tulkinta vaihtelee tutkijan ja tutkimuksen mukaan. Osoitamme tässä luvussa keinoja, joiden avulla analyysin, tulkinnan ja argumentaation voi tehdä hallitusti.

Tutkimusta tehtäessä joudutaan aina tekemään joitain perusvalintoja, jotka ohjaavat tutkimusta. Kenties tärkein valinta liittyy siihen, mitkä aineiston sisältämät johtolangat poimitaan yksityiskohtaiseen tarkasteluun. Yleensä valinnat tehdään teoreettisilla perusteilla tai vähintäänkin tutkimuskirjallisuudessa käydyn keskustelun pohjalta. Yhteiskunta- ja liiketaloustieteissä valintoihin vaikuttavat myös tieteen ulkopuoliset seikat, kuten kansalaiskeskustelu, päätöksentekijöiden tai asiantuntijoiden käsitykset ja usein myös rahoittajien näkemykset tutkimuksen kiinnostavuudesta. Selvää on, että toiset perusteet ovat tieteellisessä katsannossa parempia kuin jotkin toiset. Jos tutkimuksella on tieteellisiä tavoitteita, pitäisi valinnan perustua tieteellisen kirjallisuuden kannalta keskeisiin kysymyksiin tai vähintäänkin induktiiviseen työprosessiin, joka saatetaan lopuksi keskustelemaan tieteellisen kirjallisuuden kanssa. Käytännöllisestä näkökulmasta katsoen tieteelliset perusteet saavat luonnollisesti vähemmän huomiota, joten painoa annetaan tavallisesti enemmän päätöksentekijöiden näkemyksille.

Jaamme tässä kirjassa päättelyn – eli Alasuutarin (1989) termeillä arvoituksen ratkaisemisen – kahteen lukuun. Tämän luvun aihe on päättelyn ensimmäinen osa, aineiston analyysi, tulkinta ja argumentaatio. Termi kattaa ne käytännöt, joita laadullisessa tutkimuksessa on kehitetty tulkinnan rakentamiseksi. Kuvaamme luvussa keskeiset päättelyn käytännöt ja suhteutamme ne laadullisen tutkimuksen käytäntöön. Esityksessä korostuu analyyttinen induktio, jonka näemme käytännöllisenä analyysia ja sen ajoitusta helpottavana ohjenuorana, emme niinkään loogisena rakenteena, kuten termi

mielestämme osin harhaanjohtavasti esittää. Luvun viesti on, että huolellisesti tehtynä aineistolähtöinen tutkimusote tuottaa selkeän, helposti viestivän tulkinnan, joka kuitenkin kuvaa aineiston kattavasti. Seuraava luku tarkastelee päättelyn toista osaa, reliabiliteettia, validiteettia ja yleistämistä.

ANALYYSIN ALKUVAIHE: YLEISKUVAN TÄRKEYS

Aineiston analyysi aloitetaan aina lukemalla ja silmäilemällä aineistoa läpi, yleensä useaan kertaan. Lukiessaan aineistoa useimmat tutkijat yksinkertaisesti miettivät aineiston piirteitä. Samalla he tekevät vihkoon tai aineiston marginaaleihin muistiinpanoja. Näistä merkinnöistä on myöhemmin monenlaista hyötyä. Ensiksikin ne antavat aineistolle alustavan hahmon. Jotkin teemat toistuvat usein, toiset harvemmin, ja jotkin teemat liittyvät samoihin asioihin. Tällaiset havainnot ovat tärkeitä askelia muokattaessa hypoteeseja, joita testataan myöhemmissä tutkimuksen vaiheissa. Toiseksi ne parantavat aineiston hallintaa parantamalla selattavuutta. Alustavat merkkaukset auttavat löytämään aineiston kiinnostavimmat kohdat ja helpottavat sen teemoittamisessa. Lopuksi tämä hahmo auttaa tutkijaa, kun hän alkaa hahmottaa tulkintaa ja seuloa sopivimpia teorioita.

Aineistoon tutustuminen tietysti vaihtelee erilaisissa tutkimuksissa. Olennaisia tekijöitä ovat aineiston koko, sen mahdollisesti sisältämä rakenne (esim. teemahaastattelut ovat strukturoituneita, mitä havainnointiaineisto ei ole), aika aineiston valmistumisen ja analyysin välillä, sekä tutkijan aiheen omakohtainen tuntemus. Nyrkkisääntönä voi pitää, että aineistoon tutustumiseen kannattaa varata aikaa enemmän, jos aineisto on suuri, koostuu erilaisista osista, ajallinen etäisyys aineiston keruun ja päättelyn välillä on pitkä ja tutkija työskentelee itselleen oudon aiheen kanssa.

Aineiston alustavaan teemoittamiseen on erilaisia keinoja. Yksi tutkija kirjoittaa muistioita, toinen piirtelee karttoja ja graafeja, kolmas vain miettii ja sulattelee aineistoa. Olennaista on ymmärtää, että tutustuminen on työvaihe, joka vie aikansa. Aineiston yksityiskohtaista analyysia ei saisi aloittaa ennen tällaista tutustumisvaihetta, sillä ilman sitä on riski, että tutkija näkee metsän sijasta vain puut. Toinen riski on työmäärä. Yhden hypoteesin tarkka analyysi voi vaatia kuukauden. Ennen kuin tietää, mitä tutkii yksityiskohtaisesti, voi tämä työmäärä mennä hukkaan. Mikään ei takaa, että intuitiivisesti poimittu hypoteesi on lopullisen tutkimuksen kannalta tärkeä.

Tutustumisvaihetta seuraa analyyttisempi vaihe. Kun tietää, mitä tutkii, on aineiston käsittelyyn olemassa erilaisia niksejä. Pääsääntö on edelleen kärsivällisyys. Aineiston kiinnostavat teemat pitäisi käydä kokonaan läpi kahdesti tai kolmesti, jotta varmistuu niiden tärkeydestä, saa hahmon niiden sisäisestä rakenteesta ja voi alkaa hahmottaa tulkinnan mahdollisia ongelmia. Kun tutkimusongelma on hahmottunut, sen kannalta keskeinen aineisto poimitaan tavallisesti erilleen tiedostoon, mappiin tai hyllyyn. Tässä työvaiheessa värikynät, liimalaput ja muut sellaiset ovat hyödyllisiä työkaluja. Ajatus on, että tästä »redusoidusta» (eli vähennetystä) aineistosta voi tehdä tarkemman analyysin vähemmällä vaivalla.

Toinen alkuvaiheen tavoite on luoda aineistolle fyysinen rakenne, joka tukee analyysia mahdollisimman hyvin. Aineistoa voi myös hierarkisoida niin, että keskeistä aineistoa on mukava käsitellä. Tyypillisesti keskeisin aineisto kootaan tietokoneelle, vaikka aineiston puhtaaksi kirjoittaminen olisikin suuri vaiva. Vähemmän tärkeät aineiston osat pidetään käden ulottuvilla, kun taas ilmeisen vähän keskeisten aineiston osien kohtalo on normaalisti ajautua ullakolle.

Näiden valmistelevien vaiheiden jälkeen edetään varsinaiseen analyysiin. Valmistelevat vaiheet ovat samanlaisia sekä fakta- että näytenäkökulmaa noudattavissa tutkimuksissa. Valmistavia vaiheita ei yleensä raportoida tutkimuksissa, mutta analyysi raportoidaan ja sen ominaisuudet tutkitaan tarkkaan akateemisissa laaduntarkastusmenettelyissä. Niinpä tarkassa analyysissa noudatettu menettely riippuu tutkimuksen tavoitteista ja näkökulman tärkeimmistä rakenneosista, ennen muuta teoriasta ja tutkimusperinteestä.

ANALYYTTINEN INDUKTIO JA POIKKEAVIEN TAPAUSTEN KÄSITTELY

Joissain yhteyksissä jotkin tutkijat ovat yrittäneet kehittää systemaattisia päättelymalleja laadullisen tutkimuksen tarpeisiin. Nämä kietoutuvat yleensä tavalla tai toisella analyyttisen induktion käsitteen ympärille. Mainiossa kvalitatiivisen tutkimuksen laatua käsittelevässä kirjassaan Clive Seale (1999: 83–85) esittää, että analyyttinen induktio on erikoistapaus yleisemmästä laadullisen tutkimuksen periaatteesta, joka korostaa poikkeavien tapausten tärkeyttä päättelyssä (ks. Becker 1998: 194–212, jonka kantaan Sealen näkemys perustuu). Kuten Seale toteaa, esimerkiksi postmodernin ajattelun päättely perustuu useimmiten juuri vallitsevasta diskurssista unohdettujen »toisten» etsimiseen ja analysoimiseen; yhteys kielteisten tapausten käsittelyyn on ilmeinen. Keskitymme seuraavassa analyyttiseen induktioon, joka antaa käteviä välineitä päättelyn järjestämiseen.

Analyyttinen induktio etenee siten, että tutkimuksen aluksi tehdään huolellinen analyysi pienellä tapausjoukolla, josta johdettua tulkintaa testataan laajempaa aineistoa vasten. Jos tämä laajempi aineisto paljastaa tapauksia, joihin pienellä aineistolla tehty malli ei sovi, mietitään, miten isomman aineiston voisi analysoida uudelleen. Prosessia jatketaan, kunnes tulkintaa ei enää tarvitse muuttaa. Tulos on malli, joka kuvaa koko aineiston »täydellisesti», ja joka kertoo ne olosuhteet, joissa tulkinta pätee tai joissa jokin toinen variantti pätee.

Analyyttinen induktio etenee yksityiskohtaisemmin seuraavasti. Menetelmä alkaa hypoteesien luomisella ja jatkuu niiden testaamisella, kunnes analyysin mittaan luotu tulkinta kattaa koko aineiston. Prosessissa on kuusi vaihetta, jotka eivät tosin välttämättä esiinny juuri tässä järjestyksessä (Seale 1999: 83).

1. Aluksi määritellään yleinen tutkimuskysymys ja analysoidaan pieni tapausjoukko huolellisesti. Tapausjoukko on tyypillisesti aineiston lupaavin osa. Yleensä kyseessä on vain pieni osa tutkimuksen koko aineistosta. Tapaukset voivat olla ihmisiä, caseyritysten kuvauksia, prosesseja tai vaikka lausumatyyppejä kielitieteellisessä tutkimuksessa. Tässä vaiheessa aineisto tulkitaan tarkoituksellisesti yli: tärkeää on luoda lukuisia mahdollisia tulkintoja. Toimimattomat ideat karsiutuvat myöhemmin, mutta luovuutta on hankala lisätä myöhemmissä vaiheissa.

2. Tämän analyysin pohjalta luodaan joukko hypoteeseja, joiden ajatellaan kuvaavan aineiston.

3. Hypoteesit testataan *samalla* aineiston osalla.

4. Jos hypoteesi näyttää sopivan koko osa-aineistoon, seuraavaksi analysoidaan poikkeavia tapauksia, jotka sopivat vaivoin kehittymässä olevaan hypoteesiin. Jos tapaus ei sovi hypoteesiin, hypoteesi joko todetaan vääräksi tai sitä yleistetään siten, että se kattaa uudenkin tapauksen. Poikkeava tapaus voidaan lisäksi sulkea tarkastelun ulkopuolelle, jos voidaan todeta, että se kuvaa ilmiötä, jota hypoteesia ei ole tarkoitettu kuvaamaan. Tällaiset poikkeavat tapaukset juontuvat tyypillisesti esimerkiksi sellaisista ryhmistä, jotka on poimittu tutkimukseen tarkoituksella tuomaan kontrasteja (esim. Tilly 1984).

5. Analyysia jatketaan, kunnes poikkeavia tapauksia ei enää löydy. Tällöin on perusteet väittää, että hypoteesi pätee. Se on kestänyt aineiston testin ainakin tähän asti. Hypoteesi voidaan nimetä, ja se voidaan kuvata yksityiskohtaisesti empiirisen tapausjoukon avulla.

6. Tähän saakka on työskennelty aineiston osalla. Jäljellä on kuudes tehtävä, hypoteesin koetteleminen *koko* aineistossa. Osa-aineistosta rakennettu tulkinta otetaan nyt työhypoteesiksi, jota koetellaan muuhun aineistoon. Prosessia jatketaan, kunnes hypoteesi kestää eikä merkittäviä poikkeavia tapauksia löydy. Tällöin tutkijalla on perusteet väittää, että hän on löytänyt pitävän tulkinnan.

Kun tällainen induktiivinen prosessi toistetaan kaikkien alustavassa analyysissa löytyneiden hypoteesien kanssa, saadaan aikaan tulkinta, joka kuvaa aineiston muutamalla peruskäsitteellä. Ne kestävät aineiston testin. Tätä näkemystä voidaan kutsua tutkijan tulkinnaksi ilmiöstä. Yleistämistä muihin kuin tutkittuihin tapauksiin kannattaa pitää erillisenä tutkimustavoitteena, sillä se mutkistaa tutkimusta merkittävästi.

Esimerkiksi analyyttisesta induktiosta käy tutkimus vuoronvaihdosta johtajien arvioivassa kokouspuheessa. Koskinen (1999) kuvasi evaluatiivista puhetta tutkimuslaitoksessa ja keskittyi kuvaamaan sen muotoja vuosikatsaustyyppisissä kokouksissa. Kun nämä kokoukset oli tutkittu, kääntyi hän tutkimaan evaluaatioita muissa kokouksissa. Hän huomasi välittömästi, että kehitetty tulkintamalli ei kuvannut toimintaa esimerkiksi käytäväkeskusteluissa tai työryhmäkokouksissa, joissa evaluaatiot noudattivat tyystin toisenlaisia periaatteita. Käytäväkeskusteluissa tapahtunut evaluointi muistutti lähinnä juorua (Bergmann 1993). Työryhmissä tehdyt evaluaatiot taas sirottuivat muun puheen sekaan tyypillisesti kutakuinkin ennakoimatta. Niille tyypillistä oli myös varovaisuus – esimerkiksi erilaiset pehmennykset – jota ei harjoitettu kokouksissa, joissa oli läsnä pelkkiä johtajia. Myös evaluaatioiden tekijät vaihtelivat työryhmissä. Koskinen päätyi tämän havainnon pohjalta tekemään jaottelun muodollisiin ja epämuodollisiin kokouksiin (ks. myös Boden 1994). Lisäksi hän erotti nämä työpaikan arkipäiväisestä evaluatiivisesta puheesta, jonka rajasi tutkimuksen ulkopuolelle. Käsitteellinen rakenne ei ole yllättävä, mutta kuvaa aineiston tehokkaasti.

Analyyttisessa induktiossa avainasemassa ovat poikkeavat tapaukset, joita joskus kutsutaan myös kielteisiksi tai negatiivisiksi tapauksiksi. Poikkeavat tapaukset ovat olennainen *työväline*. Niitä hyödynnetään hypoteesien testauksessa, jota ne rikastavat. Usein ne myös rajaavat päättelyä ja osoittavat sen rajoja. Poikkeavien tapausten käsittely poikkeaa radikaalisti normaalista tilastollisesta ajattelumallista, joka keskittyy operoimaan useita tapauksista johdetuilla tunnusluvuilla ja nimenomaan sulkee pois poikkeavat tapaukset. Kvalitatiivisen tutkimuksen hienous tietyllä tavalla piilee juuri siinä, että siinä yksittäiset tapaukset, ainutlaatuisuus, saa osakseen keskeisen huomion.

Poikkeavien tapausten käsittelyssä on kolme perusvaihtoehtoa. Joskus tapaus paljastuu virheelliseksi. Se on jostain syystä sisällytetty aineistoon, vaikka se ei siihen kuuluisi. Tyypillinen ongelmien lähde on epätarkka arkikieli, jolla tutkimuksen alkuvaiheessa työskennellään. Esimerkiksi sana »juoru» kuvaa arkipäivän puheen lisäksi myös juorulehtiä, mutta niissä on kyse kahdesta erilaisesta ilmiöstä. Tällainen tapaus suljetaan tutkimuksesta pois.

Toisinaan tilanteessa havaitaan, että tapausta ei voida sulkea pois virheellisenä, vaan se pakottaa muotoilemaan hypoteesin tai ongelman uudelleen. Sally Engle Merry (1984) havaitsi, että kaikissa juoruja käsitelleissä tutkimuksissa esiintyy aina ihmisiä, jotka eivät välitä juoruista. Nämä ovat ihmisiä, jotka eivät ole riippuvaisia yhteisön mielipiteistä. Hän esitti johtopäätöksen, että juoru on sosiaalisen kontrollin väline, jos ihmisen resurssit riippuvat juoruilevasta yhteisöstä. Rikkaiden ja köyhien ei tarvitse siitä välittää, koska heidän hyvinvointinsa ei riipu muista ihmisistä. Poikkeavat tapaukset voivat olla työvälineitä, jotka pakottavat viemään tulkintaa eteenpäin.

Kolmas tilanne on hankalin. Joskus tapausta ei voida mitenkään sulkea tarkastelun ulkopuolelle, mutta sitä ei voida sovittaa tulkintaankaan. Tällainen poikkeava tapaus suljetaan tavallisesti pois tarkastelusta, ja päättelyyn tehdään tätä koskeva varaus. Tapaus kertoo luultavimmin siitä, että ilmiön luonut prosessi ei ole ainoa mahdollinen, mutta että toista prosessia ei tutkimuksen rajausten ja aineiston luonteen vuoksi voida tutkia. Suomessa on joitain Helsingin rautatieaseman kaltaisia suurimyyntisiä kioskeja, joiden taloutta ei voi ymmärtää samalla pienyrittäjälogiikalla kuin tavallisten, 20–30 kertaa vähemmän myyvien kioskien taloutta. Tällaiset tapaukset kertovat tulkinnan rajallisuudesta. Ne kertovat siitä, että tutkittu ilmiö esiintyy jossain sellaisessa yhteydessä, johon tutkimusasetelma ei ole ulottunut.

ANALYYTTISEN INDUKTION LEVIÄMINEN: GROUNDED THEORY JA TIETOKONEAVUSTEINEN ANALYYSI

Analyyttisen induktion periaatteita noudattava ajattelutapa on levinnyt kahta tietä soveltaviin yhteiskuntatieteisiin ja aivan erityisesti kasvatustieteisiin. Ensimmäinen tie on rakentunut Barney Glaserin ja Anselm Straussin 1960-luvulta lähtien kehittämän *grounded theory* -metodologian pohjalle (Glaser ja Strauss 1967; Strauss 1987; Strauss ja Corbin 1990). Suomeksi *grounded theory* tarkoittaa lähinnä aineistolähtöistä teoriaa, mutta termi ei ole vakiintunut.

Grounded theory tarjoaa muutaman pääperiaatteen aineiston analyysiin. Sen perustermejä ovat ensiksi teoreettinen otanta ja teoreettinen saturaatio, jolla Glaser ja Strauss ymmärsivät prosessia, jossa etsitään sellaisia uusia tapauksia, jotka auttavat elaboroimaan tietoisesti tulkintaa. Prosessia jatketaan, kunnes prosessi »saturoituu», eli tulkinta ei enää muutu. Kyseessä on variaatio poikkeavien tapausten etsimisestä; niiden etsintää ohjaa nyt kehittyvä teoria. Metodin toinen osa, »jatkuvan vertailun menetelmä» etenee neljässä

vaiheessa (ks. Locke 2001: 45–54). Aineisto koodataan luokkiin matalalla abstraktiotasolla. Koodauksen myötä syntyneet ideat kootaan huomioiksi ja muistioiksi. Toisella tasolla ensimmäisessä vaiheessa koodatut luokat yhdistellään yleisemmiksi luokiksi ja aletaan tutkia niiden keskinäisiä suhteita. Kolmannessa vaiheessa prosessia jatketaan, kunnes luokitussysteemi jälleen »saturoituu». Neljännessä vaiheessa näin kehitetty teoria kirjoitetaan tulkinnaksi. Luokat muodostavat periaatteessa jo tutkimuksen kappaleiden nimiä. *Grounded theoryn* ydin on pysynyt samana 1960-luvulta lähtien, mutta 1980-luvulta lähtien on syntynyt uusia termejä erilaisille ja -tasoisille luokituksille (Strauss ja Corbin 1990) sekä muistioille, joiden roolia on myös korostettu (Strauss 1987).

Menetelmä ei saanut osakseen laajempaa huomiota ennen kuin 1980-luvulla, jolloin laadullinen tutkimus tuli suosituksi lähinnä kasvatus- ja myös liiketaloustieteissä (ks. Locke 2001). *Grounded theory* poimittiin tuolloin kirjallisuudesta uuden metodikirjallisuuden ytimeen muun muassa fenomenologian ja hermeneutiikan rinnalle. Sen sijaan sosiologiassa menetelmä kohtasi monenlaista kritiikkiä (Seale 1999: 102–103). Se ei ilmeisesti sovellu kovinkaan hyvin historiallisten prosessien tutkimukseen (Brown 1973). Lisäksi sitä on kritisoitu postmodernista näkökulmasta siitä, että se pyrkii yhteen, totalisoivaan tulkintaan. Keskeisin syy, miksi *grounded theory* ei ole saavuttanut suosiota liittyy kuitenkin sen koodauskeskeisyyteen. Viime kädessä menetelmä palauttaa aineiston luokiksi ja luokkien keskinäisten suhteiden tutkimukseksi, jolloin menetetään kosketus varsinaiseen aineistoon. Tutkimuksesta tulee looginen, käsitteellinen harjoitus. Entä jos jotain aineiston osaa ei ole pystytty koodaamaan? Suljetaanko se yksinkertaisesti ulos tarkastelusta?

Toinen tie, jota pitkin induktio levisi yhteiskuntatieteelliseen metodologiaan, rakentui tietokone-ohjelmistojen varaan. Laadullisen tutkimuksen suosion kasvun myötä myös ohjelmistojen kehittäjät havaitsivat uuden markkinan. Ohjelmat voi karkeasti jakaa kolmeen polveen, boolelaisiin hakuihin perustuviin luokittelu- ja lajitteluohjelmiin, koodien yhdistelemiseen perustuviin ohjelmiin, jotka tukevat myös muistioiden kirjoittamista (esim. NUD•IST), sekä graafisilla esityksillä aineiston sisältämiä käsitteitä kuvaaviin ohjelmiin (esim. Atlas/ti).

Pelkkiä luokitteluja ja hakuja tukevat ohjelmat katosivat markkinoilta jo 1990-luvun alussa osin siksi, että uudemmat ohjelmat olivat monipuolisempia, osin siksi, että Windows-ympäristössä toimineiden tekstinkäsittelyohjelmien hakutoiminnot korvasivat nämä ohjelmat. Myöhempien polvien ohjelmat sisälsivät yleensä aiempien polvien ohjelmien ominaisuudet. NUD•IST:in ja Atlas/ti:n kaltaiset hienostuneemmat ohjelmat muodostuivat ATK-avusteisen laadullisen tutkimuksen perusohjelmiksi jo 1990-luvun alussa ja vakiinnuttivat asemansa graafisten käyttöliittymien yleistymisen myötä 1990-luvun puolivälissä.

Metodisesti kiinnostavaksi kehityksen teki, että ohjelmat hakivat kvalitatiivisen tutkimuksen mallinsa paljolti juuri *grounded theorystä*. Syy oli luultavasti, että tämä perinne painottaa aineiston koodaamista ja koodien lajittelua luokkiin. Nämä toiminnot on helppo toteuttaa tietokoneilla. Samalla jäi huomiotta se, että useimmat *grounded theoryn* prosesseista ja luokituksista pohjautuvat symbolisena interaktionismina tunnettuun sosiologiseen teoriaan, vieläpä sen chicagolaiseen muotoon (ks. Locke 2001: 20–27). Työväline ohjasi joskus tutkimuksen sisältöä tutkijoiden tietämättä.

INDUKTION KRITIIKEISTÄ

Analyyttista induktiota seurataan harvoin tiukassa muodossaan. Oikeastaan vain keskustelunanalyyttinen kirjallisuus

pyrkii seuraamaan tiukasti analyyttisen induktion oppeja. Sinne tarkastelu pesiytyi ilmeisesti siksi, että suuntauksen yksi klassinen artikkeli noudatti induktion mallia puhdasoppisesti (Schegloff 1968). Silti myös laadullisen tutkimuksen metodikirjallisuudessa esitetään näkemyksiä, jotka vähintäänkin noudattavat analyyttisen induktion eetosta (Mäkelä 1990). Myös Pertti Alasuutarin vaikutusvaltaisen *Laadullisen tutkimuksen* keskeinen väite kertoo, että tulkinnan pitäisi selittää jokainen aineiston tapaus (Alasuutari 1999: 17, 38).

Keskeiset kritiikit analyyttista induktiota kohtaan esitettiin jo 1950-luvun alussa. Robinson (1951) totesi, että analyyttinen induktio auttaa kyllä löytämään ja kuvaamaan jonkin ilmiön riittävät syyt, mutta ei välttämättömiä syitä. Induktio pystyy siis kuvaamaan esimerkiksi ne ehdot (vaikkapa henkilökohtaiset velat), jotka saavat kirjanpitäjät kavaltamaan rahaa yrityksestä. Emme kuitenkaan tiedä, ajavatko nämä ehdot *aina täyttyessään* kirjanpitäjät kavaltamaan (ks. Cressey 1950). Induktiivisesti löydetyt tulokset pitäisi vähintäänkin varmistaa vertailuryhmällä. Lisäksi Robinsonin mielestä pitäisi hyväksyä probabilistinen päättely, ei vaatia aina ehdottomia selityksiä. Tämä johtaisi joko vertailuryhmien tai tilastollisen otannan hyväksymiseen. Toisessa tunnetussa kritiikissä Turner (1953) totesi, että induktion muoto on retrospektiivinen. Induktio selittää olemassaolevia ilmiötä, mutta ei pysty tuottamaan ennustuksia (Seale 1999; ks. myös Panula 2000).

Näissä kritiikeissä on ilman muuta järkevä ydin. Silti sellainen induktiivinen analyysi, jossa poikkeavia tapauksia käsitellään monipuolisesti, tuottaa tulkinnan, jossa on varauksia ehdottomien väitteiden sijasta. Sama huomautus pätee lisäksi kaikkeen tutkimukseen: tilastollinen tutkimus tosin yleistää populaatioon, mutta ei toiseen ilmiöön. Lisäksi analyyttinen induktio tähtää yleensä jonkin ilmiön monipuoliseen kuvaukseen, joka tuo esille sen yksilölliset vivahteet. Nämä vivahteet katoavat tilastollisessa tarkastelussa; samalla katoaa yksityiskohtien mielikuvitusta ruokkiva luonne. Turnerin kritiikki taas kuulostaa vanhahtavalta: kovin harva yhteiskuntatieteellinen teoria pystyy tuottamaan ennustuksia luotettavasti. Ajatus kuuluu luontevammin 1950-luvun kehitysoptimistisen yhteiskuntatieteen aikaan kuin tähän päivään. Kritiikit eivät lisäksi näytä huomioivan sitä induktioon kuuluvaa seikkaa, että poikkeavia tapauksia on monenlaisia. Induktion taustalla on aina harkintaa, rajauksia ja tietoisuus siitä, että tulkinta ei päde universaalisti. Huolellisesti tehtynä analyyttinen menettely tuo nämä rajaukset ja varaukset esiin. Kuten niin usein tieteessä, kritiikki kohdistuu pikemminkin huonoon käytäntöön kuin itse menetelmään.

VAIHTOEHTOJA ANALYYTTISELLE INDUKTIOLLE

Laadulliset tutkijat rakentavat monesti menetelmiä tutkimuksensa tarpeiden mukaan induktion periaatteista suuremmin välittämättä. Analyyttiset periaatteet osuvat tällöin usein lähemmäksi joitain muita menetelmätraditiota, kuten esimerkiksi sisällönanalyysia tai myyttianalyysia. Analyyttinen induktio jää tällöin lähinnä idealisoiduksi kuvaukseksi, jos edes siksi.

Humanistisesta tutkimuksesta voi poimia pari käytäntöä, jotka voidaan nähdä kritiikkeinä päättelyn formalisoimista vastaan. Ne perustuvat tutkijan mielessä kehkeytyvään tulkintaan yksityiskohtaisen menetelmän sijasta. Pelkkä aineiston lukeminen voi jo sinänsä tuottaa mielenkiintoisia ja perusteltuja tulkintoja, jos tekee sen systemaattisesti ja analyyttisesti. Esimerkiksi silloin, kun tutkitaan yhteiskunnan makrotason kysymyksiä historiallisesti, aineiston käsittelyn kannalta kriittistä on arkistojen tuntemus ja oma kortisto, johon keskeinen aineisto on merkitty. Tutkimuksen kannalta kriittinen tekijä on tutkijan näkemys. On vaikea kuvitella, millaisin mekaanisin

keinoin Visa Heinonen (1998) olisi pystynyt luomaan näkemyksen suomalaisen kuluttajavalistuksen historiasta lähes 100 vuoden ajalta. Toki myös historiantutkimus perustuu viime kädessä hypoteesien testaamiseen (Renvall 1947; Kalela 2000), mutta etenkin laajan aineiston tulkinnan keskeinen ongelma on metsän näkeminen puilta, yleiskuva, ei päättelyn metodisoiminen.

Tekstien tulkinnassa on taas usein syytä katsoa kirjallisuustieteitä ja filosofiaa. Näissä oppiaineissa uusi tieto syntyy usein aiemman tutkimuksen ennakko-oletusten kritiikistä ja puhdistamisesta, ei uuden tiedon tuottamisesta. Esimerkiksi Shakespearen elämäkerran kirjoittaja tietää, että suurin osa aineistosta muodostuu lähinnä vuosikymmeniä kirjailijan kuoleman jälkeen kirjatuista juoruista, ei niinkään historiallisista tosiseikoista. Elämäkerran kirjoittaminen perustuu näiden lähteiden ohella toisissa elämäkerroissa esitettyjen tietojen ja tulkintojen punnitsemiseen. Kirjallisuus tarjoaa vihjeitä ja väitteitä, joiden loogisuutta voi puida, ja joiden sopivuutta tosina pidettyihin seikkoihin voi tutkia. Merkittävä osa tutkimuksesta tähtää pikemminkin aiempien tulkintojen korjaamiseen kuin sinänsä uuden tiedon tuottamiseen. Joskus tavoite on kiistää jokin aiempi näkemys osoittamalla virheitä sen taustaoletuksissa. Tällöin päättely voi edetä esimerkiksi purkamalla käsitteitä kuvitteellisten esimerkkien avulla. Työtapa on samankaltainen kuin analyyttisessa filosofiassa.

Liiketaloustieteilijöille kuvitteellinen todistelu ei yleensä kelpaa; he vaativat teoreettisen argumentin lisäksi empiirista näyttöä. Varovaisuuteen on hyvät syyt, sillä tieteen historiassa on loogisilla perusteilla hyväksytty nykynäkökulmasta katsoen erikoisiakin argumentteja. Menetelmä toimii kuitenkin analyyttisessa filosofiassa, joka tähtää käsitteiden selventämiseen. Sillä on käyttöä etenkin teoriakritiittisessä tutkimuksessa ja tutkimuksen alkuvaiheissa, kun etsitään olemassaolevan tutkimuksen puutteita ja ongelmakohtia.

Laadullisen aineiston analyysia varten on kehitetty myös joukko teknisempiä menetelmiä, jotka perustuvat tavallisesti aineiston ryhmittelyyn ja luokitteluun. Yksi tunnettu esimerkki on antropologian klassikko Claude Lévi-Strauss (1967), jonka myyttianalyysi perustuu myytin pilkkomiseen rakenneosiin ja näiden rakenneosien ryhmittelyyn matriisin avulla. Toiset analyysimenetelmät perustuvat aineiston intuitiiviseen ryhmittelyyn: aineisto pilkotaan esimerkiksi *post it* -lapuiksi tai merkintäkorteiksi, jotka levitetään pöydälle tai seinälle. Keskenään samanlaiset asiat viedään toistensa lähelle, jolloin etäisyys näin muodostuneiden ryhmien välillä kertoo ryhmien erilaisuudesta. Ryhmien viereen kiinnitetään tavallisesti tutkijoiden huomioita erivärisillä lapuilla tai korteilla; niiden sisältämät huomiot voivat muuttaa alkuperäistä ryhmitystä. Toisinaan näiden toisen asteen korttien päälle rakennetaan vielä kolmas kerros, jolloin menetelmä on itse asiassa eräänlainen visuaalinen *grounded theory*. Menetelmän kenties puhtain versio löytyy tuotekehityksessä ja markkinoinnissa viime aikoina huomiota herättäneestä »kontekstitutkimuksesta» (*contextual inquiry*) (Beyer ja Holtzblatt 1998).

Kolmas teknistettyjen menetelmien muoto perustuu matriiseihin ja vuokaavioihin. Muun muassa Miles ja Huberman (1985) kuvaavat kymmeniä erilaisia matriiseja ja vuokaavioita, jotka on tarkoitettu laadullisen aineiston analyysiin. Matriisi järjestetään esimerkiksi niin, että riveillä ovat havainnot ja sarakkeissa vaikkapa ryhmittelemällä löydetyt tutkimuskysymykset. Sisällöt kirjoitetaan tekstinä soluihin, mikä pitää analyysin laadullisena. Matriisia voidaan ryhmitellä, ja soluille voidaan antaa järjestysasteikollisia arvoja. Miles ja Huberman kuvaavat lisäksi tapoja kuvata näin saatujen matriisien rakenteita erilaisilla vuokaavioilla. Menetelmä muistuttaa polkuanalyysia. Menetelmä on tehokas aineiston kuvauksessa, mutta mekaaninen ja tähtää lopulta kausaalisten suhteiden analyysiin, mikä voi olla ristiriidassa laadullisen tutkimuksen

tavoitteiden ja omaksutun teorian kanssa. Logiikka perustuu käytännössä useimmiten joko varianssianalyysiin tai polkuanalyysiin. Analyyttiselle induktiolle on esitetty myös logiikkaan perustuvia vaihtoehtoja, mutta ne eivät ole levinneet laajasti. Jossain määrin kannatusta on tosin saanut Charles Raginin esittämä ajatus konjekturaalisesta kausaliteetista ja sitä tukevasta boolelaisesta algebrasta (Ragin 1989; ks. myös Alasuutari 1999: 195–203).

Kaikkiaan induktio jakaa samat edut ja ongelmat kuin muukin laadullinen tutkimus. Tarkoituksenmukaisuussyistä valitusta aineistosta ei normaalisti voi tehdä yleistyksiä ilman perusteita. Sen rinnalla elää myös monia muita tutkimuskäytäntöjä, jotka eivät noudata sen periaatteita. Esimerkiksi monet tulkitsevat analyysit noudattavat pikemminkin perinteisten tekstien tulkinnan perinnettä, joka tähtää tekstin sisältämien oletusten eksplikoimiseen, ei yleisen tulkinnan luomiseen. Näistä huolimatta analyyttisessa induktiossa on järkevä, käytännöllinen ydin. Se pilkkoo päättelyn useiksi eri prosesseiksi ja täsmentää joukon periaatteita, joita analyysin pitäisi noudattaa. Lisäksi se tiivistää hyvin tutkimuksen keskeisen pyrkimyksen, aineiston sisältämän vaihtelun kuvaamisen pienellä joukolla yleisiä käsitteitä ja niitä koordinoivia periaatteita.

MITEN TULKITA AINEISTOA MIKSI-KYSYMYSTEN AVULLA?

Tutkimuksen laadun kannalta analyysin keskeinen ongelmakohta on tulkinnan sensitiivisyys. Jos vaihtoehtoiset ajattelutavat ja tulkintamallit jäävät kehittämättä ja testaamatta, tulkinta altistuu kritiikille. Vaikka kehitetty malli olisikin uskottava, voi sen perusteltavuus silti jäädä heikoksi. Ongelma korostuu laadullisessa tutkimuksessa, jonka metodologia tar-

joaa harvoin yksiselitteisiä päätöksentekosääntöjä hyväksyttävälle tulkinnalle. Laadullisen aineiston analyysiin onkin syytä rakentaa menettely, joka takaa tulkinnan monipuolisuuden ja huolehtii sitä, että tutkija on kuvailun lisäksi kysynyt myös, miksi jokin ilmiö on havaitun kaltainen.

Miten tulkinnan monipuolisuus taataan? Laadullisilla tutkijoilla on erilaisia keinoja, joilla he pitävät tulkinnan avoimena, kunnes ovat varmoja tulkintansa uskottavuudesta. Hyvän tiivistelmän näistä keinoista löytää Alasuutarin (1999: 215–230) ja Howard S. Beckerin (1998) teoksista. Muutama keino toimii lähinnä sosiologisessa tarkastelussa, mutta useimmat toimivat myös liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa.

Yksi keino ajatusten avaamiseen on tehdä *kulttuurien välisiä vertailuja*. Vierasta kulttuuria tutkiessaan tutkija ei ymmärrä, miksi tutkittavat ihmiset elävät kuten elävät. Tällainen ihmetys, jonka voi tehdä myös mielikuvituksessa, pakottaa tutkijan tekemään niin oman kuin tutkittavan kulttuurin itsestäänselvyyksiä. Tyypillisesti vieras kulttuuri on heimo, maa tai maanosa, mutta vieraaksi kulttuuriksi voi käydä myös toinen yritys, kunhan se ei ole täysin samanlainen kuin tutkittu yritys. *Ristiriitaisuudet aiempaan tutkimukseen* muodostavat ilmeisen tavan miksi-kysymysten tekemiseen. Samoin *julkinen keskustelu* voi tuottaa hyödyllisiä näkemyksiä, jotka murtavat itsestäänselvyyksiä. Joskus julkinen keskustelu on paras uusien ajatusten lähde; kaikkia yhteiskunnan ilmiöitä ei suinkaan ole tutkittu.

Lähestymistapa voi perustua myös aineistoon. *Epätäydellisten typologioiden* avulla voi etsiä »hiljaisuuksia», asioita, jotka jäävät aineistossa piiloon. Kuten havainnointitutkimuksen yhteydessä todettiin, etenkin kokemattomat havainnoijat tapaavat usein keskittyä vilkkaisiin tapahtumiin rutiinin sijasta. Huomio kiinnittyy luokassa metelöivään poikaan, josta kertyy useita sivuja aineistoa samalla kun viidestätoista hiljaa työtä tekevästä lapsesta kertyy vain muutama rivi tekstiä. Tällaisen

puutteen saa selville, kun tekee matriisin erilaisista lapsista eri kellonaikoina. *Ristiriitaisuuksia* voi löytää kirjallisuuden lisäksi myös aineistosta, ja erilaisten *analogioiden ja kattokäsitteiden* avulla voi myös avata ajattelun lukkoja. Kuten Alasuutari (1999: 229) toteaa, yhden ainoan asian tutkiminen on vaikeaa. Otteen saamiseksi asiasta voi yrittää vaikkapa vaihtaa termit, esimerkiksi termin mies naiseksi. Tällainen yksinkertainen vaihdos pakottaa miettimään tutkimuskohdetta uudesta näkökulmasta. Miksi-kysymysten esittämisessä »*zoomaaminen*» eli tarkastelutason vaihtaminen voi tuottaa uudenlaisia näkökulmia. Välillä aineistoa tutkitaan yksityiskohtaisesti aineistopalasten tasolla. Välillä siitä luodaan yleiskuva esimerkiksi graafien tai muiden visuaalisten esitysten avulla. Tarkastelu on sukua Alasuutarin esittämälle kattokäsitteiden etsimiselle.

Lopuksi on syytä muistaa *uudelleenkirjoittamisessa ja viestinnässä* piilevä viisaus. Aineistosta kannattaa kirjoittaa artikkeleita ja luonnoksia myös palautetta varten, ei vain julkaisuja silmällä pitäen. Havainnointitutkimuksen yhteydessä esiteltyjä muistioita, joita ei ole edes tarkoitettu tuloksiksi, voi jakaa ystäville ja kollegoille ja näin saada heidät esittämään näkökulmansa. Erilaiset keskustelupaperit ja konferenssiesitelmät luonnollisesti ajavat saman asian. Tutkimuskäytännössä on monenlaisia papereita, joita laaditaan erilaisiin tarkoituksiin. Tämä seikka tahtoo unohtua tutkijoilta nykyisessä äärimmäisen julkaisukeskeisessä ympäristössä; kaikkea tekstiä ei pidä pyrkiä kirjoittamaan tieteellisiksi artikkeleiksi.

Nämä keinot eivät saa muodostua itsetarkoituksellisiksi. Tarkoitus ei myöskään ole, että jokaisessa tutkimuksessa käytettäisiin kaikkia keinoja. Niistä kannattaa muodostaa valikoima, joka sopii omaan tutkijalaatuun ja meneillään olevaan tutkimukseen. Eri tutkimusyhteisöissä on myös erilaisia käytäntöjä. Esimerkiksi keskustelunanalyytikot ovat institutionalisoineet erityiset »datasessiot», joissa joukko tutkijoita kokoontuu kuuntelemaan, katsomaan ja lukemaan toisten

tutkijoiden aineistoja. Yhden aineistonpalasen kanssa voidaan viettää 2–4 tuntia, mikä tuottaa suuren määrän havaintoja ja vihjeitä analyysin pohjaksi.

TILASTOLLISET MENETELMÄT JA LAADULLINEN TUTKIMUS

Laadullista tutkimusta tehdessä voi tietyissä olosuhteissa yrittää käyttää tilastollisia menetelmiä joihinkin analyyseihin. Käsitystä, että samassa tutkimuksessa pitäisi yhdistää laadullisia ja tilastollisia tutkimusmenetelmiä, voi luonnehtia aika ajoin esiintyväksi muotiaalloksi. Viimeksi asia oli muodissa 1980-luvun lopussa. Ongelmaton on tilanne, jossa tutkijalla on jokin osa-aineisto, joka on riittävän suuri tilastolliseen tarkasteluun. Otteet voi myös yhdistää vaiheistamalla. Etenkin tilastollisen tutkimuksen oppaissa esitetään monesti, että laadullinen tuottaa alustavaa tietoa, jota sitten syvennetään kvantitatiivisella tutkimuksella. Yhtä hyvin voidaan kuitenkin esittää, että tilastollista tietoa pitäisi syventää laadullisen tutkimuksen avulla. Jälkimmäinen ajatus on linjassa ainakin Max Weberin (erit. 1964: 87–115) kirjoituksista periytyvän merkitysselittämisen ajatuksen kanssa: tutkijan tulee paitsi tehdä kausaalinen selitys (»miksi yritys reagoi teknologian mutta ei markkinoiden muutoksiin?») myös selittää, mitä ilmiö merkitsee ihmisille (»yrityksen strategiseksi ydinkompetenssiksi oli määritelty teknologia»). Käsityksessä on kuitenkin ongelmansa, joista keskeisimmät liittyvät otteiden usein hyvinkin erilaisiin taustaoletuksiin ja pyrkimyksiin.

Keskeinen ongelma liittyy työmäärään ja menetelmien edellyttämään taitoon. Huolellinen etnografia vaatii helposti parikin vuotta työtä. Sama pätee huolellisesti tehtävään kyselyyn ja sen analyysiin. Pelkkä monimutkaisen lineaarisen mallin hiominen voi viedä kaikkine tarkistuksineen kuukausia.

Ennen kuin näin raskaaseen työhön lähdetään, olisi syytä harkita, mitä sillä saavutetaan. Mikään tutkimusmenetelmä ei ole helppo, kun laadullinen vaatimustaso pidetään riittävän korkealla. Keskustelunanalyysin oppimiseen saa huoletta varata vuosia. Sama pätee lähes mihin tahansa kulttuurintutkimuksen otteeseen.

Tilastollisten menetelmien käytöstä on tietysti joukko etuja. Määrälliset johtopäätökset ja tulkinnat ovat varmemmalla pohjalla, jos analyysissa käytetään tilastollisia menetelmiä. Virhepäätelmien riski pienenee, sillä intuitio on huono opas suhteellisen yksinkertaistenkin tilastollisten tarkastelujen suhteen. Pelkkä kahden laatueroasteikolla mitatun muuttujan välisen riippuvuuden tarkastelu menee todennäköisesti harhaan, jos ristiintaulukon reunajakaumat eivät ole suorat. Jos tutkija haluaa tehdä määrällisiä johtopäätöksiä muuttujien suhteista, voidaan melkeinpä vaatia, että hän tarkistaa tuloksensa prosenttilaskujen tai yksinkertaisten tilastollisten menetelmien avulla. Löyhemmässä käytössä tilastollisista menetelmistä voi olla muuta hyötyä. Jos aineisto on suuri, ne antavat sujuvasti yleiskatsauksen aineistoon. Mittausharjoituksesta on myös muuta hyötyä: mitatessa joutuu aina selventämään käyttämänsä yksiköt, käsitteet ja käsitteiden luokat. Kun työskennellään pelkillä laadullisilla menetelmillä, tämä täsmällisyys jää usein uupumaan.

Tilastollisten menetelmien hyödyntämisessä on kuitenkin myös ongelmansa. Ensiksi ne tapaavat tuoda mukanaan oletuksen kausaalisuudesta yhteiskunnassa, mikä sopii huonosti yhteen monien laadullisten tulkintateorioiden kanssa. Toiseksi itse kvantifioimiseen liittyy ongelmia. Tilastollinen tarkastelu edellyttää, että »tapaukset» voidaan määritellä yksiselitteisesti. Laadullisessa tutkimuksessa usein pyritään arkisten käsitteiden (kuten »yritys» tai »johtaja») kyseenalaistamiseen (Harper 1992), mikä sopii huonosti tähän vaatimukseen. Kolmanneksi tilastollisten menetelmien hyödyntämiseen

liittyy joukko teknisiä ongelmia. Esimerkiksi havaintomäärä on laadullisessa tutkimuksessa lähes aina pieni, minkä vuoksi analyyseissa voi käyttää vain paria muuttujaa yhtaikaa. Tällainen tarkastelu ei välttämättä syvennä analyysia, vaan latistaa sitä. Samoin laadullista aineistoa on vaikea kvantifioida intervalliasteikolla, joten laadullinen aineisto sallii luontevasti vain suhteellisen karkeiden tilastollisten menetelmien käytön. Lopuksi laadullinen aineisto on lähes poikkeuksetta tarkoituksenmukaisuusperustein poimittu näyte, jota ei siis ole satunnaistettu. Tilastollisten menetelmien käytön taustalla olevat jakaumaoletukset eivät välttämättä täyty.

Kuten Alasuutari (1999: 191–214) toteaa, voi kvantitatiivisen tarkastelun tulkita löyhemminkin ja kohdella sitä tulkintaa avustavana taulukointina tilastollisen analyysin sijaan. Havaintoja taulukoimalla voi antaa aineistosta näppärän kokonaiskuvan. Vaikka siihen ei syvennyttäisi sen tarkemmin, vaan taulukko muodostaa ainoastaan lähtökohdan laadulliselle tulkinnalle, antaa se silti tulkinnalle laajemmat puitteet. Toiseksi Alasuutari nostaa esille tärkeän erikoistapauksen, kymmenistä henkilöhaastatteluista koostuvan haastatteluaineiston. Sellaisen analysoimiseen voi hyödyntää kvantitatiivisia menetelmiä kunhan muistaa, että nekin ovat vain aineiston sisältämien johtolankojen erittelyyn tarkoitettuja menetelmiä muiden joukossa.

TULKINNAN ARGUMENTOINTI OSAKSI TIETEELLISTÄ KIRJALLISUUTTA

Tulkinnalla tulisi olla tiettyjä ominaisuuksia, jotta se toimisi tieteellisen keskustelun osana. Tulkinnan tavoite on kuvata ja selittää kaikki ne aineiston tapaukset, jotka sen pitäisikin selittää. Tämä pyrkimys johtaa kuitenkin johdonmukaisesti noudatettuna tavattoman monimutkaisiin tulkintoihin. Ongelma piilee siinä, että vaikka tällainen tulkinta kuvaa ja

selittää ilmiön mahdollisimman hyvin, se ei ole informatiivinen. Pätevä tulkinta tarvitsee enemmän kuin tämän: se tarvitsee yksinkertaisuutta.

Pätevän tulkinnan ominaisuudet on helppo luetella. Tulkinnassa on muutama käsite, ja niiden sisäinen rakenne on selvitetty. Käsitteiden tueksi on esitetty aineistoa, joka myös selventää niitä. Keskeiset käsitteet eivät saa olla epäselviä (tämä ei ole itsestäänselvää yhteiskuntatieteissä, joiden käsitteistö ei ole aina kovin täsmällistä), ja niiden väliset suhteet on täsmennetty. Lopuksi tutkimus tuo esille myös keskeiset rajaukset ja varaukset. Tällainen tulkinta kääntää empirian ymmärrykseksi järjestämällä sumean intuition sarjaksi selkeitä periaatteita. Lukija saa tutkimuksesta taloudellisen yleiskuvan. Jos tämä yleiskuva on käsitteissään niukka, täyttää se myös Occamin partaveitsenä tunnetun periaatteen, jonka mukaan kahdesta kilpailevasta näkemyksestä tulisi uskoa yksinkertaisempaa. Huomata kannattaa, että tällainen kuva ei ole välttämättä tosi kaikissa mahdollisissa yksityiskohdissa, sillä tätä ei tutkimuksessa yleensä edes tavoitella. Oleellista on, että tutkimuksen antama kuva tuo esille tutkitun ilmiön olennaiset piirteet ja kuvaa periaatteet, jotka ohjaavat niiden suhteita. Tällainen kuva on informatiivinen, viestittävissä ja uskottava.

Tutkimus ei silti ole valmis, vaikka tällainen tulkinta olisikin onnistuttu luomaan.

Lopuksi tutkijan tulee verrata tulkintaansa kirjallisuudesta löytyviin vaihtoehtoihin ja osoittaa, miksi hänen tulkintansa on parempi kuin nämä vaihtoehdot. Empiirisessä tutkimuksessa mitään väitettä ei tietenkään voi todistaa aukottomasti kuten formaaleissa tieteissä. Parhaaseenkin tulkintaan jää keskusteltavaa, ja sitä vastaan voidaan esittää huomautuksia, jotka perustuvat muihin tutkimuksiin. Nämä huomautukset on otettava huomioon keskustelujaksossa. Tutkijan tulee selostaa, miksi keskeiset kilpailevat väitteet ja tulokset eivät

uhkaa hänen tulkintaansa ja millä perusteilla hänen luomansa tulkinta ansaitsee tiedeyhteisön huomion. Periaate on, että jos tutkija ehdottaa lisäystä tieteellisen tiedon kokonaisuuteen, tulee hänen osoittaa, millaista uutta tietoa hän on tutkimuksellaan tuottanut – eli miten hän on kontribuoinut tieteenalansa kehitykseen. Viime kädessä juuri kontribuutio oikeuttaa tutkimuksen, mutta todistustaakka asiassa on tutkijan harteilla.

Analyysin viimeinen työvaihe onkin argumentaatio, jolla ymmärrämme tulkinnan sijoittamista tieteelliseen keskusteluun. Argumentaatio on yleensä ajallisesti viimeinen laadullisen tutkimuksen työvaihe, koska sen edellyttämiä vertailuja ei voi tehdä, ennen kuin tietää tutkimuksen tulokset. Jotta kontribuutio ei jäisi onnen varaan, tulee tutkimusta suunnitellessa tietysti selvittää, mitä on tutkittu aiemmin, miten tutkimusta on tehty, onko olemassa mahdollisia virhelähteitä, ja lopuksi tulee tehdä myös teoreettisempi harkinta. Vakavaa tutkimusta pitäisi tehdä vasta tällaisen harkinnan jälkeen, sillä näin varmistetaan, että tutkimuksen eteen tehty usein mittava henkilökohtainen ja yhteiskunnallinen panostus ei jää hedelmättömäksi. Tuloksen pitää siis olla visiona näkyvissä – mutta vain visiona, ei tarkkana argumenttina, jotta tutkimus ei muodostuisi pelkän oman ennakkoluulon todistelemiseksi.

Argumentointi on hidas työvaihe, sillä argumenttia kirjoittaessaan tutkija joutuu yleensä palaamaan empiirisiin lukuihin. Harvoin riittää, että hän osoittaa pelkässä johtopäätösjaksossa oman tulkintansa olevan parempi kuin kilpailevat väitteet. Tarkkuus tulee ulottaa myös tutkimuksen yksityiskohtiin, jotta tulkinnan uskottavuus ei romahtaisi niissä. Käytännössä tämä tarkoittaa, että tutkijan tulee esittää jokaisen tutkimuksen luvun alussa ja lopussa, minkä aiempaa kirjallisuutta vaivanneen ongelman luku ratkaisee ja miksi tutkimuksessa tarjottu ratkaisu on parempi kuin kilpailevat väitteet. Tämä puolestaan saattaa vaatia muutoksia lukujen

rakenteeseen. Argumentaatioon pitää varata reilusti aikaa: ensimmäisestä käsikirjoituksesta on kirjaksi usein vielä pitkä matka.

11. *Reliabiliteetti, validiteetti ja yleistäminen*

Empiirisessä tutkimuksessa puhutaan peruskurssien jälkeen harvoin »todesta» ja »väärästä» tiedosta tai näiden moderneimmista filosofisista muunnelmista, kuten »totuudenkaltaisuudesta». Empiirisillä tutkijoilla on sen sijaan oma tapansa varmistaa, että tutkimuksen tuloksiin voidaan uskoa. Puhutaan esimerkiksi »reliabiliteetista ja validiteetista» tai »tutkimuksen arvioitavuudesta». Kvalitatiivisessa tutkimuksessa näihin termeihin turvaudutaan tavallisesti silloin, kun halutaan arvioida, voidaanko johonkin tutkimukseen tai siinä esitettyyn väitteeseen luottaa. Käsitteet on syytä tuntea, sillä ne ovat keskeisiä tutkimuksen laadun parantamiseen tähtääviä välineitä. Käsitteiden järki piilee siinä, että niihin tiivistyvä ajattelu ohjaa tutkimusten arviointia. Kun tämän ajattelun ottaa vakavasti jo tutkimuksen alkuvaiheessa, voi tutkimuksen laatua parantaa merkittävästi.

On silti syytä muistaa, mitä varten tutkimusta lopulta tehdään. Tutkimus ei tähtää pelkästään virheettömyyteen, vaan viime kädessä tutkimuksen oikeutus on uusi tieto. Reliabiliteetille ja validiteetille ei saa antaa liikaa painoa: periaatteet

ovat konservatiivisia ja johtavat helposti riskien välttämiseen. Tutkimuksessa käytetyn menetelmän tulisi silti olla sellainen, että se ei ole virheiden ja vääristymien lähde. Tilastotieteellisellä analogialla ilmaistuna tutkimuksen validiteetti- ja reliabiliteettivaatimus edellyttää minimaalista »metodivariansia».

RELIABILITEETTI, VALIDITEETTI JA NIIDEN MIELEKKYYS LAADULLISESSA TUTKIMUKSESSA

Seuraavissa erotteluissa seuraamme Martti Grönforsin vaikutusvaltaista kirjaa *Kvalitatiiviset kenttätyömenetelmät* (1982: 173–179). *Validiteetilla* ymmärretään sitä, missä määrin tietty väite, tulkinta tai tulos ilmaisevat kohdetta, johon niiden on tarkoitus viitata. Validiteetin lajeina pidetään minimaalisesti sisäistä ja ulkoista validiteettia. Sisäinen validiteetti merkitsee tulkinnan sisäistä loogisuutta ja ristiriidattomuutta. Ulkoinen validiteetti puolestaan merkitsee sitä, yleistyykö tulkinta muihinkin kuin tutkittuihin tapauksiin. Lisäksi joskus erotetaan muita validiteetin lajeja, joista tavallisin on »konstruktiovaliditeetti»

Tällaisen validiteettitarkastelun avulla pyritään ehkäisemään kaksi tutkimuksen kannalta keskeistä virhepäätelmien luokkaa eli tilanteet, joissa uskomme, että jokin tulos on tosi, vaikkei se sitä olisi – tai päinvastoin. Syitä, jotka johtavat tällaisiin virheellisiin näkemyksiin on lukuisia alkaen väärästä käsitteellistyksestä tai tulkinnasta, päätyen aineiston virheisiin. Käytännössä validi tieto tarkoittaa tyypillisimmin sitä, että tutkijan tulee osoittaa, että hänen löytönsä eivät perustu esimerkiksi vääriin haastattelulausumiin, kysymyksiin tai havaintoihin, jotka on tehty epätyypillisestä tilanteesta. Tulosten pitäisi myös yleistyä – tai vähintäänkin yleistettävyyteen liittyvien perusasioiden eli populaation ja yleistyksen virheellisyyden todennäköisyyden pitäisi olla tiedossa. Validiteetin käsitteessä on kuitenkin ongelmansa. Etenkin sisäinen validiteetti on kriteerinä epämääräinen, sillä tutkimuskäytännöksi käännettynä se tarkoittaa lähinnä velvoitetta olla konsistentti. Periaate kertoo, että tutkimuksen tulosten pitäisi seurata »loogisesti» aineistosta ja teoriasta, mutta mitä tämä tarkoittaa, jää epäselväksi.

Reliabiliteetilla tarkoitetaan sitä konsistenssin astetta, jolla jotkin tapaukset sijoitetaan samaan luokkaan eri havainnoitsijoiden toimesta eri aikoina. Kyseessä on ristiriidattomuus. Aineisto voi olla reliaabeli, vaikka se ei olisi validi; aineisto ei voi olla validi, jos se ei ole reliaabeli. Täsmällisesti reliabiliteetilla ymmärretään neljää asiaa:

- *Kongruenssia* eli yhdenmukaisuutta, joka kertoo, miten eri indikaattorit mittaavat samaa asiaa. Kongruenssi ilmaistaan indikaattoreita vaihtamalla, esimerkiksi varmistamalla havainnot haastatteluin ja tilastoin.
- *Instrumentin tarkkuutta*, jolla mitataan toistuvan ilmiön havainnointitarkkuus. Tämä varmistetaan esimerkiksi havainnoimalla samaa asiaa monesti tai kysymällä sama kysymys eri muodossa useaan kertaan.
- *Instrumentin objektiivisuutta*, jolla tarkoitetaan, miten pitkälle muut ymmärtävät havainnon tekijän tarkoituksen. Tämä varmistetaan esimerkiksi käyttämällä useaa havainnoijaa tutkimaan samaa kohdetta.
- *Ilmiön jatkuvuutta*, joka ilmaisee havainnon jatkuvan samankaltaisuuden. Tämä piirre varmistetaan tekemällä havaintoja eri aikoina. Tarkoitus on varmistaa, että tyypilliseksi väitetty ilmiö ei ole ainutkertainen (tai päinvastoin).

Kvalitatiiviseen tutkimukseen reliabiliteetin ja validiteetin käsitteet sopivat monilta osin huonosti. Ensiksikin on

huomattava, että niillä on selvä merkitys vain muutamassa kontekstissa. Validiteetilla on selvä merkitys lähinnä kokeellisessa tutkimuksessa, jossa tiettyjä virhepäätelmiä pyritään ehkäisemään etukäteen koesuunnittelun avulla. Yksinkertaisin virhelähde lienee historia: jos samat ihmiset osallistuvat useisiin kokeisiin, oppivat he koejärjestelyn, mikä pitää huomioida tutkimusasetelmassa. Sen sijaan jo tilastollisin menetelmin tehdyssä haastattelututkimuksessa etenkin sisäinen validiteetti jää lähinnä teoreettiseksi käsitteeksi, joka asettaa tutkimukselle lähinnä sisäisen loogisuuden vaatimuksen.

Reliabiliteetilla taas on selvä merkitys oikeastaan vain kahdessa asiayhteydessä. Kvantitatiivisessa sisällönanalyysissa koodaukset tarkistetaan aina siten, että vähintään kaksi ihmistä koodaa saman aineiston. Heidän koodauksistaan lasketaan indeksi tai korrelaatio, joka kertoo, kuinka hyvin koodaukset osuvat samaan. Korrelaation pitäisi olla lähes täydellinen. Toinen tilanne, jossa reliabiliteetilla on selkeä määritelmä löytyy indekseillä tehtävistä asennemittauksista. Ennen kuin indeksiä voidaan käyttää jonkin asenteen mittarina, sen ristiriidattomuus varmistetaan tilastollisesti. Tavallisin näissä tilanteissa käytetty mittari on Cronbachin alfa (α).

Oikeastaan kaikissa muissa konteksteissa molemmat käsitteet jäävät lähinnä periaatteiksi. Laadullisessa kirjallisuudessa molempien käsitteiden mielekkyyttä on epäilty. Yhteistä epäilijöille on, että he ovat esittäneet joukon käsitteitä, joilla tutkimuksen laatua pyritään parantamaan. Korvaavia käsitteitä ovat esimerkiksi »arvioitavuus» (Mäkelä 1990). Esimerkinomaisesti voimme katsoa evaluaatiotutkimuksen parissa tehtyä yritystä korvata reliabiliteetti- ja validiteettitarkastelu paremmin laadulliseen tutkimukseen soveltuvalla termistöllä. Lincolnin ja Guban (1985) ajattelu perustuu arvioitavuutta muistuttavaan termiin »seurattavuudesta» keskeisenä tutkimuksen luotettavuuden kriteerinä. Tutkimuksen ja tutkimuskäytännön tulisi olla seurattavissa ainakin neljällä ulot-

Konventionaalinen tutkimusote	Naturalistinen tutkimusote	
	Kriteeri	*Osoittaminen*
Sisäinen validiteetti	Luotettavuus	Monen menetelmän käyttö, vertaisarviointi jo tutkimuksen aikana, poikkeavien tapausten aktiivinen hakeminen
Ulkoinen validiteetti	Siirrettävyys	Rikas kuvaus tutkimuskohteesta antaa lukijalle mahdollisuuden siirtää kuvaus muualle
Reliabiliteetti	Riippuvuus	Auditointi: tutkimuksen dokumentointi siten, että muut tutkijat voivat arvioida sitä
Neutraalisuus (objektiivisuus)	Vahvistettavuus	Auditointi

Taulukko 11.1. Lincolnin ja Guban kriteerit seurattavuuden parantamiselle.

tuvuudella. Lincoln ja Guba käyttävät termiä »naturalistinen tutkimusote» laadullisen tutkimuksen sijaan.

Tämä terminologia alkaa olla sen verran monimutkaista, että yksinkertaisinta olisi ehkä puhua Clive Sealen (1999) tapaan »tutkimuksen laadusta» ja ajatella, että tutkimuksessa pitää koko ajan harrastaa systemaattista laaduntarkkailua. Koska validiteetin ja reliabiliteetin käsitteet ovat kuitenkin tulleet jäädäkseen laadulliseen kirjallisuuteen eikä yleisesti hyväksyttyjä vaihtoehtoja ole esitetty, on nämä käsitteet syytä tuntea. Kun niissä piilevä ajattelutapa rakennetaan sisään tutkimuskäytäntöön, varmistavat ne osaltaan tutkimuksen laatua.

RELIABILITEETIN JA VALIDITEETIN OSOITTAMINEN SEKÄ »JÄSENVALIDAATIO»

Laadulliselle tutkimukselle ominaiset reliabiliteetin ja validiteetin osoittamistavat voi ryhmittää kahden otsikon alle. Ensimmäistä näistä voi pitää perustasona, toinen riippuu tutkijan omasta filosofiasta. Vaatimus havaintojen toistettavuudesta on yksi tieteellisen tutkimuksen kulmakivistä, sillä jos havainnot eivät ole toistettavissa, ei ulkopuolisilla tutkijoilla ole mahdollisuutta kiistää tutkijan tulkintaa. Jos havainnot on mahdollista toistaa, voidaan todeta, että ilmiö on todellinen ja esitetty tulkinta voidaan hyväksyä. Toistettavuus on kuitenkin hyvin tiukka vaatimus yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa, joten sitä ei tule ottaa kirjaimellisesti. Jos tutkija havainnoi vaikkapa Nokian kaltaista suuryritystä, on selvää, että kolmen vuoden päästä yritys on muuttunut. Myös avainhenkilöt, tutkimuksen sponsorit ja informantit ovat tavallisesti vähintäänkin eri tehtävissä. Tutkimuksen edellytykset ovat siis muuttuneet. Yhteiskuntatieteissä on lisäksi harvoin mahdollista valita selkeästi parasta teoriaa, joten periaatteessa koko havainnointiprosessi rakentuu eri tavoin tutkimus tutkimukselta.

Laadullisessa tutkimuksessa vaatimus havaintojen toistettavuudesta pitää kuitenkin sisällään tärkeän periaatteen, josta on varauksista huolimatta syytä pitää kiinni. Jonkinlainen vakiintunut käytäntö on, että tutkijan tulee antaa lukijalle riittävästi tietoa, jonka varassa tämä voi arvioida, miten havainnot on tuotettu ja miten ne on muokattu tulkinnaksi. Käytännössä tämä tarkoittaa, että tutkimuksessa pitäisi selittää minimissään kolme asiaa. Seuraavan listan on esittänyt Grönfors (1982: 178–179), joka on mukaillut sen Douglasin (1971: 29–30) esittämistä näkemyksistä.

- Tutkimusraportissa tulee olla systemaattinen selostus siitä, miten tutkimus varsinaisesti tehtiin. Tähän kuuluu esimerkiksi havainnointi- ja haastattelutilanteiden selvitys. Tällaisen selvityksen avulla on mahdollista varmistaa tutkimuksen ainakin osittainen toistettavuus.
- Samoin on selostettava, miten tuotettu materiaali on tarkistettu. Onko esimerkiksi käytettyjä menetelmiä pyritty vaihtelemaan siten, että on voitu arvioida *eri* menetelmin saatujen tulosten vastaavuus (tai vastaamattomuus)? Jos eri menetelmillä on hankittu tietoa samoista asioista ja näissä tiedoissa on eroja, raportissa tulisi olla selvitys erojen syistä.
- Kolmanneksi tarpeen on myös arvio tutkijan ja eri organisatoristen seikkojen vaikutuksesta tutkimustuloksiin. Tutkijan tulisi antaa tietoa omasta viitekehyksestään sekä tutkimukseen vaikuttavista organisatorisista seikoista kuten tutkimuksen rahoituksesta.

Jos tutkimus perustuu faktanäkökulmalle, lisäisimme Douglasin ja Grönforsin listaan vielä ne menettelyt, joilla reaktiivisuus pyrittiin huomaamaan ja joilla sitä pyrittiin hallitsemaan. Saman huomautuksen voi esittää tutkimuksen mahdollisista virhelähteistä.

Näiden kuvausten tärkeyttä on syytä korostaa. Nämä seikat on helppo raportoida, ja lisäksi niillä on keskeinen metodinen merkitys. Ne tekevät mahdolliseksi sen, että lukija voi arvioida tutkimusta ja arvioida sen taustalla piileviä ratkaisuja sekä menettelyjä. Jos tällaista selostusta ei anneta, jäävät metodiset ratkaisut arvailujen varaan. Samalla katoaa tutkimuksen arvioitavuus ja mahdollisuus luottaa siihen.

Laadullisen tutkimuksen metodioppaissa esitetään joskus, että tutkittujen ihmisten pitäisi voida tunnistaa itsensä raportista. Käytännössä tämä tarkoittaa, että lähes valmis raportti annetaan luettavaksi tutkituille ihmisille. Tämän jälkeen raporttia korjataan, kunnes tutkitut ihmiset ovat siihen tyytyväisiä. Menetelmästä on useita variaatioita. Toisinaan kyseessä on pelkkä tekstien luettaminen. Toisinaan tutkittujen ihmisten annetaan kirjoittaa »vastine», joka painetaan

tutkimusraportissa. Lukija näkee tästä vastineesta, mitkä asiat tutkimuksessa eivät vastaa tutkittujen käsityksiä. Tunnettu kotimainen tapaus oli Matti Hyvärisen (1994) väitöskirja, johon liitetyssä yhden tutkimuksen kohteena olleen ihmisen esseessä otettiin kantaa myös Hyvärisen tutkimusetiikkaan. Amerikkalaisessa tutkimuskäytännössä tunnettu esimerkki oli Robert McCarl (1985). McCarlin tutkiman paloaseman palomestari kirjoitti kriittisen, mutta arvostavan esseen siitä, miten palomiehet näkivät tutkijan.

Ajatus on tuttu useista tutkimusperinteistä. Yleistermiksi on vakiintumassa jäsenvalidaatio, joka viittaa siihen, että tulokset pitäisi testata tutkitun yhteisön jäsenten mielipiteitä vasten. Joissain tutkimustraditioissa puhutaan jäsenvalidaation sijasta esimerkiksi praktisesta validiteetista ja joskus myös diskursiivisesta validiteetista. Nimityksestä riippumatta nämä tarkoittavat menettelyjä, joissa tutkija luettaa tekstiään tutkitun ryhmän tai yhteisön jäsenillä ja korjaa sitä, kunnes tutkitun yhteisön jäsenet hyväksyvät sen.

Sukua tälle ajattelulle on tavallaan myös idea »konstruktivistisesta tutkimuksesta» (esim. Lukka ym. 1993). Sen ydinajatus on, että etenkin soveltavan liiketaloustieteellisen tutkimuksen pätevyys testataan viime kädessä siinä käytännössä, jota tutkimus on tarkoitettu palvelemaan. Esimerkiksi uuden laskentajärjestelmän hyvyyttä ei tämän ajatuksen mukaan testata vain – tai edes ensisijaisesti – korkeakouluympäristössä, vaan yritysmaailmassa. Jos uusi järjestelmä tai laskentamalli toimii käytännössä, kertoo se pätevästä työstä. Vastaava ajatus esiintyy eri muodoissaan esimerkiksi muotoilun ja tietotekniikan tutkimuksessa (Järvinen ja Järvinen 1996). Ajatus on tutkimusnäkökulmasta eittämättä järkevä, kunhan ei suistu väittämään, että käytännöllinen testaus on tärkeämpää kuin tutkijayhteisön arvio – tällainen väite kun palauttaisi tutkimuksen pätevyyden tilaajan määriteltäväksi. Kun tällainen konstruktiivinen testaus ymmärretään lisäyksenä

normaaleihin tarkistusmenetelmiin, on kyseessä hyödyllinen lisäys tutkimuksen arviointikäytäntöihin. Sellaisenaan se ei takaa tutkimuksen tieteellistä arvoa.

Jäsenvalidaatio on hyödyllinen menettely monesta syystä. Tutkittujen ihmisten tulkinnat voivat paikantaa virheitä nimien kaltaisissa yksityiskohdissa ja päättelyssä. Heidän tulkintansa voivat lisätä myös tutkimuksen uskottavuutta pelkän retoriikan kautta. Lisäksi menettelyä voi puolustaa tutkimuseettisin perustein: tutkija, joka altistaa tulkintansa tutkittujen ihmisten tutkittavaksi, ei asetu heidän yläpuolelleen. Jäsenvalidaatio on hyvä reliabiliteetti- ja validiteettitarkastelun vaihtoehto.

Menettelyssä on silti ongelmansa, sillä siihen liittyy useita hankalia oletuksia. Keskeinen kysymys on perspektiivi: tutkijan perspektiivi on erilainen kuin maallikon. Ihmisten tulisi paitsi ymmärtää yksityiskohdat myös nähdä niiden taustalla olevat rajaukset, määritelmät ja teoriatausta sekä kyetä hahmottamaan tutkimuksen tavoitteet. Nämä ovat hankalia vaatimuksia, sillä viime kädessä ne edellyttävät, että tutkittava ymmärtää tutkimuksen tiedeyhteisön tavoin. Kritiikki on helposti triviaalia, kohdistuu vääriin asioihin tai kohdistuu tutkijaan pikemminkin kuin tutkimukseen.

Jäsenvalidaatio on hyvä menettely muutamassa tilanteessa (Emerson ja Pollner 1988). Pääsääntö on, että tutkittujen ihmisten pitäisi pystyä kuvaamaan oma ajattelumaailmansa ja kyetä ymmärtämään tutkijan tavoitteet ja tutkimusasetelma ainakin yleisellä tasolla. Jos tutkija antaa tutkituille ihmisille auktoriteetin myös tulkintoihinsa ja johtopäätöksiinsä, pitäisi lisäksi voida olettaa, että he ymmärtävät tutkijan ajatuksenkulun ja pystyvät arvioimaan sitä kokonaisuudessaan. Lisäksi pitäisi pystyä olettamaan, että he pystyvät suhtautumaan tutkimukseen kiihkotta. Jäsenvalidaatioon kannattaakin suhtautua varauksella. Menettelyä on myös käytetty väärin. Lisäksi se voi vaikeuttaa tutkijayhteisön vertaiskritiikkiä: entä jos tut-

kitut ihmiset hyväksyvät huonon tutkimuksen laiskuuttaan? Pitäisikö refereen arvioida tutkimuksen lisäksi myös tutkittujen ihmisten kykyä ymmärtää itsensä?

Näistä hankaluuksista huolimatta jäsenvalidaatio kannattaa omaksua tavaksi laadullisessa tutkimuksessa, sillä vähänkin epäselvien »faktojen» tarkistuttaminen tutkituilla ihmisillä on aina mielekästä. Näin voi karsia pois ainakin joukon harmittavia pikkuvirheitä, jotka ruokkivat epäilyä tutkimuksen pätevyydestä.

Virhelähteiden kontrollista

Jos reliabiliteetti- ja validiteettiajattelu otetaan vakavasti, pitäisi tutkimuksen lopuksi arvioida systemaattisesti tutkimuksen sisältämiä virhelähteitä. Nämä virhelähteet pitäisi ottaa huomioon tutkimusta suunniteltaessa. Ne pitäisi ennakoida ja niitä pitäisi pyrkiä minimoimaan. Tutkijan ammattitaidon olennainen osa on itse asiassa juuri kyky paikantaa virhelähteitä ja kontrolloida niitä.

Virhelähteet voi jakaa systemaattisiin ja satunnaisiin. Keskeiset tutkimuksen arvoa uhkaavat virhelähteet ovat lähes aina systemaattisia. Satunnaiset virhelähteet sen sijaan eivät uhkaa tutkimuksen perusargumenttia, vaan lähinnä tarkkuutta, ja nostattavat kenties kysymyksiä tutkijan huolellisuudesta. Satunnaisia virhelähteitä jää väkisin kaikkiin tutkimuksiin, ja ne muodostavat uhan tutkimuksen pätevyydelle vain, jos niitä on paljon.

Keskeisiä kvalitatiivisen tutkimuksen systemaattisia virhelähteitä ovat väärin valittu teoria tai huonosti tehty aineiston induktiivinen analyysi, epäselvät käsitteet, ilmiselvästi väärä teoriakehys (suhteessa vaihtoehtoisiin teorioihin) sekä vakava reaktiivisuus. Muita keskeisiä systemaattisia virhelähteitä ovat tarkoitukseen sopimaton metodi ja huolimattomuus päättelyssä, ennen muuta poikkeavien tapausten huono tai puuttuva käsittely, sekä päättelyn tason vaihtelu tutkimuksen eri osissa, aukkoinen päättely (eli tulosta ei ole testattu koko aineistoa vasten). Etenkin havainnointitutkimuksessa riskinä on myös sokeus omille näköharhoille.

Keskeisiä satunnaisia virhelähteitä taas ovat esimerkiksi kysymykset, jotka eivät ole jossain yksityiskohdissa riittävän tarkkoja tai systemaattisia, vähäinen reaktiivisuus, joka ei uhkaa tulosten päälinjaa, ja epätarkka litteraatio. Lisäksi tutkimuksessa voi olla muita virhelähteitä, joiden vakavuus määrittyy suhteessa tutkijan tavoitteisiin. Jos tutkimuksesta löytyy esimerkiksi kestämättömiä yleistyksiä, useimmat lukijat katsovat niitä läpi sormien. Ne kertovat lähinnä kiireestä, huolimattomuudesta tai puuttuvista metodiopinnoista. Niiden korjaaminen on yleensä helppoa. Oikeastaan vain väitöskirjoissa ja referoiduissa lehdissä niitä ei saa anteeksi.

YLEISTÄMINEN LAADULLISESSA TUTKIMUKSESSA

Yleistäminen on kahdella tavalla tärkeä kysymys laadullisessa tutkimuksessa. Ensiksi se liittyy tutkimuksen oikeuttamiseen etenkin käytännöllisissä yhteyksissä. Ehkä yleisin kritiikki, jonka laadulliset tutkijat kohtaavat, liittyy siihen, että pienestä havaintomäärästä ei voi tehdä luotettavia yleistyksiä. Toinen syy on yksinkertaisesti se, että yleisempi tieto on informatiivisempaa kuin yksittäistapauksia koskeva tieto. Yksi arkinen intuitio kertoo, että vain tietoon, joka pätee tilanteesta riippumatta, voi lopulta luottaa. Ehkä yleisin kysymys, jonka laadullisia menetelmiä opettaessa kohtaakin, on kysymys tapausmäärästä. Jokaisella laadullisten menetelmien kurssilla kysytään aina, montako ihmistä pitäisi haastatella, jotta tutkimus olisi luotettava. Mitään yleisiä periaatteita asiasta ei voi aina antaa edes tilastotieteessä, saati laadullisessa tutkimuksessa.

Joitain vihjeitä tapausmäärän ratkaisemiseksi voi poimia käytännöstä, joka on yleisesti ottaen vienyt kohden pienempiä näytteitä. Vielä 1980-luvun alussa tapausmääriä koskevia nyrkkisääntöjä haettiin ainakin Helsingin yliopiston valtio-

tieteissä tilastotieteen kursseilta. Nyrkkisääntöjä tarjottiin tuolloin kaksi. Ensimmäinen perustelu suositti, että tutkimuksessa pitäisi aina olla vähintään 30 havaintoa, jotta siitä voitaisiin tehdä oikeutettuja yleistyksiä. Luku pohjautui ilmeisesti lähinnä R. A. Fischerin 1930-luvulla varianssianalyysia varten kehittämään nyrkkisääntöön. Toinen sääntö suositti, että tutkimuksessa pitäisi olla aina vähintään 20 havaintoa (käytännössä siis haastattelua). Tämän säännön taustalla oli ilmeisesti ristiintaulukkojen tulkinnassa käytetty khi2-testi, jonka periaatteisiin kuului, että testin pystyi tulkitsemaan luotettavasti vain, jos jokaisessa taulukon solussa oli vähintään viisi havaintoa. Yksinkertaisimmassa mahdollisessa ristiintaulukossa on kaksi muuttujaa, joista molemmissa kaksi luokkaa, mikä tekee yhteensä neljä solua. Näin ollen havaintoja pitäisi olla vähintään nyrkkisäännön ilmoittamat 20 kappaletta.

Vielä 1980-luvun alussa olikin tyypillistä tehdä vähintään 30–50 haastattelua myös laadullisessa tutkimuksessa. Tilanne muuttui jonkin verran 1980-luvun lopun laadullisen tutkimuksen uudelleen keksimisen yhteydessä, jolloin etenkin *grounded theoryn* (luku 10) käsitteet alkoivat muokata laadullista tutkimuskäytäntöä. *Grounded theoryn* perusteisiin kuuluva saturaatioperiaate johti näytteiden pienentymiseen: tyypillisessä haastattelututkimuksessa esimerkiksi 25. havainto tuotti enää perin harvoin mitään merkittävää uutta, joka olisi pakottanut muuttamaan tulkintaa. Tyypillisesti haastatteluja tehtiinkin selvästi alle 20. Esimerkiksi Hodsonin (1991) tutkimus työntekijöiden keinoista pitää yllä autonomiaansa perustui 17 haastatteluun. Aineisto saturoitui jo noin 15 ihmisen kohdalla.

Havainnointitutkimuksesta on hankala tehdä arviota, mutta niissäkin on ollut havaittavissa keventymistä. Kun usein vuosien mittaisen osallistuvan havainnoinnin sijaan on tarkennettu tutkimusasetelmia ja siirrytty tutkimaan tutkijan omaa kulttuuria, ovat havainnointiajat lyhentyneet usein vain

viikoiksi tai jopa päiviksi, kuten havainnointia käsitelleessä luvussa esitettiin.

YLEISTÄMISEN ONGELMALLISUUS LAADULLISESSA TUTKIMUKSESSA

Laadullisessa tutkimuksessa tapausmäärät ovat usein niin pieniä, että tulosten yleistettävyys on klassisen tilastotieteen näkökulmasta kyseenalainen. Ääritapauksessa tapauksia on vain yksi, esimerkiksi jokin työpaikka tai ihmisryhmä. Normaalisti tapauksia on muutama, mutta vaikka tapauksia olisi satoja, käsitellään niitä silti yleensä laadullisesti, koska tällainen aineisto on useimmiten tarkoitushakuisesti poimittu näyte, ei otos, joka on kerätty satunnaistamalla.

Syitä pieniin tapausmääriin on useita. Monesti kysymys on tutkimuksen tavoitteista. Laadullista tutkimusta tehdään useimmiten siksi, että voitaisiin kerätä pienestä tapausjoukosta suhteellisen paljon tietoa. Tavoite on yleensä kuvaus tai sellainen selitys, joka tekee jonkin tutkitun yhteisön tai yrityksen piirteet ymmärrettäviksi. Tämä edellyttää runsaan ja monipuolisen aineiston keräämistä. Ymmärrys kasvaa runsaista yksityiskohdista ja siitä, että monenlainen aineisto kertoo samaa tarinaa. Toinen yleinen syy on, että laadulliset tutkijat ovat monesti haluttomia määrittelemään tutkimuksen »yksikköä». Mikä on esimerkiksi sosiologi Douglas Harperin (1992) tutkimien Yhdysvaltoja työn perässä ristiin rastiin matkustavien kulkurien tutkimuksessa sopiva yksikkö? Lausuma, yksilö, kaveriryhmä vai ratapihan vieressä oleva leiri? Kun sopivaa yksikköä on vaikea rajata etukäteen, on vaikea ratkaista, millaisilla »tapauksilla» saati »lisätapauksilla» pitäisi toimia. Yksikön kuvailu voi olla jo sinänsä arvokas tutkimusongelma. Tilanne on tavallinen myös liiketaloustieteissä: miten esimerkiksi voidaan etukäteen rajata »johtamisen»

kaltainen toiminto (Hosking 1988)? Onko kyseessä ammattiryhmä, yrityksen johtoryhmä vai onko kyseessä toiminto, johon voi periaatteessa osallistua myös siivooja?

Toiset syyt liittyvät tutkimuksen kustannuksiin. Laadullisessa tutkimuksessa tapauksista aiheutuvat kustannukset ovat paljon suuremmat kuin lomakkeilla työskenneltäessä. Tavanomaisessa lomaketutkimuksessa yhden lisälomakkeen kopiointi, postitus ja karhu maksaa muutaman euron ja lomakkeen koodaus vie ehkä 10 minuuttia työtä. Yksi tunnin teemahaastattelu vaatii 2–4 tuntia työtä: valmistautuminen, matkustaminen ja puhtaaksikirjoittaminen voivat lisätä ajankäyttöä huomattavasti. Lisätapauksen hinta on monikymmenkertainen surveytutkimukseen nähden. Havainnointitutkimuksessa yksi lisätapaus merkitsee usein 3:a kuukautta lisätyötä, jolloin hinta lisälomakkeeseen nähden on monisatakertainen. Etenkin havainnointitutkimuksessa lisätapaus tuo paljon uutta työtä, mutta ei todellisuudessa auta eliminoimaan päättelystä kovinkaan montaa virhelähdettä (Wolcott 1984).

Pienestä havaintomäärästä seuraa useita rajoitteita. Kuten Lieberson (1992) on todennut, pienellä tapausmäärällä toimiva tutkija joutuu väkisin tekemään useita yksinkertaistavia oletuksia, joista tärkeimmät ovat oletus deterministisestä kausaliteetista, jossa vaikuttavia syitä on vain muutama, sekä oletukset »mittausvirheiden» ja interaktiovaikutusten puuttumisesta. Pienestä aineistosta *ei* voi tehdä suuria johtopäätöksiä – yleistyksiä, jotka täyttäisivät klassisen tilastotieteen kriteerit. (Vrt. casetutkimusta käsittelevä luku.)

TYYPILLISIÄ KVALITATIIVISTEN TUTKIJOIDEN PUHEENVUOROJA YLEISTÄMISESTÄ

Laadullinen tutkimus siis häviää tilastolliselle tutkimukselle, mitä tulee yleistettävyyteen, yhteen tutkimuksen informatiivisuuden kannalta keskeiseen seikkaan. Mutta millaisia positiivisia asioita laadullisen tutkimuksen yleistettävyydestä voidaan sanoa? Ensiksi on Alasuutarin tapaan (1999: 237–243) todettava, että jo havaintojen pelkistäminen on eräänlaista yleistämistä. Kun tutkija puhdistaa joukon sekaisia tapauksia ja kuvaa niiden rakenteen muodostaessaan aineistoa tai sitä tapausjoukkoa, jota kulloinkin analyysissa käsittelee, tulee hän jo tehneeksi yleistävän operaation. Kannattaa myös muistaa, että kysymys yleistettävyydestä ei ole aina tärkeä. On tapauksia, jotka ovat ainutlaatuisia. Miten esimerkiksi vuosien 1965–1990 suomalaista talouspolitiikkaa voisi ymmärtää ilman Mauno Koiviston roolia? Samoin eduskunta on ainutlaatuinen instituutio suomalaisessa poliittisessa järjestelmässä. Jos sitä pääsee havainnoimaan politiikan tutkija Juri Mykkäsen tapaan (2001B), on mikä tahansa tutkimustieto tärkeää.

Kotimaiselle yhteiskuntatieteilijälle paljon tutumpi tilanne on pieni toimiala. Joskus mahdollisia tapauksia on niin vähän, ettei tilastollinen ajattelu ole relevantti. Esimerkiksi aktiivisia TV-draaman tuottajia on Suomessa kymmenkunta ja Pohjoismaita on vain viisi. Lähes kaikilta suomalaisen talouselämän alueilta löytyy kaksi tai kolme yritystä, jotka hallitsevat markkinoita. Tämä ei saa estää tutkimuksen tekemistä.

Jopa yksittäisiä tapauksia koskevilla tutkimuksilla on usein monia metodisia käyttöjä. Esimerkiksi intensiivisillä tapaustutkimuksilla voidaan hienosyistää ymmärrystä jostain perinteisestä tutkimuksessa käytetystä »yksiköstä» (Bradshaw ja Wallace 1991). Kehitysmaatutkimusta on 1960-luvulta lähtien tehty paljolti YK:n, IMF:n ja Maailmanpankin tilastojen varassa. Näitä aineistoja keräävät hallitukset. Niinpä

tutkimusyksikkö oli useimmiten valtio, joka soveltuu etenkin siirtomaavaltojen pilkkoman Saharan eteläpuolisen Afrikan tutkimukseen huonosti. Nykyiset valtiot ovat heikkoja, ja ihmisten identiteetti perustuu yleensä eurooppalaista valtaa edeltäviin valtakuntiin, joiden rajat ylittävät nykyisten valtioiden rajat. Miksi sitten esimerkiksi taloudelliset tai poliittiset prosessit noudattaisivat nykyisiä valtioiden rajoja?

Tapauksen tärkeyden voi toisinaan perustella sillä, että se tarjoaa poikkeavan tapauksen, jonka avulla voidaan rikastaa teoriaa ja tutkia sen rajoja (esimerkiksi etsiä ja paikantaa jonkinlaisia kontekstuaalisia ehtoja ilmiön esiintymiselle). Esimerkiksi käy sosiologi David Hallen (1984) tutkimus amerikkalaisen tehdasväestön identiteetistä. Hän tutki amerikkalaisen politiikan paradoksia, ruumiillista työtä tekevää tehdasväestöä, jolta kuitenkin puuttui eurooppalaismallinen radikaali työväenluokkainen identiteetti. Tutkimalla New Jerseyn suurteollisuuden hyvin toimeentulevia tehdastyöntekijöitä hän kuvasi erityisen »työmiehen» identiteetin, joka on tuttu Euroopassakin, mutta josta puuttuu sosialistinen poliittinen suuntaus. Tutkimus kertoo paitsi perinteisen vasemmistolaisen teorianmuodostuksen maantieteellisistä rajoista, myös osaltaan tarjoaa selityksen amerikkalaiselle poikkeukselle, joka perustuu korkeaan elintasoon ja elämänlaatuun.

Kirjallisuudesta löytyy muutama menettely, jonka avulla laadullisesta tutkimuksesta saatuja tuloksia voidaan pyrkiä yleistämään. Ehkä tunnetuin yleistykseen tähtäävä ajattelu juontuu kokeellisesta tutkimuksesta. Ajattelun mukaan yleistäminen tapahtuu *teoriaan*, ei perusjoukkoon. Teorian pätevyysalue määrää tiedon yleistämisen mahdollisuuden, ei niinkään tapausmäärä. Tulosten yleistämiseksi tulee antaa uskottavat teoreettiset perusteet: yleistäminen tapauksesta A tapaukseen B ei ole »kirjaimellinen», vaan B saa käyttäytyä eri tavalla kuin A, kunhan teoreettiset syyt tähän ovat tiedossa (Yin 2003: 48–49). Ajattelu toimii parhaiten kokeellisissa tilanteissa, mutta yhteiskuntatieteissä tällainen ajattelu kohtaa monenlaisia vaikeuksia. Totena pidettyjä teorioita on näissä tieteissä perin vähän. Parhaimmillaankin teorioita pidetään ihmisten tutkimuksessa totena yleensä instrumentaalisin tai eettisin perustein – eli esimerkiksi taloustieteissä ei kyseenalaisteta mikrotaloustieteen rationalistisia oletuksia ihmisten itseintressistä. Tiukasti ajatellen tosi teoria tekisi yleistyksestä triviaalin ongelman. Newtonin teoriaa painovoimasta on turha testata; sen totuus ja siihen liittyvät ehdot tiedetään. Tämän kirjan tekijöiden näkemyksen mukaan yhteiskuntatieteet tuskin koskaan pystyvät tuottamaan näin vahvoja teorioita.

Toinen keino yleistää laadullisen tutkimuksen tuloksia on *vertailu*. Periaatteessa jokainen uusi tapaus tai jonkin kausaaliseksi ajatellun muuttujan muodostama tapausjoukko tarjoaa uuden testin tutkijan aiemmin muodostamille väitteille. Kun ne informoivat päättelyä, on niillä metodinen oikeutus. Tyypillisiä tutkimusasetelmia vertailujen rakentamiseksi on kaksi. »Mahdollisimman samanlaisten tapausten vertailu» seuraa kokeellisen tutkimuksen ajattelutapaa (ks. esim. Yin 2003), joka perustuu kausaaliseksi ajateltujen tapausten kontrolloimiseen. Kun muodostetaan kaksi tutkimusryhmää, jotka ovat muuten samanlaisia, voidaan tutkia kausaaliseksi oletetun taustatekijän vaikutusta. Esimerkkejä ei tarvitse hakea lääketieteestä tai kemiasta, vaan vastaavia asetelmia löytää myös yhteiskunnasta. Esimerkiksi käy vaikkapa Suomen ja Ruotsin erilainen tilanne suhteessa eurovaluuttaan; kyseessä on eräänlainen luonnollinen koe. Vertailuasetelman ongelma on, että se vaatii enemmän tapauksia kuin tapaustutkimus. Jos taustamuuttujia, jotka halutaan vakioida, on useita, tarvitaan paljon tapauksia. Kun vertailuista tulee mutkikkaita, on niitä vaikea pitää koossa ilman loogisia (tai tilastollisia) apuvälineitä. Tällainen tutkimusasetelma ei viime kädessä silti tyydytä kausaalisen asetelman vaatimuksia. Esimerkkimme Suomen ja Ruotsin suhteesta eurovaluuttaan

valottaa yhtä vertailun ongelmaa, aineiston kontaminaatiota eli saastumista (Lieberson 1985). Suomessa seurataan Ruotsin tapahtumia tarkasti ja päinvastoin. Maat eivät ole bakteereja kahdessa erillisessä koeputkessa, vaan ne ovat keskenään vuorovaikutuksessa.

Vaihtoehtoinen vertailutekniikka on »mahdollisimman erilaisten tapausten vertailu» (Mechstroth 1975; Kortteinen 1992). Jos seurataan kokeellista logiikkaa, vertaillaan mahdollisimman samanlaisia tapauksia. Vain jos kaksi yritystä ovat samankokoisia, samalla toimialalla ja niiden omistusrakenne on samanlainen, voidaan ajatella, että vaihtelu selittyy erilaisella taustatekijällä. Vertailussa piilee kuitenkin vaikeita oletuksia. Esimerkiksi käy taas talouskasvu eurovaluutan aikana. Suomen ja Kreikan vertailuun ei pitäisi ryhtyä, koska maat poikkeavat toisistaan lukuisilla tavoilla. Mikään ei takaa, että havaittu talouskasvujen ero selittyy juuri eurolla; muita mahdollisuuksia on paljon. Mahdollisimman erilaisten tapausten vertailu vaatii sen sijaan nimenomaan vertailemaan kahta erilaista tapausta, esimerkiksi juuri Suomea Kreikkaan Ruotsin sijasta. Jos tapaukset käyttäytyvät samalla tavalla kahdessa hyvin erilaisessa tapauksessa, on taustalla jokin poikkeuksellisen vahva yhteinen tekijä. Matti Kortteinen (1992) kuvasi väitöksessään erityisen eetoksen, joka kuvaa suomalaista työntekijää. Työstä selvitään vaikka hammasta purren, vaikka koville ottaisi. Kortteinen löysi samanlaisen ajattelutavan – toki eri muodossa – niinkin erilaisista ryhmistä kuin miestehdastyöläisistä ja naispankkitoimihenkilöistä, joten hän yleisti löydöksensä teoriaksi kunnian eetoksesta, joka luonnehtii suomalaista työntekijää. Olisi epätodennäköistä, että näin erilaiset ryhmät käyttäytyisivät samalla tavalla, jos taustalla ei olisi jotain yhteistä tekijää.

Mahdollisimman erilaisten tapausten vertailun ongelma on tietysti, että se ei pysty sulkemaan pois muita mahdollisia selittäviä tekijöitä. Kunnian eetokselle voidaan kehittää

kilpaileviakin hypoteeseja, alkaen vaikkapa taloudellisesta pakosta selvitä työssä, vaikka kuinka harmittaisi. Vakavampi vika tässä asetelmassa on, että se ei pysty sulkemaan pois edes sitä mahdollisuutta, että sama tulos voisi johtua kahdesta *eri* prosessista. Yleistäminen jää viime kädessä teoreettisen perustelun ja kenties retoriikan varaan. Molemmissa vertailumenettelyissä on ongelmansa, joten ne kannattaa hahmottaa tulkinnan rikastamisen keinona induktion tapaan mieluummin kuin luonnontieteistä tutun kokeellisen tutkimuksen yhtenä versiona.

Kolmas menettely on harvinainen ja ylittää laadullisen tutkimuksen rajat, mutta on mainitsemisen arvoinen, sillä siinä piilee hyödyllinen oivallus. Hodson (2001) on tutkinut työntekijöiden »arvokkuutta» aineistolla, joka koostuu työnsosiologisista etnografioista. Aineisto kerättiin alunperin Indianan Yliopiston sosiologian laitoksen jatko-opiskelijoiden metodikurssilla 1990-luvun alussa (Hodson ym. 1993; Hodson 1999). Työryhmä löysi toista tuhatta etnografiaa, joista se rajasi joukon, joka täytti suhteellisen tiukat kriteerit (esimerkiksi vähintään puolen vuoden havainnointijakso ja informaatiota myös organisaatiosta, ei vain jostain pienryhmästä). Etnografiat on koodattu havaintomatriisiin sisällönanalyysin tapaan yksittäisinä tapauksina. Hodson on kumppaneineen ja opiskelijoineen julkaissut lukuisia laadullisia artikkeleita, joiden tuloksia on sitten testattu ja yleistetty kvantifioidulla aineistolla. Parhaillaan aineistoa täydennetään Ohiossa. Tällaista menettelyä on liiketaloustieteissä hyödynnetty vähän, vaikka laadullisia yritystutkimuksia on runsaasti. Menettelyllä on myös perinteitä antropologiassa (nk. *Human Relations Area File*) ja tavallaan myös liiketaloustieteissä (ks. luku casetutkimuksesta), joten käytännön voisi tuoda myös liiketaloustieteisiin.

Kaikkiaan näkemys, että vain yleistyvä tieto kontribuoi tutkimusyhteisön tieteelliseen ymmärrykseen, on tavattoman radikaali. Näkemys kaventaisi tutkimustoimintaa tieteen historiaa

ajatellen vaarallisella tavalla, jos se yleistyisi tutkimuksen tekemisen välttämättömäksi perusteeksi. Ajatus, että pieni N on vaarallinen, periytyy lähinnä 1940- ja 1950-luvun positivistisesta metodologiasta. Tuolloin ajateltiin, että jos tapauksia on vain yksi (eli vapausasteita on nolla), se voidaan kuvata ja sen selittämiseksi voidaan rakentaa teoria, mutta aineisto ei saa pienintäkään mahdollisuutta kumota tutkijan ajatuksia. Vähintäänkin tarvitaan toinen tapaus, jotta aineistolla olisi edes jonkinlainen mahdollisuus tutkijaa vastaan. Tärkeimmät psykometrikot (etenkin Donald Campbell 1975) muuttivat kantaansa 1960-luvun lopulla. Tutkijan taustatiedot ja teoria auttavat useimmissa tapauksissa »kontrolloimaan» pahimmat naiiviin yleistämiseen liittyvät riskit. Psykoanalyytikot eivät tee potilaistaan mitä hyvänsä johtopäätöksiä, koska heidän työtään ohjaa alan teoria. Miksi sitten laadulliset tutkijat olisivat niin yksinkertaisia, että yleistäisivät naiivisti yhdestä tapauksesta?

Vaikka yleistäminen on ehkä selkeimmin se asia, jossa laadullinen tutkimus häviää selkeimmin tilastolliselle tutkimukselle, ongelma liittyy viime kädessä huonosti mietittyihin tutkimusasetelmiin ja -motiiveihin. Pitää muistaa, että useissa tilanteissa tilastotieteellinen ajattelutapa loogisesti sovellettuna estäisi tutkimuksen mahdollisuuden. Tämä tuskin voi olla tieteen tekemisen tarkoitus. Silti suosituksena voidaan pitää, että laadullisten tutkijoiden tulisi pitää huoli siitä, etteivät he väitä tulostensa yleistyvän, jos väite on selvästi ristiriidassa tilastotieteellisen ajattelutavan kanssa.

OTANNASTA LAADULLISESSA TUTKIMUKSESSA

Kun laadullisessa tutkimuksessa pitäisi ratkaista, montako tapausta tarvitaan, kohdataan joukko menettelyjä, jotka tavallisimmin kuvataan otannan käsitteellä. Erottelemme tässä kir-

jassa kotimaisen tilastotieteellisen käytännön mukaan kaksi otannan tyyppiä. Satunnaismenettelyllä poimittu »otos» erotetaan tarkoituksenmukaisuusperusteilla valitusta »näytteestä» (Vasama ja Vartia 1980). Suomen kieli sallii tämän selventävän eron toisin kuin englanti. Otoksesta puhutaan ainoastaan, jos jokaisella perusjoukon jäsenellä on yhtä suuri (tai muuten tiedetty) mahdollisuus tulla sisällytetyksi otokseen. Laadullisen näkökulmasta katsoen tilastollisen ajattelun ongelma on, että useimmat laadulliset tutkimukset sijoittuvat tilastollisen otantateorian kannalta pienten otosten alueelle. Otantateoria tarjoaa tällöin varsin vähän ohjeita yleistämisen tueksi.

Laadullinen tutkimus perustuu yleensä aina tarkoituksenmukaisesti poimittuihin näytteisiin, ei tilastollisiin otoksiin. Näytteestä ei voi tehdä yleistyksiä otantajakauman ja luottamusvälien avulla. Jos emme tiedä, millä todennäköisyydellä tapaukset ovat päätyneet näytteeseen, emme voi arvioida todennäköisyyttä, jolla aineistosta lasketut tunnusluvut pätevät populaatiossa (eli perusjoukossa). Otanta-ajattelu hylätäänkin laadullisessa tutkimuksessa yleensä tietoisesti. Tutkimusaineisto valitaan niin, että se on *mahdollisimman informatiivinen tutkimusongelman kannalta.* Tutkija tekee esimerkiksi yrityksen imagoa selvittäessään joukon asiantuntijahaastatteluja sen sijaan, että kysyisi tuhannelta ihmiseltä, mitä he pitävät kohteesta. Havainnointitutkimukseen voidaan valita yritys sen perusteella, mihin saa tutkimusluvan sen sijaan, että ensin listattaisiin vaikkapa koko toimiala, josta sitten valittaisiin satunnaisluvun avulla alijoukko, jonka kanssa pyrittäisiin aloittamaan neuvotteleminen.

Tilastollisen yleistämismekanismin puuttumisen lisäksi tässä ajattelussa piilee toinenkin ongelma. Tilastollinen tutkimus tarjoaa joukon otantamenettelyjä, jotka toimivat ainakin useimmissa tilanteissa. Laadullisilla tutkijoilla ei ole sitä yleisyyttä, että he voisivat listata yrityksen ihmiset esimerkiksi sukunimen mukaan aakkosjärjestykseen, päättää otoskoon,

määritellä poimintavälin, valita ensimmäisen tutkittavan satunnaisesti ja sen jälkeen edetä listalla poimintavälin määräämällä tavalla. Laadullisen tutkimuksen parissa on kehitetty erilaisia menettelyjä tähän ongelmaan. Ne perustuvat pääosin siihen, että tutkija hyödyntää tutkimuskohteen tietoa ja tutkimuksen aikana kertynyttä viisautta. Etenkin tutkimuksen alkuvaiheissa, jolloin tutkija tuntee kohteen vielä huonosti (tai omaksuu kyselevän asenteen, jonka mukaan ei tunne kohdetta), hyödynnetään tyypillisesti havainnointitutkimuksen yhteydessä mainittuja *informantteja*, yhteisön jäseniä, jotka tuntevat yhteisön hyvin ja ovat halukkaita kertomaan siitä tutkijalle. Myöhemmin tutkimus muodostuu autonomisemmaksi prosessiksi, jolloin palataan poikkeavien tapausten etsintään ja analyysiin. Tutkija analysoi aineistoaan jatkuvasti, luo uusia hypoteeseja ja tekee tarkkoja poimintoja tutkiakseen näitä hypoteeseja.

Esimerkiksi Koskinen (1999) huomasi, että hänen tutkimallaan työpaikalla perin huolehtivaista ja inhimillistä johtoa arvostettiin poikkeuksellisen paljon. Hän epäili, että tämä kanta johtui siitä, että hän ei ollut tutkinut joitain tutkitun yhteisön keskeisiä epäoikeudenmukaisuuksia. Työpaikalla oli muun muassa monta nuorta määräaikaista tutkijaa, kun tuottavuudella oli samalla vahva negatiivinen korrelaatio työsuhteeseen ja etuihin nähden. Nuorten miesten ja naisten työsuhteiden tasossa ja palkoissa oli myös selvä ero miesten hyväksi. Nämä havainnot johtivat hypoteesiin, että etenkin nuorten naisten suhde johtoon olisi jännitteinen tavalla, jota ei oltu kysytty. Tutkija teki tämän jälkeen nuorten naisten kanssa neljä haastattelua selvittääkseen asian. Hypoteesi hylättiin ja sitä ei raportoitu, mutta se tuli testattua. Näytteen poiminnassa kärsivällisyys ja aineiston jatkuva analyysi on viime kädessä ainoa tae siitä, että tutkimuksessa ei vahingossa yleistetä informanttien (tai jonkin muun ryhmän) näkemyksiä – tai että tutkimustulokset eivät heijasta vain tutkijan

henkilökohtaisen verkoston rakennetta. Aineistoa on analysoitava jatkuvasti, mikä vie aikaa.

Laadullisen otannan keskeiseksi menetelmäksi on vakiintunut lumipallo-otanta (ks. Biernacki ja Waldorf 1979; Morrill 1995: 234), jonka pääperiaate on yksinkertainen. Tutkija kysyy uusia haastateltavia *tutkituilta* ja antaa tutkimuksen laajentua lumipallon lailla niin kauan kuin uusia haastateltavia ilmenee. Menetelmä sopii erityisen hyvin sosiaalisesti herkkien aiheiden käsittelyyn. Lumipallo-otannan ensimmäinen ongelma on sopivien aloitushenkilöiden löytäminen. Toinen huomioitava seikka on haastateltavien sopivuuden varmistaminen ja kolmas sen varmistaminen, että tutkija muistaa ihmisten viittaavan omiin tuttuihinsa. Jotta tutkija ei yleistäisi vain yhden ryhmän näkemystä, tulisi varmistaa, että lumipalloketjuja käynnistetään useita.

Lumipallo-otannan toinen variaatio on tarkennettu otanta, joka sopii etenkin »kätkettyjen» populaatioiden tutkimukseen (Watters ja Biernacki 1989). Kätketty populaatio on mikä tahansa ryhmä, jota ei tavoiteta minkään instituution kautta. Esimerkiksi Wattersin ja Biernackin (1989) tutkimuksessa jäljitettiin HIV-epidemian uhreja latinoprostitoitujen parista. Tämä populaatio kätkeytyi paljolti kliinisiltä lähteiltä, joihin 1980-luvun epidemiologiset tutkimukset pohjautuivat. Niiden ongelma oli vinouma valkoiseen keskiluokkaan, ei esimerkiksi latinalaisiin miesprostituoituihin. Jos sopivaa »priorista» informaatiota ei ole, joudutaan näytteen löytämiseksi kehittämään monivaiheinen, innovatiivinen menetelmä. Mainitussa tutkimuksessa selvitettiin ensin informanttien, poliisin ja kenttätyön San Franciscon alueen huumeita käyttävien ryhmien sijainti. Seuraavaksi selvitettiin kenttätyön avulla kunkin alueen sosiaalinen rakenne, kartoitettiin paikat, joista käsin kätketyt ryhmät voitaisiin saavuttaa, ja mietittiin menettely, jolla esimerkiksi miesten yliedustusta tutkimuksessa voitiin vähentää. Näin voitiin

tavoittaa kätkettyjä ryhmiä ja korjata kliinisten aineistojen otanta-ongelmia, joita olivat esimerkiksi aika, paikka ja rekrytointi. Kyseessä on tarkoituksenmukaisuusperustein poimittu näyte, ei otanta.

Näiden ja vastaavien otantojen taustalla on useimmiten *grounded theorystä* tuttu »saturaatioperiaate» (Glaser ja Strauss 1967). Otantaa jatketaan niin kauan kuin uusia tapauksia tutkimalla saadaan uutta tietoa. Tämä edellyttää, että tutkija tulkitsee aineistoaan koko ajan ja kyseenalaistaa hypoteesejaan uutta aineistoa vasten. Uutta aineistoa on verrattava jatkuvasti aiempaan aineistoon ja mietittävä, mistä löytäisi poikkeavia tapauksia. Ilman tällaista rutiinia menettely voi johtaa huonosti perusteltuihin subjektiivisiin valintoihin, jolloin tutkimus heijastaa pikemminkin tutkijan psyyken ja tutkijayhteisön liikkeitä, ja sen luotettavuus sortuu. Menetelmän toinen ilmeinen ongelma on laiskuus ja vapaamatkustamisen mahdollisuus; menettely edellyttää tiedeyhteisöltä valppautta ja tarkistuksia, jotta tutkijan sanaa ei uskottaisi liian vähällä. Huolellisesti toteutettuna nämä menettelyt aineiston valitsemiseksi toimivat hyvin, kunhan menettelyjen rajoituksista ollaan tietoisia. Näitä käsiteltiin lyhyesti analyyttisen induktion ongelmien yhteydessä edellisessä luvussa.

Lisäksi kannattaa muistaa juuri käydyt puheenvuorot yleistyksen tärkeydestä laadullisessa kontekstissa. Otanta-ajattelu ei ole aina mielekäs tapa kohottaa laadullisen tutkimuksen laatua. Kuten Grönfors (1982) toteaa, laadullisessa tutkimuksessa on usein kiinnostuttu ainutlaatuisuudesta, ei yleistettävyydestä. Otanta ja yleistäminen voi olla triviaali tai joskus suorastaan haitallinen ongelma, jos se vie huomion pääasiasta, työnteosta. Toinen seikka, joka kannattaa muistaa, liittyy »otantaan» havainnointitutkimuksessa. Havainnointitutkimuksessa otannasta puhutaan eri merkityksessä kuin yllä. Havainnoijat varmistavat *aina*, että keräävät aineistoa kohteensa eri ihmisistä, paikoista, toiminnoista ja tapahtumista

eri aikoina. Näin varmistetaan, että aineistossa on mahdollisimman suuri määrä variaatiota ja että tutkimus ei vahingossa perustu vain sattumalta valikoituneeseen aineistoon.

12. *Etiikka ja luottamuksellisuus*

Tilastollinen tarkastelu kadottaa lähes poikkeuksetta kohteen tunnistettavuuden. Laadullinen tutkimus toimii pikemminkin päinvastaiseen suuntaan, sillä tyypillisesti se antaa paljon tietoa pienestä tapausmäärästä tai – ääritapauksessa – yhdestä tapauksesta. Tutkimuskohde on usein tunnistettavissa. Kohteen voi vähintäänkin paikantaa suhteellisen vähällä vaivalla. Tästä laadullisen tutkimuksen erityisluonteesta juontuu kaksi pulmaa. Ensiksi tutkimus voi vahingoittaa ihmisiä psyykkisesti ja sosiaalisesti. Yritystutkimuksen tapauksessa vahingot voivat perustua siihen, mitä kilpailijat tai julkinen sektori tekee saatuaan tiedon käsiinsä. Toinen ongelma perustuu siihen, että ihmiset ja yritykset tietävät, että tutkimuksesta voi olla heille haittaa. He eivät välttämättä suostu tutkittaviksi tai vääristävät asioita, jos epäilevät, että tutkimus olisi haitaksi.

Näitä ongelmia ennakoidaan kahdella tavalla, eettisen ja luottamuksellisuuteen liittyvän harkinnan avulla. Käytännössä tämä tarkoittaa, että jo ennen tutkimuksen tekemistä tutkijan tulisi harkita, voiko tutkimuksesta olla haittaa tutkimuskohteelle tai muille ryhmille. Vaikka tähän saataisiin kieltävä vastaus, tulee lisäksi harkita, mitä tekee, jos tutkittavat eivät tätä ymmärrä, vaan kohtelevat tutkimusta ja tutkijaa epäluuloisesti. Ensimmäistä harkinnan kohdetta kutsutaan seuraavassa eettisyysharkinnaksi, toista luottamuksellisuusharkinnaksi. Niiden tärkeys perustuu siihen, että kun tutkimukseen vaaditaan muutoksia, joudutaan samalla tinkimään tarkkuudesta. Nämä menettelyt voivat kuitenkin olla välttämättömiä, jotta tutkimusta voitaisiin ylipäänsä suorittaa.

Apua harkintaan saa joistain oppaista (ks. Homan 1991; Kimmel 1996) ja kokeneemmilta tutkijoilta. Yleisiä ohjeita löytyy muun muassa Tutkimuseettisen neuvottelukunnan (http://pro.tsv.fi/tenk) ja Opetusministeriön (http://www.minedu.fi/julkaisut/sisalto.html) julkaisemista ohjeista (myös Kuula 1999). Tutkimuseettiset lautakunnat ovat tavallisia lääke- ja biotieteissä, mutta yhteiskunta- ja liiketaloustieteissä ne ovat harvinaisia ja toimivat sattumanvaraisesti yleensä silloin, kun jokin tutkimus on ajautunut ongelmiin. Tämä ei ole välttämättä puute, sillä tiukasti ymmärretty tutkimusetiikka johtaa tutkimuksen mahdollisten ongelmien paisuttelu etukäteen ja sitä kautta etukäteiskontrolliin. Esimerkki löytyy USA:sta, jossa liioitellun etiikan ja juridisten seurausten pelossa yliopistot eivät esimerkiksi salli puhelunkeskustelujen nauhoittamista aina edes tutkittujen ihmisten luvalla. Yliopistoilta ja tieteellisiltä seuroilta löytyvät eettiset säännöstöt taas ovat usein niin ylimalkaisia, että niistä ei ole suurta apua, ellei ymmärrä niiden tarkoitusta ja taustalta löytyvää järkeilyä. Ne myös perustuvat useimmiten lääketieteisiin, joten niiden sopivuus yhteiskuntatieteisiin on heikko. Luottamuksellisuuskysymyksissä taas tutkijan suoja tahtoo olla heikko. Erilaisten innovaatiokeskusten ja tutkimuspalveluiden tarjoamat sopimuspohjat suojaavat hyvin yritysten ja korkeakoulujen intressit; tutkijat ja tiede ovat näissä sopimuskäytännöissä yllättävän heikosti suojattuja osapuolia. Silti kotimaista

liiketalous- ja yhteiskuntatiedettä ei pitäisi etiikan ja luottamuksellisuuden nimissä päästää ajautumaan tilanteeseen, jossa tutkijat kysyvät, mitä saa tutkia, sen sijaan, että he paikantavat tutkimuskohteet tieteellisillä tai käytännöllisillä perusteilla.

EETTISET PERUSMENETTELYT TUTKIMUSTA TEHDESSÄ, RAPORTISSA JA TUTKIMUKSEN JÄLKEEN

Keskeinen tutkimuseettinen kysymys koskee tutkijan identiteettiä. Jonkinlainen eettinen pääsääntö on, että tutkijan ei pidä salata rooliaan, vaikka tämä lisää reaktiivisuutta ja siten tutkimuksen vaikeutta. Ongelma kiteytyy havainnointitutkimukseen, jossa on monesti suhteellisen helppo toimia tutkijana tutkittujen tietämättä. Se ei ole tuntematon haastattelututkimuksessakaan: haastattelijan on monesti suhteellisen helppo kätkeä tutkijan todellinen intressi ja myös rahoittaja yliopiston käyntikortin taakse. Houkutuksen taustalla on monenlaisia syitä. Tutkijan ei esimerkiksi tarvitse varautua hankaliin motiiveja, aineistoa ja tulevia kirjoituksia koskeviin kysymyksiin. Hän voi myös olettaa kuulevansa salaisuuksia, joita kerrotaan ystävälle ja kollegalle, vaan ei tutkijalle.

Salailevan menettelyn ongelma on, että näin toimien tutkija riistää tutkittavilta mahdollisuuden ratkaista, mitä sallii ulkopuolisten tietää. Suostumuksen kysyminen tutkimukseen on helppo toimitus, ja vaikka joku kieltäytyisi tutkimuksesta, on korvaavan tutkimuskohteen löytäminen lopulta suhteellisen helppoa. Suostumuksen kysyminen antaa tutkittaville mahdollisuuden kieltäytyä tutkimuksesta. Oletus on, että ihmiset pääsääntöisesti osallistuvat tutkimukseen, koska ymmärtävät tiedon arvon ja kieltäytyvät vain, jos arvelevat hyvillä perusteilla, että tutkimuksesta aiheutuu heille kohtuutonta vaivaa tai haittaa. Jos on oletettava, että tutkittavat eivät osaa arvioida

riskejä, joita tutkimus voi heille aiheuttaa, on tutkijan tehtävä kertoa tutkituille, millaisia mahdollisia riskejä tutkimukseen sisältyy ja millaisilla keinoilla näitä haittoja pyritään ennakoimaan. Tällaista menettelyä kutsutaan termillä »informed consent» eli informoitu suostumus (esim. Kimmel 1996). Tällainen päätöksen tietopohjan parantaminen on aiheellinen menettely esimerkiksi nuoria ja vähän koulutettuja ryhmiä tutkittaessa sekä luonnollisesti tilanteissa, joissa on syytä olettaa, että ihmiset eivät ymmärrä tutkimusasetelmaa tai tunne normaaleja tutkimuskäytäntöjä.

Myös kaksi käytännöllistä perustetta puoltavat avointa tutkimusasetelmaa. Havainnoitsija, joka salaa, että on tutkija, joutuu elämään yhteisön ehdoilla. Tutkimus vaatii kuitenkin yleensä irtautumista yhteisön toimintatavoista. Salainen havainnoija ei voi jättää ilmestymättä aamulla ja näyttäytyä tunnin päästä toimitusjohtajan huoneessa haastattelemassa tätä. Avoimuuden toinen etu on, että reaktiivisuuden lisääntymisen vuoksi hänen täytyy laatia joukko menettelyjä, joiden avulla ongelmaa voi hallita. Nämä ovat sinänsä osoituksia tutkijan taidoista.

Avoimuus on siis perusteltua, vaikka sen hinta onkin reaktiivisuuden lisääntyminen ja vaikka se hankaloittaa tutkimuksen suorittamista monella tavalla. Joissain tilanteissa toisenlainenkin taktiikka on toki oikeutettu. Esimerkiksi Grönfors (1982) pohdiskelee, miten pitäisi toimia, jos tutkii uusnatseja. Hän päätyy siihen, että ryhmä on niin tärkeä, että siitä saatu tieto oikeuttaa salailevan tutkimusasetelman. Samalla salaava tekniikka suojaa tutkijaa. Tunnettu esimerkki on Leon Festingerin (1956) tutkimus, jossa tutkijaryhmä soluttautui tuomiopäivää povanneeseen lahkoon nähdäkseen, mitä lahkolle tapahtuu, kun aurinko nousee seuraavana päivänä. Kirjassa *When Prophecy Fails* raportoitua tutkimusta ei olisi voinut tehdä lahkon luvalla, mutta sitä luetaan edelleen, kun halutaan ymmärtää lujan uskon törmäystä todellisuuteen.

Vaatimus julkisesta esiintymisestä tutkijana ei tietenkään ulotu kaikkeen tutkijan toimintaan, vaan siinä on aste-eroja. Esimerkiksi käy sosiologi Anssi Peräkylän (1990) tutkimus *Kuoleman monet kasvot*, jossa hän tutki elämän viimeisiä vaiheita sairaalassa. Huomion kohteena oli erityisesti tapa, jolla hoitajat, lääkärit ja omaiset suhtautuivat potilaisiin, joita ei pystytty enää hoitamaan. Hän havainnoi tutkimaansa klinikkaa erityisesti lääkärien kierrosten yhteydessä. Opetussairaalan toimintaan kuuluvat kierrokset, joissa vastuulliset lääkärit kiertävät osaston opiskelijoiden ja muun tarvittavan henkilökunnan kanssa. Kun Peräkylä laittoi valkoisen takin päälleen, pystyi hän tekemään havaintoja suoraan muistivihkoonsa – aivan kuten opiskelijat. Henkilökunta tiesi sosiologin läsnäolosta, mutta potilaat eivät. Tästä huolimatta Peräkylä ei informoinut potilaita, koska katsoi, että hänen tutkimuksestaan ei ollut heille haittaa. Yritystutkimuksessa tapahtuu toisinaan, että tutkijan aseman tietää esimerkiksi johto, mutta eivät välttämättä työntekijät. Etenkin silloin, kun tutkitaan omaa työnantajaa, voi tutkija hahmottua tutkitulle yhteisölle ennen muuta kollegana tai toisen osaston työntekijänä (esim. Dalton 1959).

TUTKIMUSETIIKKA TUTKIMUKSEN MITTAAN

Eettisten menettelyjen ja luottamuksellisuuden herättämiseen tarkoitettujen menettelyjen kommunikointi tulee suorittaa tutkimuksen eri vaiheissa. Tutkimuksen alussa joutuu selittämään monenlaisia asioita, kuten tutkimuksen syitä ja taustoja, omia motiiveja, tutkimuksen suoritustapaan liittyviä kysymyksiä sekä noudatettuja eettisiä periaatteita. Tutkimuksen alussa kannattaa valmistella selkeä puheenvuoro ja yritysten tiedotuslehteä varten teksti, jossa selittää tavoitteensa ja menetelmiensä pääpiirteet sekä mahdolliset eettiset ongelmat

ja menettelyt, joilla niitä aikoo hoitaa. Näiden lisäksi on syytä valmistaa samoista sisällöistä niin kutsuttu »hissipuhe», eli noin 30 sekunnin esittely, jonka voi kertoa, jos joutuu kertomaan tutkimuksestaan ruokaloissa ja hisseissä. Tämän esityksen pitäisi olla sellainen, että hyökkääviinkin kommentteihin pystyy vastaamaan provosoitumatta.

Vastaavia tiedotustilaisuuksia ja hissiesityksiä voi joutua tekemään pitkin tutkimusta. Kun esimerkiksi aineiston keruutapa muuttuu, voi tämä herättää huomiota ja kysymyksiä tutkittavien keskuudessa. Etenkin havainnointitutkimuksessa kannattaa miettiä sitä, pitääkö tutkijan informoida tutkittavia myös muuttuvasta kysymyksenasettelusta. Useimmat tutkijat haluavat pitää tutkimuskysymykset omana tietonaan, jotta ihmiset eivät pysty reagoimaan niihin, vaan pelkästään tutkijaan. Silti ainakin merkittävistä kysymyksenasettelun muutoksista voi olla syytä tiedottaa, etenkin jos muutos näkyy tutkimustekniikassa esimerkiksi haastattelujen muuttumisena havainnoinniksi tai nauhoittamiseksi.

Tutkimusetiikan kannalta toinen tärkeä alue on tutkimusraportti. Laadulliseen tutkimukseen on vakiintunut tapa *muuttaa kohteen tunnistamista helpottavia yksityiskohtia*. Esimerkiksi todelliset nimet, katuosoitteet ja valokuvat tunnetuista rakennuksista poistetaan, jos lukija voisi niiden avulla tunnistaa kohteen. Tämä laskee todennäköisyyttä, että lukija tunnistaisi kohteen helposti. Kohteen tunnistaminen edellyttäisi vähintäänkin salapoliisin työtä, johon harva lähtee. Salanimen käyttö kertoo, että tutkija toivoo lukijan pitävän omana tietonaan kohteen, vaikka tunnistaisikin sen. Näin hän kunnioittaa tutkijan toivetta, vaikka tutkija ei tätä suoraan sanoisikaan. Salanimien merkitys on Suomen kokoisessa maassa kuitenkin usein enemmänkin viestinnällinen kuin todellinen. Periaate ei estä salapoliisintyötä, jollainen on syntynyt esimerkiksi James West -nimellä kirjoittaneen antropologin tutkimuksen *Plainville, U.S.A.* ympärille (West 1945). Suomessa

Matti Kortteisen kirjat *Lähiö* ja *Kunnian kenttä* ovat herättäneet vastaavanlaisia kysymyksiä. Sosiologian opiskelijat kuulevat varhain, missä lähiössä Kortteinen työskenteli. Ainakin Koskisella on kokemusta tilanteesta, jossa lukijat ovat tunnistaneet tutkimuskohteen, vaikka se oli kuvattu tarkoituksella ylimalkaisesti. Kuvaus kohteen sisäisestä käytävästä ja reitistä henkilöstöravintolaan riitti yhdelle lukijalle.

Menettely hävittää toisilta tutkijoilta mahdollisuuden vertailla tuloksia omiin tutkimuksiinsa (vrt. Angrosino 1977). Peitenimien käytölle on kuitenkin eräs puoltava seikka, nimittäin se, että näin voidaan välttää liiketaloustieteissä yleinen opinnäytteiden salaiseksi julistaminen. Yritys voi vaatia tutkimuksen julistamista määräajaksi salaiseksi, varsinkin jos työssä käsitellään mahdollisia liikesalaisuuksia ja tutkimus on tehty yrityksen tilauksesta. Ongelma koskee etupäässä pro gradu -tutkielmia. Laadullisessa tutkimuksessa on kuitenkin mahdollista rakentaa raportti siten, että siinä ei käsitellä suoranaisesti yrityksen salattavaksi haluamia seikkoja, ja kuvatut paikat, henkilöt ja jopa itse yritys peitetään. Näin tutkimuksen tieteelliset tavoitteet voidaan saavuttaa ilman, että työtä tarvitsee sulkea korkeakoulun kirjastoon. Salaiseksi julistaminen sotii tieteen avoimuuden ja julkisuuden periaatteita vastaan ja on erityisen soveltumaton yliopiston laitoksilla ja tiedekunnissa tarkastettavien opinnäytteiden käsittelytavaksi. Kirjoittajien kokemusten mukaan yritykset haluavat tutkimukset salaisiksi varmistaakseen mahdolliset laajemmat haitat (maine, imago) organisaation toiminnalle. Esimerkiksi työntekijöiden kokemuksia muutostilanteessa käsittelevissä opinnäytteissä ei ole pääsääntöisesti mitään sellaista tietoa, joka uhkaisi tapauksena käytetyn yrityksen etuja.

Raportteja voi luettaa etukäteen tutkituilla ihmisillä, jos haluaa antaa heille mahdollisuuden karsia pois seikkoja, joita eivät halua lukijoiden tietoon. Tämä hoituu validiteetin

yhteydessä selostetun jäsenvalidaation avulla. Tutkitut ihmiset tietävät tutkijaa paremmin, mikä on heille kiusallista tai vahingollista. Haitta on, että luettaminen ei ole aina eettistä: jos tutkija antaa käsikirjoituksen kilpaileviin yrityksiin varomattomasti, paljastaa hän samalla yritysten yksityiskohtia näille kilpailijoille. Monesti ajatellaankin, että *kirjoittaessa voi käyttää tyyppejä*. Tyyppi on kooste useista ihmisistä tai yrityksistä, eikä sovi yhteenkään tutkimuskohteeseen sinänsä (ks. elämäkertatutkimus, Roos 1987). Tämä menettely lisää kuitenkin raportin epätarkkuutta ja johtaa joka tapauksessa arvailuun kohteen identiteetistä.

Lisäksi on syytä ajatella aineiston säilytystä tutkimuksen jälkeen. Yleensä tutkimusmaailmassa ajatellaan, että aineisto on tutkijan omaisuutta, joskin yritystutkimuksessa tämä on yleensä neuvottelukysymys. Aineisto ei ole ongelma, jos tutkija säilyttää sitä vintillään. Tutkimuksen julkisuuden vuoksi olisi kuitenkin syytä miettiä aineiston luovuttamista arkistoon, josta se on muutaman vuoden päästä muidenkin saatavilla. Tällöin tulisi huolehtia siitä, että se pysyy salassa riittävän kauan. Arkistot hyväksyvät käyttö- ja muita rajoituksia niille luovutettuun aineistoon. Tutkija voi esimerkiksi vaatia, että käyttäjä suostuu noudattamaan samoja eettisiä ehtoja, jotka tutkija on tehnyt. Näin voidaan ehkäistä tilannetta, jossa vaivalla tuotettu aineisto päätyisi sellaisen ulkopuolisen käyttöön, joka tuhoaisi sen keruuta vaikeuttaneet eettiset sitoumukset. Cornfield ja Sullivan (1983) kuvaavat tilanteen, jossa toinen tutkija löysi yliopistolle luovutetun aineiston ja totesi, että edellisen tutkijan eettiset sitoumukset eivät sido häntä. Kaikki arkistot ja yliopistot hyväksyvät tietyt salaisuussäännöt, mikä on syytä muistaa.

Lopuksi lienee syytä mainita yksi erikoistapaus. Joskus kannattaa tutkia ainakin muodollisesti useita tapauksia, jotta keskeinen tutkittu tapaus ei olisi niin helposti tunnistettavissa. Tutkittavien valintaa voi käyttää tutkimusetiikan keinona.

MILLOIN ETIIKASTA EI PIDÄ HUOLESTUA?

Monissa eettisissä menettelyissä on vaikeita ongelmia, kun muistetaan, että tutkijalla on velvoitteita myös toisia tutkijoita ja tiedettä kohtaan. Etiikan tärkeyttä ei pidä liioitella, sillä liian pitkälle vietynä siitä kasvaa tutkimuksen este. Liioitellut eettiset menettelyt heikentävät tutkimuksen lopulta keskeistä tehtävää, uuden tiedon tuottamista. Jos tutkimus kadottaa oikeutuksensa, miksi ylipäänsä tehdä tutkimusta? Kuten muussakin yhteiskunnassa, myös talouselämässä esiintyy epäpätevyyttä, epärehellisyyttä ja myös suoranaista roistomaisuutta, kuten oikeuskäytäntö ja kriminologinen tutkimus osoittavat (esim. Coleman 1994). Pelkästään arkipäiväinen toiminta työelämässä on monin tavoin rikollista. Paljonko työpaikoilta häviää maalia, rakennustarvikkeita, työkaluja, diskettejä, CD-romeja tai kyniä? Jos tutkimus ei tuo näitä ihmisten maailman piirteitä esille, voiko siihen luottaa? Tutkimuksen tehtävä ei voi olla yritysten pyhittäminen niitä imartelevilla tarinoilla. Tämä on yritysten PR-osastojen tehtävä.

Ongelmien ydin piilee tutkimusetiikan tueksi tehtävissä pienissä yksityiskohdissa. Esimerkiksi ehkä keskeisin eettinen menettely, peitenimien käyttäminen, tarjoaa hyvän esimerkin. Menettelyn ongelma on, että se vaikeuttaa vertailua ja sitä kautta tiedon kasautumista. Mikäli tutkii »suurta kaupan keskusliikettä», olisi järkevää, jos yrityksestä voitaisiin puhua nimellä, koska Suomessa on vain kaksi suurta kauppayhtymää. Yksittäisen tutkimuksen näkökulmasta järkevä eettinen menettely johtaa siihen, että rikas ja monikäyttöinen tietopohja jää rakentumatta. Tutkijan velvollisuus on huolehtia myös siitä, että tieto voi kasautua, ei ainoastaan huolehtia tutkimuksen välittömistä vaikutuksista. Mitä hyötyä on esimerkiksi puhua »suuresta elintarvikeyrityksestä» Saarioisen sijaan? Ketä oikeilla nimillä puhuminen loukkaa?

Tutkimuksen mahdollisia haittavaikutuksia ehkäisee moni seikka. Ensiksikin on muistettava, että yhteiskuntatieteet eivät ole suurimpia syntisiä. Merkittävä osa etiikasta kumpuaa lääketieteellisistä tutkimuksista, joissa vaikutukset ovat usein olleet peruuttamattomia ja hengenvaarallisia. Tunnettuja esimerkkejä ovat USA:n hallituksen radioaktiivisen säteilyn vaikutuksia kartoittaneet kokeet 1950-luvulta, jolloin esimerkiksi joidenkin kehitysvammaisten lasten aamiaismuroja säteilytettiin, jotta voitaisiin seurata radioaktiivisten aineiden kulkeutumista kehossa. Jotkin tutkimukset tuovat mieleen pikemminkin natsi-Saksan kuin modernin tutkimusyhteisön. Ihmisiin on esimerkiksi ruiskutettu eläviä syöpäsoluja, heidän sukuelimiään on säteilytetty ja kokonaisen yhteisön kuppatapaukset on jätetty hoitamatta, jotta on voitu tehdä epidemiologista tutkimusta taudin leviämisestä. Kaikkein tunnetuimmat eettiset ongelmat liittyvät tietysti ydinfysiikkaan, joskin tutkijoita tuskin voi pitää ainakaan yksin vastuullisina esimerkiksi ydinaseisiin johtaneesta tutkimus- ja kehitystyöstä (Kimmel 1996).

Näihin tutkimuksiin verrattuna yhteiskuntatieteiden eettiset kysymykset ovat rajuimmillaankin väliaikaisia. Järkytys, jonka esimerkiksi Stanley Milgramin (1974) tunnetut sähköshokkikokeet aiheuttivat koehenkilöille kesti lopulta vain hetken eikä saattanut ihmisiä hengenvaaraan. Järkytys ja paha mieli ovat väistyviä asioita, kun taas syöpäkasvain tai ydinuhka ovat pysyviä haittoja. Edelleen yhteiskunta muuttuu. Maailmaa, jota tutkittiin, ei ole välttämättä olemassa viiden vuoden päästä, kun tutkimus julkaistaan. Pitäisikö tutkijan huolestua, jos tietää, että yritys on sulautumassa ja tutkittu ryhmä hajoaa hyvin suurella todennäköisyydellä lähivuosina?

Toiseksi kannattaa muistaa, että ihmisten suhde tietoon on muuttunut viime vuosikymmenten aikana. Tutkittua tietoa kunnioitetaan totena harvoin, ja etenkin yhteiskuntatieteellistä tietoa pidetään usein suoranaisena politikointina. Osa

ongelmasta hoituu sillä, että tutkimusta ei uskota. Ihmiset voivat leimata tutkijan epäpäteväksi, suuttua hänelle tai vaatia oikaisua, mikä minimoi tutkimuksen mahdollisia kielteisiä seurauksia.

Lopuksi on syytä muistaa, että tieto tutkimuksesta jää useimmiten melko pienen piirin omaisuudeksi. Suusta suuhun kulkee tietoa, mutta harva tutkimus leviää niin laajasti, että se aiheuttaisi merkittäviä vaikeuksia tutkimuskohteelle. Yritystutkimuksessa riski liittyy lähinnä siihen, että tutkimus sisältää tietoa, joka herättää kontrolliviranomaisten tai kilpailijoiden huomion. Useimmat tutkimukset sivuutetaan vähin äänin. Julkisuus uutisoi harvoin aidosti vaikeita aiheita tai tutkimuksia – pikemminkin toimittajia kiinnostavat päivänpoliittiset mielipidetutkimukset. Talousjournalismin laajennuttua 1990-luvulla merkittävä osa yhteiskunnallisen ja talouselämää koskevasta tiedosta on siirtynyt toimittajien vastuulle. Tutkimustieto on prosessi, josta tutkija on vastuussa tietyiltä osin, mutta onko hän vastuussa journalistien tulkinnoista? Useimmat vastaisivat ei, sillä tutkijalla ei ole mitään muuta keinoa vaikuttaa toimittajiin kuin huolellisuus lausunnoissa ja pyyntö, että saa tarkistaa jutun vedokset.

Itsesensuuriin ei pidä sortua, sillä etiikka ei ole aina hyve. Jos etiikka muodostuu tutkimuksen esteeksi tai tekee tiedon esimerkiksi salanimien käytön myötä niin hämäräksi, että tietoa ei voi myöhemmin hyödyntää, menetetään tutkimuksen viime kädessä tärkein oikeutus. Lisäksi etenkin vähäisiin ongelmiin voi varautua etukäteen. Esimerkiksi aiemmin mainittu sosiaalipsykologi Stanley Milgram, jonka sähköshokkikokeet saivat usean koehenkilön itsekuvan järkkymään, järjesti heille keskustelutuen. Tuki auttoi heitä pääsemään järkytyksen yli. Kuten sosiologi Kai Erikson (1967) huomautti, tutkijan tulee miettiä myös tiedeyhteisön mainetta ja toimia niin, että se ei tahraannu. Toiset tutkijat seuraavat edeltäjiensä jalanjälkiä. Huonosti tehty tutkimus vaikeuttaa tulevien

tutkijoiden työtä erityisen paljon, jos se on murtanut luottamuksen tutkimuksen puolueettomuuteen ja pyyteettömyyteen. Yliopistoilla on hyvä – joskin usein vaikea – maine tutkijaosapuolina, mutta kuten hyvän maineen yleensäkin, sen voi pilata helposti sopimattomalla käytöksellä ja ajattelemattomuudella. Paras keino säilyttää hyvä maine on lunastaa se teoin eli uutta ymmärrystä aukovin tutkimuksin, jopa vaikka nämä herättäisivät kipeitä tuntoja.

LUOTTAMUKSELLISUUDESTA LIIKETALOUSTIETEELLISESSÄ TUTKIMUKSESSA

Liiketaloustieteiden luottamuksellisuus- ja tutkimuseettiset käytännöt poikkeavat monella tavalla perinteisistä yhteiskuntatieteistä. Talouselämään kohdistuu monenlaisia institutionaalisia intressejä. Liiketaloustieteellisestä tutkimuksesta kiinnostuneeseen yleisöön pitää lukea ennen muuta julkisuus, julkinen valta, ja myös toiset yritykset. Taloustieteessä on lisäksi totuttu toimimaan maailmassa, jossa vähäinenkin tieto voi heiluttaa suurtenkin yritysten arvoa. Suomeenkin on syntynyt suuri taloutta koskeva julkisuus, joka on tullut jäädäkseen. Mikä tahansa tieto on arvokasta, kun kilpaileva yritys yrittää selvittää toisen toiminnan periaatteita. Tiedolla on käyttöä myös yrityksen sisällä, etenkin diplomaattisia ja poliittisia taitoja edellyttävissä johtotason tehtävissä. Tiedon arvo korostuu etenkin muutostilanteissa, jollaisia on yrityksissä jatkuvasti.

Joskus yritysten halu suojautua negatiiviselta julkisuudelta ja informaation väärinkäytöltä lähenee vainoharhaista käytöstä. Eräs kirjoittajista esimerkiksi joutui aikanaan opiskelijana vaikeuksiin, koska oli käyttänyt kesätyöpaikkaansa yritystapauksena organisaatioviestintää käsittelevässä seminaarityössä. Organisaation johtajalta ei ollut kysytty muodollista

lupaa tutkimukselle, vaan haastattelut tehtiin ottamalla yhteyttä suoraan muutamaan työn kannalta keskeiseen avainhenkilöön. Kun työ – jonka todennäköisesti luki huolella noin viisi ihmistä – valmistui, yrityksen toimitusjohtaja vaati empiirisen osion oikaisua. Työn virhe oli siinä, että se raportoi yrityksen kahteen kerrokseen sijoittumisen mukanaan tuomista arkisista viestintäongelmista ohi toimitusjohtajan.

Luvussa 2 esitelty Donald Royn fiasko ja sen pohjalta rakennettu »protektiivisen distortion teoria» (Roy 1965) ennakoi jo näistä syistä monia vaikeuksia. Lisähankaluuksia aiheutuu siitä, että vaikka Suomen yhdistys- ja yrityspopulaatio lähestyy puolta miljoonaa, eli lähes 10 prosenttia kansalaisten määrästä, talouselämän keskeiset yritykset tunnetaan laajasti. Jos yrityksellä on 10 000 työntekijää, joista jokainen tuntee vaikkapa vain 100 ihmistä, on suuri todennäköisyys, että joku lukija tunnistaa kohteen.

Yritystutkimuksessa kannattaakin varautua monenlaisiin asioihin, joita muissa yhteiskuntatieteissä ei kohtaa (ks. Yeager ja Kram 1990). Etenkin suurimmat yritykset ovat kehittäneet joukon tutkimusta koskevia neuvottelu- ja hyväksymismenettelyjä sekä sopimus- ja viestintäkäytäntöjä. Tutkija saattaa joutua neuvottelemaan tutkimussopimuksista paitsi sisällöistä vastaavien ihmisten myös asianajajatason lakimiesten kanssa. Jo tämä prosessi voi kestää kauan, koska neuvottelijoita on useita. Jos tutkimusluvat pitää lisäksi kierrättää ylimmän johdon hyväksyttävänä, voi prosessi kestää kuukausia. Kärsivällisyys näissä neuvotteluissa suojaa tutkimuksen ja myös tutkijan oman aseman – suuryritysten asianajajien kanssa ei kannata riidellä.

Näissä neuvotteluissa joutuu ottamaan kantaa useisiin asioihin, jotka tähtäävät yrityksen etujen suojaamiseen. Tyypillisesti yritys haluaa suojata tekniset sekä tuotekehitysprosessin ja organisaation yksityiskohdat, taata itselleen aineiston omistusoikeuden, rajata tutkijoiden oikeuden käyttää aineistoa

ajallisesti, sekä määritellä aineiston säilytys- ja luovutusoikeudet mieleisikseen. Tulokseksi yrityksille riittää yleensä raportti, muutama esitys, sekä erikseen määritelty oikeus mahdollisiin muihin tuotoksiin, kuten ohjelmistoihin, kaavoihin tai prototyyppeihin. Yritykset haluavat useimmiten myös taata oikeuden tarkistaa tutkijoiden päätelmät ja varmistaa itselleen mieleisen menettelyn riitatilanteiden ratkaisemiseksi. Tutkijoita kohdellaan riitojen ratkaisun osalta usein kuten konsultteja, eli riitojen ratkaisumenettelyksi ehdotetaan tutkijayhteisölle kovin kallista välimiesmenettelyä. Välimiesmenettelyn sijaan kannattaa sopia periaatteet, joita noudatetaan sovittelussa, jos sellaista tarvitaan.

Tutkijan tulee taata tiedeyhteisön keskeiset periaatteet, kuten oikeus julkaista tuloksia mahdollisimman vapaasti ja se, että määritellään selvät ehdot aineiston hankkimiseksi, säilyttämiseksi ja kopioimiseksi. Myös siitä, että tiedeyhteisöllä on tarvittaessa oikeus nähdä aineisto, tulisi huolehtia. Tiedeyhteisön edustajia ovat esimerkiksi esitarkastajat, vastaväittäjät, ohjaajat, jotkin kollegat sekä ehkä myös refereet. Yritykset yleensä hyväksyvät tämän, koska ne alkavat ymmärtää avoimuuden edut, mutta tätä ei voi taata. Papereiden tarkastusmenettelyn osalta on syytä sopia aikataulut, määritellä henkilöt, jotka lukevat paperit yritysten puolesta sekä yrittää kirjata periaate, jonka mukaan vain erikseen salaisiksi luetellut asiat saa korjata. Yritysten tehtävä ei ole puuttua tieteellisten paperien kysymyksen- tai tavoitteenasetteluihin.

Tutkimussopimuksiin oman mausteensa tuo nykyisin valtiollisten rahoittajien vaikutuksesta yleistynyt konsortiotutkimusmalli. Konsortioissa on tyypillisesti useita yrityksiä ja tutkimuslaitoksia. Näiden keskinäiset suhteet määritellään useimmiten sarjalla sopimuksia; tyypillinen merkittävän kokoinen tutkimushanke on nykyisin eräänlainen sopimusverkko, jonka eettiset ja luottamuksellisuuteen liittyvät vastuusuhteet eivät ole suinkaan aina selviä.

Lopuksi tarvitaan muistutus neuvottelutaktiikasta. Tutkimussopimuksissa on muotiaaltonsa. Pahimmillaan 1990-luvun lopulla etenkin uusmedia-ala vaati tutkijoilta vaitiolosopimuksia, joissa vaadittiin rajujen sanktioiden ja sopimussakkojen uhalla tutkijoita pitämään suunsa kiinni usein keskinkertaisen tekniikan lisäksi myös yrityksen käytännöistä, menetelmistä, ihmisten nimistä ja organisaatiosta. Tutkijoita kohdeltiin toisaalta kuin konsultteja, toisaalta kuin oman yrityksen teknisen tuotekehityksen avainhenkilöitä – eli tutkijoiden suut yritettiin sulkea kaikesta mahdollisesta vuosiksi. Ehdot olivat selvästi kohtuuttomia etenkin, kun yritykset yrittivät saada oikeuksia asioihin, jotka oli kuvattu ajat sitten tutkimusmaailmassa. Eräskin ohjelmistoyritys kertoi yliopistolle suoraan, millaista merkittävää menetelmää heillä on kehitetty. Sopimus jäi tekemättä, kun tutkijat osoittivat lähdeviitteet mukamas yrityksessä kehitetyn menetelmän takana.

Pääsääntönä alkuvaiheen neuvotteluissa kannattaakin pitää keveyttä. Mitä suppeammalla neuvottelulla selviää, sen parempi. Mutkikas kommunikaatio yrityksen ja korkeakoulun välillä herättää lisäkysymyksiä ja nostaa käsityksen, että tutkija ei tiedä, mitä on tekemässä. Tutkimus on tarpeeksi vaikeaa muutenkin, joten neuvotteluista ei kannata ottaa lisätaakkaa. Tutkijoiden keskeiset edut tulevat suojatuiksi usein suhteellisen suppealla sopimuksella. Periaate tutkimuksen julkisuudesta ja tiedeyhteisön oikeuksista on oikeutettu. Kunhan sen keskeiset ilmenemät kirjataan sopimuksiin, voi erilaisiin teknisiin yksityiskohtiin suhtautua filosofisemmin.

YRITYKSET NEUVOTTELUOSAPUOLINA

Yritykset pitää silti ottaa vakavasti, sillä ne ovat tutkijan kannalta erikoislaatuisia pelureita. Merkittävässä osassa sosiologista tutkimusta tutkijan vastapelurina on yksityinen ihminen

tai jokin pienryhmä. Liiketaloustieteilijän tyypillinen vastapuoli on yritys, jonka mahdollisuudet tutkijan suhteen ovat usein huimat verrattuna tavalliseen kansalaiseen. Näistä kalpean kuvan saa kirjoittajien kokemuksista.

Pelkästään Koskinen on viimeisten vuosien aikana joutunut neuvottelemaan kerran viikkojen ajan pelkistä aineistojen luovutusehdoista ja päätelmien tarkastusmenettelyistä asianajajien kanssa. Toisessa tutkimuksessa, jota hän seurasi, tutkijat pakotettiin luopumaan tuloksistaan suoranaisen uhkailun keinoin. Tutkija oli kirjoittanut artikkelikäsikirjoituksen ja tarjonnut sitä kansainväliseen tieteelliseen kokoukseen. Aineistoa oli kahdesta yrityksestä. Tutkimussopimuksen mukaisesti hän tarkistutti artikkelinsa yrityksissä, joista toinen halusi korjata vain pari teknistä yksityiskohtaa. Toinen yritys sen sijaan ilmoitti, että paperi on liian negatiivinen ja sisälsi strategista tietoa, joten paperia pitäisi muuttaa. Tutkija korjasi paperia ja kuuli asiasta seuraavan kerran, kun yrityksen korkeahko johtaja otti yhteyttä tutkimushankkeen johtajiin. Yritys ilmoitti ykskantaan, että yritys vetää rahoituksensa pois hankkeesta, jos tutkija ei tottele korjausvaatimuksia. Tutkija joutui poistamaan yritystä koskevan jakson, mikä murensi paperin benchmarkingasetelman, johon oli nimenomaan valittu eri toimialalta toinen, käytännöiltään edistyneempi yritys. Koomiseksi asian tekee, että koko tutkimusprojektin rahoituksesta vain viisi prosenttia tuli kyseiseltä yritykseltä. Surulliseksi asian tekee, että yrityksen korkein johto oli nimenomaan halunnut osallistua tutkimukseen benchmarkingmielessä, mikä oli hämärtynyt keskitason linjajohdolta. Sen toimet käytännössä tuhosivat tutkimuksen tavoitteen. Reaktio ja sen ilmentämät kontrolliodotukset oli mitoitettu selvästi yrityksen pienen rahoitusosuuden yli.

Esimerkin viesti on, että sopimusten lisäksi yritysten kanssa tehtävässä tutkimuksessa kannattaa olla varaus sovittelumenettelylle sekä arvovaltainen johtaja, jolla on pääsy

yrityksen korkeimman johdon puheille. Esimerkiksi mainitussa ongelmatapauksessa päätös tutkimukseen osallistumisesta oli tullut konsernin huipulta. Vuorineuvokset eivät neuvottele tutkijoiden, vaan professorien, dekaanien ja rehtorien kanssa.

Varoitimme jo tutkimusetiikan käsittelyn yhteydessä itsesensuurista. Varoitus on syytä toistaa luottamuksellisuustarkastelussa. Talous on yksi yhteiskunnan keskeisistä instituutioista. Talouselämässä tapahtuu paljon asioita, joita pitäisi tutkia, vaikka tietoa pyrittäisiinkin kontrolloimaan. Talouselämässä tehdään päätöksiä, jotka koskevat yhteiskuntaa ja lukuisia ihmisiä. Yhteiskunnalla on intressi saada yrityksistä tietoa. Myös suurimmat rikokset tehdään talouselämässä. Näitä asioita ei pidä käsitellä pelkkänä muutosvastarintana tai asenteina. On paljon hyviä syitä tutkia talouselämän varjoisia puolia.

Etenkin opinnäytteiden osalta on muistettava yksi lisäkomplikaatio. Tutkimuksen tavoitteet tasapainoilevat tieteellisten ja käytännöllisten vaikutteiden välillä. Mahdollisten ongelmien ydin piilee siinä, että tutkija voi kätkeä todellisen intressinsä akateemisten pyrkimysten taakse. Tilanne voi esiintyä silloin, kun tutkitaan omaa työnantajaa, asiakkaita, mutta joskus myös kilpailijoita. Tutkijan motiivit voivat olla puhtaat, mutta kaksoisroolista voi silti tulla ongelmia, jos esimerkiksi työtoverit tai kilpailijat esittävät epäilyjä tutkijan tarkoitusperistä. Vakioratkaisu tilanteeseen on avoimuus ja mahdollisen roolikonfliktiriidan mahdollisimman tarkka selvittäminen taaskin niin tiedotuksessa kuin aiemmin mainituissa »hissiesityksissä».

Neuvotteluista yritysten kanssa

Kun neuvotellaan tutkimuksen tekemisestä yrityksen kanssa, muutama asia kannattaa ottaa huomioon. Etenkin suuryrityksissä vastapuolella on tavallisesti ammattineuvottelija, jolla on usein juridinen koulutus. Neuvotteluihin kannattaa varata runsaasti aikaa ja niihin pitää valmistautua.

Tutkijan kannattaa

- määritellä *yksilöidysti*, mitkä asiat hän lupaa suojella. Tällaisia asioita ovat tavallisesti tekniset seikat, prototyypit, patentit, ohjelmat ja joskus organisaation yksityiskohdat.
- varautua antamaan yritykselle oikeudet lukea käsikirjoitukset ennen niiden julkaisemista, jotta niistä voitaisiin poistaa yrityksen kannalta vahingolliset asiat. Yrityksen oikeuksia ei pidä venyttää sensuuriksi: sopimuksessa kannattaa yksilöidä, mihin asioihin oikeus vaatia muutoksia rajataan.
- sopia lukemisaikataulu, jonka jälkeen käsikirjoitukset ovat julkaistavissa (esimerkiksi kuukausi niiden luovuttamisesta yritykselle).
- määritellä, kuka omistaa oikeudet aineistoon. Tämä on tärkeää silloin, jos aineiston tuottamisen on käytetty yrityksen järjestelmiä ja resursseja.
- määritellä kohtuuhintainen menettely mahdollisten ristiriitojen ratkaisemiseksi.

Yrityksen pitäisi

- ymmärtää, että tutkijan oikeuksiin kuuluu myös epämiellyttävän informaation ja näkemysten julkaiseminen, kunhan kyseessä eivät ole suojattavaksi yksilöidyt asiat.
- määritellä, kuka on vastuussa tutkijan julkaisujen lukemisesta.
- antaa oikeudet aineiston näkemiseen tutkijan lisäksi myös tämän ohjaajille sekä muille akateemisen käytännön vaatimille ihmisille (esimerkiksi väitösten yhteydessä esitarkastajat ja vastaväittäjä).

Taktiikasta:

- Akateeminen käytäntö kannattaa selostaa yrityksessä perusteluineen silloinkin, kun yrityksen neuvottelijalla on akateeminen tausta. Tutkijoiden odotukset esimerkiksi sopimusten keston suhteen ovat perustellusti erilaisia kuin konsulttien odotukset.

- Mikäli yritys suhtautuu tutkijan vaatimuksiin varautuneesti, voi tutkija suostua monenlaisiin myönnytyksiin, kuten ilmaisten koulutustilaisuuksien ja esitelmien pitämiseen. Niistä ei yleensä aiheudu kohtuutonta vaivaa, kunhan määrittelee, moneenko tilaisuuteen suostuu ilman erillistä korvausta.
- Yritykset haluavat usein myös oikeuden tutustua tuloksiin ensimmäisenä, esimerkiksi kaksi kuukautta ennen julkaisuja. Nämä vaatimukset ovat tavallisesti varsin kohtuullisia julkaisuaikataulujen kannalta.

KONSULTOINTI JA TOIMINTATUTKIMUS: MITÄ NIISTÄ VOIDAAN OPPIA?

Viimeinen seikka, johon tässä luvussa kiinnitetään huomiota, poikkeaa paljon menetelmäkirjojen tavanomaisista neuvoista. Yritykset vaativat tätä nykyä yleensä jotain konkreettista hyötyä tutkimuksista. Sponsorityyppistä tutkimusrahoitusta on Suomessa harrastettu yllättävänkin vähän, vaikka muutamat amerikkalaiset korkeakoulut käytännössä elävät sillä (ehkä tunnetun esimerkki on nyt jo loistonsa menettänyt MIT:n Medialaboratorio). Tavallisesti tutkimussopimuksiin merkitään, miten hyödyt konkretisoidaan. Muotoja ovat esimerkiksi raportit eri muodoissaan, usein intranetissä, Powerpoint-tyyppiset esitykset, haastattelut ja jutut yritysten sisäisiin tiedotuslehtiin sekä osallistumiset koulutus- ja ideapäiville. Nämä menettelyt takaavat, että tieto leviää yritykseen ainakin pintapuolisesti.

Tieto leviää yritykseen muitakin reittejä pitkin etenkin havainnointitutkimuksessa, jossa tutkijalle kertyy usein hyvinkin yksityiskohtaista tietoa yrityksen käytännöistä. Laadullinen tutkimus luo yrityksestä rikkaan yleiskuvan, joka väistämättä ylittää päivittäisen intuition. Tällaisesta tarinasta ja sen taustalla olevasta sanattomasta tiedosta voi olla monenlaista hyötyä yrityksen sisällä. Kysymys onkin, *kuka* oivaltaa tämän hyödyn? Tutkimuksessa uinuu melkoinen epäsymmetria ja etu niille, jotka tajuavat, että tutkimusta ja tutkijaa voi käyttää eräänlaisena ikkunana tai peilinä yritykseen.

Tutkimuksen tuottaman tiedon hyödyntäminen on sosiaalinen prosessi. Jo se, kuka oivaltaa tutkimuksen hyödyt, vaihtelee muutamasta tekijästä riippuen. Näihin kuuluvat intressi tietoon, koulutus, kyky lukea tutkimusta, kyky ymmärtää organisaatioita toisiinsa vaihtelevan löyhästi liittyvinä, usein ajallisesti pitkinä prosesseina. Tällaisia intressejä, koulutusta ja ymmärrystä on useimmiten lähinnä johdolla.

Prosessi on sosiaalinen toisellakin tavalla. Kuten tämän kirjan johdannossa esitimme, uskomme, että etenkin johtamis- ja organisaatiotutkimuksen tuottama tieto on usein yllättävänkin lähellä yritysjohdon näkökulmaa. Näiden alojen liiketaloustieteellinen tutkimus hyödyttää yleensä nimenomaan johtoa. Esimerkiksi Koskisen (1997; 1998) tutkimassa työyhteisössä tutkimuksen hyödyn ymmärsi heti yksi dosenttitason liiketaloustieteilijä, joka työskenteli yrityksessä. Kenttätyön loppupuolella ja sen päätymisen jälkeisinä kuukausina Koskinen huomasi istuvansa yhä useammin myös organisaation johtajan huoneessa. Kysymykset eivät liittyneet tutkimukseen, vaan lähenivät kahden seniorijohtajan keskustelua. Koskiselle oli siis kertynyt strategista tietoa ja näkemystä, joka auttoi johtajaa hahmottamaan organisaatiotaan ja sen johtamisen kannalta keskeisiä tekijöitä.

Tutkimuksessa luotu ymmärrys siirtyi organisaation toimintaan johtajakeskeisen sosiaalisen prosessin kautta. Tästä huomiosta nousee lopuksi vielä yksi tutkimusetiikan alaan kuuluva harkittava asia. Pitäisikö tutkijan miettiä tiedon hyödyntämistä jotenkin ja taata, ettei tieto jää vain muutaman ihmisen tai yhden ryhmän hyödyksi? Tutkimuseettiset syyt voivat joskus perustella ainakin jonkinlaisen intervention, jos halutaan, että tutkimuksen hyöty ei jää vain harvojen käsiin.

Tämä kysymys vie meidät viimeiseen etiikkaan liittyvään seikkaan, tutkimuksen vaikutuksia suuntaaviin toimenpiteisiin. Esitämme, että jos tieto halutaan viedä työyhteisöön laajemmin, kannattaa muistaa toimintatutkimuksen opetus. Toimintatutkimuksen ajatuksena on tuottaa tietoa, jota käytetään muutoksen ajurina. Sosiaalipsykologi Kurt Lewinin alunperin kuvaama ajatus korostaa, että jos ihmiset halutaan saada mukauttamaan toimensa uuden tiedon mukaiseksi, pelkkä tiedottaminen ei riitä. Tarvitaan menetelmiä, joilla ihmiset saadaan sitoutumaan tietoon. Käytännössä tämä tarkoittaa, että aineiston keruuta ja tulkintaa seuraa muutosjakso, jossa erilaisten pienryhmien, workshopkäytäntöjen ja keskustelujen avulla ihmiset ohjataan itse havaitsemaan, miten he voivat muuttaa elämäänsä paremmaksi (ks. Kuula 1999).

Menettelyjä tällaiseen työhön voi hakea myös konsultoinnista, sillä toimintatutkimus rajoittuu tavallisesti pienryhmien toimintakulttuurin muuttamiseen (ks. Gummesson 2000). Jos tutkimuksen tuottama ymmärrys halutaan saada koko organisaatioon, kannattaa miettiä organisaatioiden kehittämistä käsittelevän kirjallisuuden prosesseja sekä työtapoja (French ja Bell 1975). Tällaiset toimintatutkimukselliset ja organisaation kehittämiseen liittyvät motiivit aiheuttavat tietysti myös suunnittelutarpeita, sillä ne tulee budjetoida. Lisäksi ne vaikeuttavat tutkimusta, sillä niiden myötä niin työmäärä kuin työn vaikeusastekin kasvaa juuri niinä kriittisinä hetkinä, jolloin tutkijan tulisi keskittyä hiomaan argumenttinsa yksityiskohtia. Esimerkiksi Czarniawska-Joerges (1992) on todennut, että organisaatioiden toiminnan laadullinen havainnointi ja reflektointi vaatii erilaista osaamista kuin toiminnan aikaansaaminen tai muuttaminen. Hän esittää, että on järkevää tehdä selkeä työnjako akateemisesti orientoituneen kenttätyön ja toimintatutkimuksellisten hankkeiden välillä. Kantaan voi yhtyä, sillä organisaatioiden muuttaminen on työlästä ja vaatii aikaa, millä on seurauksia oikeastaan koko muuhun tutkimukseen.

13. *Tutkimuksesta kirjaksi*

Kun ihmisiä tutkivissa tieteissäkin lopputuotosta nimitetään usein tutkimusraportiksi, saa helposti sen käsityksen että syntyneen tekstin tehtävänä on raportoida tehty tutkimus. Tällaisenkin mallin mukaisia lopputuotoksia on, varsinkin luonnontieteissä: tutkija tai tutkimusryhmä tekee jotain empiirisiä kokeita, analysoi aineiston ja raportoi sitten sen, miten aineisto hankittiin ja millaisia tuloksia saatiin. Kirjoittamisella on kuitenkin tieteellisessä tutkimuksessa aina myös muita tehtäviä kuin vain tulosten raportointi: jotta lukijalle voi perustella, miksi hänen tulisi perehtyä johonkin kokeeseen tai aineistoon ja sen analysointiin, hänelle pitää selostaa, miten se liittyy aikaisempaan tutkimukseen ja teoretisointiin ja mitä implikaatioita tuloksilla voi olla. Siinä mielessä tutkimusta ei luonnontieteessäkään voi pelkistää tehtyihin empiirisiin löydöksiin, vaan varsinainen tulos syntyy siitä, että niiden avulla esitetään uusi, perusteltu tulkinta jostain ilmiöstä. Argumentaatio on siis tutkimuksen ydin. Jos tämä puuttuu tutkimusraportista, voi pikemminkin puhua aineistoraportista, joka vasta odottaa tutkijan kädenjälkeä. Kyse on silloin

selvityksestä, jossa ikään kuin savolaiseen tyyliin johtopäätökset ovat lukijan vastuulla.

Tieteellisen tutkimusraportin suhteen julkaistuun tuotokseen voi toisaalta mieltää myös toisin päin. Voidaan väittää, että varsinkin akateemisena opinnäytteenä hyväksytyltä tutkimukselta edellytetään siinä määrin oppineisuuden osoittamista, että tullakseen julkaistuksi kirjana se tulee popularisoida, keventää turhasta akateemisesta painolastista. Kustantajaa väitöskirjalleen etsivä voi tiedekustantajaltakin helposti saada vastaukseksi, että käsikirjoitus on ihan hyvä tutkimus, mutta tee siitä kirja.

Onko tutkimuksen suhde tiedekirjaan siis samankaltainen kuin tynnyrissä kypsytetyn raakaviskin suhde valmiiseen, pullotettuun tuotteeseen, joka laimennetaan 60-prosenttisesta hieman yli 40-prosenttiseksi? Se on nähdäksemme väärinkäsitys. Hyvä väitöskirja on myös hyvä kirja, ja hyvä tutkimukseen perustuva tiedekirja kelpaisi tarvittaessa myös väitöskirjana. Se, että yliopistoissa tarkastetaan erinomaisenkin arvosanan saavia väitöskirjoja, jotka eivät sellaisinaan kelpaisi tiedekustantajien julkaistaviksi, johtuu muista seikoista.

Yksi syy on se, että hyvinkään kirjoitettu tutkimus ei välttämättä kiinnosta riittävän suurta yleisöä, jotta sen kustantaminen olisi taloudellisesti kannattavaa. Syynä voi olla tutkimuksen aihepiiri, jolle ei löydy riittävän suurta lukevaa ja kirjan ostavaa yleisöä. Niinpä kirjoittaja voi saada kustannustoimittajalta ehdotuksen siitä, miten tutkimuksen pohjalta voisi muokata jollekin laajemmalle yleisölle suunnatun teoksen.

Toinen tavallinen syy on, että aihepiiriltään sinänsä kiinnostava ja tutkimuksenakin ansiokas opinnäyte on kirjoitettu noudattaen aikansa elänyttä tutkimusraportin formaattia, joka ei palvele sen enempää luettavuutta kuin tieteellisyyden vaatimustakaan. Epäselväksi on jäänyt, miten kyseinen opinnäyteformaatti on syntynyt, vaikka sitä kuulee toisinaan nimitettävän saksalaiseksi. Itse asiassa näyttää siltä, kuin siinä olisi

yksittäisen tieteellisen artikkelin rakenne venytetty kirjan mittaisen esityksen rungoksi, niin että kokonaisuutta pitää kasassa lähinnä vain sisällysluettelo. Hieman kärjistäen tällaisen opinnäytteen alkupuoli koostuu joukosta lukuja, joissa tutkimuksen aihetta lähestytään kautta rantain kertomalla aikaisemmista tutkimuksista, teoriasuuntauksista, tutkimusmenetelmistä, ilmiön yhteiskunnallisesta taustasta, aineiston keräämisestä ja muusta sen kaltaisesta, niin että tutkimusongelmaan päästään käsiksi muutaman kymmenen sivun päästä ja omaan aineistoon noin sivun 100 tienoilla, joskus vielä paljon myöhemmin. Kyse näyttää sikäli tosiaankin olevan tutkimusraportista, että tutkimusprosessin eri vaiheissa – alustavista suunnitelmista aineiston analyysijaksoihin – kirjoitetut jaksot on koottu yksiin kansiin kuin sedimenttikerrostumat.

Miten tällaisesta tutkimusraportista tehdään kirja? Kyse ei ole siitä, että tieteellinen tutkimus kevennetään populaarimmaksi, vaan päinvastoin tieteellisestä argumentaatiosta tehdään koko teoksen rakenneperiaate. Pahimmassa tapauksessa koko teksti tulee kirjoittaa uudestaan jokaista lukua myöten, mutta ei ole mitään syytä ensin kirjoittaa vanhanaikainen tutkimusraportti ja sitten muokata se kirjaksi. Jos tutkija jo työnsä aluksi tietää, millainen kirjan rakenteen tulee olla, pääsee monessa mielessä paljon vähemmällä.

TEKSTIN RAKENNE: TIETEELLINEN RETORIIKKA JA SEN RIKKOMINEN

Alasuutari (1999: 283–285) on erottanut toisistaan tekstin mikro- ja makrorakenteen. Hän toteaa, että kenties vaikein tutkimuksen kirjoittamiseen liittyvä seikka on makrorakenteen päättäminen – sen päättäminen, miten tutkimuksen luvut etenevät, niin että ne muodostavat loogisen ja jäntevän kokonaisuuden. Luvuista kannattaa puhua etenkin kirjojen

osalta, sillä kirjoissa lukujen alussa ja lopussa opastetaan lukijaa kertomalla, missä argumentin kohdassa kulloinkin ollaan. Artikkeleihin ja esseisiin tällaisia opastavia jaksoja ei tavallisesti mahdu.

Tavanomaisinta metodikirjallisuudessa esiintyvää kirjallista muotoa hän luonnehtii IMRD-kaavaksi, joka on tieteellisten artikkelien yleisin muoto. Siinä aineisto jaetaan neljään osaan, Johdantoon (*Introduction*), Metodiin (*Method*), Tuloksiin (*Results*) ja Keskusteluun (*Discussion*). Johdanto vie lukijat aiheeseen, perustelee aiheen tärkeyden, sekä esittelee teoriat, joiden varaan tutkimus on rakennettu. Metodijaksossa kerrotaan, miten tutkimus tehtiin, jotta lukija voisi arvioida tulosten luotettavuutta. Tulokset muodostavat tutkimuksen keskeisen sisällön. Keskustelussa taas arvioidaan tulosten merkittävyyttä ja luotettavuutta sekä pohditaan, millaisiin lisätutkimuksiin olisi tarvetta.

Kuten Alasuutari toteaa, rakenteen etu on sen kaavamaisuus. Tällä kaavalla kirjoitettuja tutkimuksia ei tarvitse lukea kokonaan saadakseen niistä etsimänsä informaation. Kaava on taloudellinen. Kaavaa on myös käytännössä pakko noudattaa, jos haluaa julkaista artikkeleita tieteen valtavirtaa edustavissa aikakausijulkaisuissa. Mikrorakenteen osalta IMRD-kaavaan kuuluu tavallisesti passiivimuoto ja raportoivaan tyyliin olennaisesti kuuluva imperfekti, joka alleviivaa sitä, että artikkeli tai kirja on raportti aiemmin tehdystä tutkimuksesta.

Kaavan haitta on sen tietynlainen itsestäänselvyys. Se on vakuuttava. Se kätkee tutkijan arvovalinnat, politiikan sekä vinoumat ja tavallaan »viettelee» lukijan uskomaan tekstiä. Kaava kätkee tutkijan roolin ja tutkimuksen harhapolut. Lisäksi se on yllätyksetön. Jos tutkimuksen keskeinen tulos esitellään jo tutkimuksen alussa hypoteeseina, jotka sitten todennetaan aineistolla, miksi lukea tulosjaksoa, joka on kaiketi kuitenkin useimmiten tutkimuksen kiintoisin jakso?

IMRD-muodon sijaan onkin ehdotettu monenlaisia vaihtoehtoja. Esimerkiksi esseemäinen muoto ei esitä hypoteeseja tekstin alussa, vaan kehittelee kysymyksiä ja vastauksia pikkuhiljaa (Sociology Writing Group 1994: 21–22). Alasuutari kutsuu tällaista mallia toisaalla (1989) »dekkarimaiseksi» kirjoitustavaksi. Tutkimuksen ratkaisu paljastetaan asteittain; lukija pakotetaan asettamaan itse kysymyksiä tekstin edetessä. Kun hän kohtaa tutkijan ratkaisun, on hänellä oma mielipide, jota hän voi verrata tutkijan ratkaisuun.

Muiksi vaihtoehtoisiksi kirjoittamisratkaisuiksi on tarjottu esimerkiksi erilaisten tunnustuksellisten ja impressionististen »tarinoiden» kirjoittamista: tekstin annetaan heijastaa tutkijan ajatusten kehittymistä, ja siinä tuodaan reilusti esille se, että kyseessä on tutkijan tulkinta jopa epäloogisuuden uhalla (van Maanen 1988). Tekstiin rakennetaan elementtejä, jotka brechtiläisen teatterin tapaan vieraannuttavat lukijan tekstin luomasta ymmärryksestä ja pakottavat arvioimaan paitsi tekstin kuvaamaan ilmiötä, myös sitä, miten lukija vedetään mukaan illuusioon esimerkiksi matkakertomusten avulla (Geertz 1995). Etenkin postmodernisessa organisaatiotutkimuksessa suosittiin 1990-luvulla rohkeitakin tekstikokeiluja: ajateltiin, että tutkijan tulee tuoda esille ilmiöiden »moniäänisyys» sen sijaan, että ainoaksi vaihtoehdoksi lukijalle annettaisiin tutkijan norsunluutornissa luoma tulkinta (Tyler 1984). Äärimmillään tutkimuksia kirjoitettiin runojen ja näytelmien muotoon (Richardson 2000).

Näillä tekstuaalisilla kritiikeillä ja kokeiluilla on toki etunsa. Ne ovat tehneet tutkijat paljon sensitiivisemmiksi omille esityskäytännöilleen ja avanneet tutkimuskirjallisuutta uudenlaisille esityskäytännöille. Niiden ongelma on luonnollisesti kommunikaatio. Keskiverto tutkija joutuu useimmiten lukemaan tuhansia sivuja yhtä artikkelia varten. Työssä ei tee mieli lukea kirjallisia juonia, vaan tekstistä haetaan ymmärrettävyyttä. Toinen ongelma liittyy tutkijoiden kirjallisiin

kykyihin. Useat tutkijat kirjoittavat sujuvasti ja hyvin, mutta silti kilpailu ammattikirjailijoiden kanssa on vaikeaa. Kirjailijoiden sanavarasto ja ilmaisurekisteri on tavallisesti paljon laajempi kuin lukeneenkaan tutkijan. Runoilijan ja tutkijan ilmaisun tarkkuus ei ole samaa luokkaa etenkään, kun puhutaan »pehmeistä» arvoista kuten tunteista. Sama ajatus pätee kirjallisiin tehokeinoihin. Mitä uutta keskiverto tutkija pystyy tekemään suhteessa vaikkapa niihin kirjallisiin tehokeinoihin, joita Lawrence Sterne hyödynsi 1700-luvun puolivälissä kirjoittamassaan romaanissaan *Tristram Shandy*? Moniko tutkija pystyy siirtämään Mikko Rimmisen *Pussikaljaromaanin* tavoin tekstinsä lähes huomaamatta tajunnanvirtaan? Argumentti moniäänisyydestä on vakava, mutta siitä huolehditaan tavallisesti jäsenvalidaation, pitkien sitaattien tai vaikkapa Robert McCarlin (1985) tai Matti Hyvärisen (1994) tapaan kirjan mukana painettujen vastineiden avulla. Jos tekstin poliittisuus haittaa, voi vaikkapa esipuheessa huoletta julkistaa arvolähtökohtansa tai rahoittajien roolin tutkimuksen synnyssä. Näitä kirjallisia tehokeinoja vastaan voidaan osoittaa myös vanha tieteellinen periaate. Sosiologi Howard Becker puhuu kirjallisuudentutkija Wayne Boothia seuraten joutavista varauksista (olemme kaunistelleet hänen termiään), mutta ajatus yleistyy myös muihin viestiä hämärtäviin ratkaisuihin.

> Joutavat varaukset tekevät väitteistäsi epämääräisiä. Samalla unohtuu filosofinen ja metodologinen perinne, jonka mukaan yleistysten tekeminen voimakkaiden universaalien väitteiden muodossa paikantaa kielteisen evidenssin, jonka avulla niitä voitaisiin parantaa. (Becker 1986: 10.)

Jos teksti tähtää ymmärrettävyyteen ja saavuttaa sen, on lukijalla mahdollisuus olla eri mieltä. Tietomme maailmasta kasvaa, kun esitämme tuloksemme riittävän tarkasti helposti saavutettavassa muodossa – tällöin lukijat voivat osoittaa myös niissä olevia ongelmia.

Vaikka jonkinlainen varovaisuus tekstuaalisten kokeilujen suhteen on paikallaan, ei tekstin tietenkään tarvitse jäädä tylsäksi. IMRD-kaavan kritiikeistä kannattaa ilman muuta ottaa opiksi muutama asia. Tieteellistäkään tekstiä ei välttämättä tarvitse sovittaa vain yhteen kaavaan. Tekstin tieteelliset ja arvositoumukset on hyvä tuoda esille, jotta lukijat eivät joutuisi arvailemaan niitä – tai ajautuisi uskomaan tekstiä ilman tarvittavia varauksia. Tutkimuksen ydin on sen argumentti, ei tekstin kauneus tai sen muoto.

KIRJA KOOSTUU LUVUISTA

Tiedättekö, miten elefantti syödään? Pala kerrallaan. Sama pätee tieteelliseen tutkimusprosessiin ja sen lopputuloksena syntyvään kokonaisuuteen, kirjaan. Kyse on suuresta kokonaisuudesta, jonka lopullinen sisältö ei työtä aloitettaessa ole edes selvillä. Jos olisi, kyse ei olisi tutkimustyöstä, jonka ideana on ennalta tietämättömien asioiden selvittäminen. Koska näin on, tutkimusta ei voi alkaa kirjoittaa alusta loppuun jonkinlaista tasaisen vauhdin taulukkoa ajankäytössä noudattaen. Toisaalta, koska kyse on niin isosta kirjoitus- ja ajatustyöstä, ei voi myöskään ajatella että valtaosa ajasta käytetään tutkimukseen, joka sitten tulosten selvittyä raportoidaan. Urakka täytyy jakaa osiin, jotka voi saada valmiiksi yhden toisensa jälkeen. Näitä osia nimitetään kirjan luvuiksi.

Kun on kyse tutkimukseen perustuvasta kirjasta eli niinsanotusta monografiasta, jokaisen luvun ideana on vastata johonkin luvun alussa viritettyyn kysymykseen. Koko luvun rakenne määräytyy tästä tehtävästä. Tavallisesti luku jakautuu kolmeen luonteeltaan erilaiseen osaan eli johdantoon, käsittelyosaan ja päätäntäosaan.

Johdannossa lukija johdatetaan esitettävään kysymykseen muun muassa osoittamalla sen relevanssi ja mahdollisesti

ajankohtaisuus. Tämän motivoivan alkujohdatuksen jälkeen esitetään itse kysymys, joka toisinaan muotoillaan hypoteesiksi. Jos kysymys on empiiristä aineistoa analysoivasta luvusta eikä esimerkiksi teoreettisemmasta luvusta, tämän jälkeen selostetaan millaisen tutkimusaineiston avulla kysymykseen vastataan, millaisia metodeja aineiston analyysissa noudatetaan sekä usein lopuksi miten käsittely etenee. Monografioissa menetelmäjakso on tieteelliseen artikkeliin tai konferenssiesitelmään verrattuna suppea tai jää tyystin pois, jos menetelmät on selitetty erillisessä luvussaan.

Varsinainen käsittelyosa on jaettu niin moneen väliotsikoilla toisistaan erotettuun jaksoon kuin on tarpeen. Käsittelyosassa kysymykseen vastataan marssittamalla lukijan nähtäväksi tutkimusaineistoa, jonka pohjalta kirjoittaja esittää tulkintansa ja vakuuttaa lukijansa siitä, että se on perusteltu vastaus esitettyyn kysymykseen. Päätyminen luvussa esitettyyn vastaukseen etenee useimmiten vähitellen, niin että kunkin osajakson alussa esitetään jokin empiirinen löydös tai havainto, jonka tulkitaan viittaavan johonkin suuntaan esimerkiksi niin, että se sulkee pois joitakin tulkintavaihtoehtoja. Lopulta jäljelle jää vain kirjoittajan esittämä vastaus, joka näyttää parhaiten selittävän ilmiöstä tehdyt havainnot.

Usein päätäntäosan alussa lukijan – ja kirjoittajan – mieleen palautetaan luvun alussa esitetty kysymys. Tämän jälkeen päätäntäosa kiteyttää yhteenvedonomaisesti käsittelyosassa analyysin kautta löydetyn vastauksen. Päätäntäosan loppu koostuu annetun vastauksen eli tuloksen merkityksen ja seuraamusten pohdinnasta. Tulos voidaan esimerkiksi suhteuttaa aikaisempaan tutkimukseen: miten se rinnastuu joihinkin tutkimuksiin, mitä uutta se tuo esille ja miten se poikkeaa joistakin muista tutkimuksista ja asettaa niiden tulokset kyseenalaisiksi.

Tällainen kirjan luvun rakenne vastaa pitkälti tieteellisen artikkelin rakennetta. Useimmat monografian luvut ovat-

kin varsin pienellä vaivalla julkaistavissa myös itsenäisinä artikkeleina. Artikkeliin verrattuna monografian luvut eroavat lähinnä siinä, että niiden johdantojaksoissa ei useinkaan tarvitse yhtä seikkaperäisesti selostaa, millainen aineisto on, miten se kerättiin ja miten sitä on analysoitu, koska aineisto on esitelty jo monografian alussa. Niinpä lukujen johdannoissa keskitytään selostamaan, mihin nimenomaiseen aineiston osaan, aspektiin tai empiirisessä tutkimuksessa tehtyyn havaintoon kyseinen luku keskittyy ja millaista vain kyseiselle luvulle ominaista analyysimenetelmää käytetään. Monografian luvuille on tietenkin ominaista myös se, että liittyvät toisiinsa jonkinlaiseksi loogis-kronologiseksi kokonaisuudeksi. Luvun alussa voi esimerkiksi olla viittaus siihen, mihin johtopäätöksiin edellisessä luvussa on tultu, tai lopun keskusteluosuudessa voidaan jo viitata seuraavaan lukuun.

LUKUJA ON KOLMENLAISIA

Kirjan kaikki luvut eivät tietenkään ole rakenteeltaan juuri sen kaltaisia kuin edellä kuvattu, aineiston analyysiin keskittyvä luku, jollaisia voi nimittää monografian sisältöluvuiksi. Kirjan ensimmäinen ja viimeinen luku, johdanto- ja päätäntäluku, poikkeavat tuosta mallista. Lisäksi kirjassa voi olla muita tekstikokonaisuuksia, kuten ennen johdantolukua sijoitettu esipuhe ja päätäntäluvun jälkeen sijoitettuja liitteitä, mutta ne eivät ole varsinaisia lukuja, vaikka esimerkiksi liitteet voivat joskus rakenteeltaan olla täysin luvun kaltaisia.

Nimensä mukaisesti johdantoluku johdattaa lukijan kirjan aihepiiriin ja kysymyksenasetteluun. Sikäli se on sukua sisältöluvun johdannolle, mutta se on tekstimäärältään yksittäisten lukujen johdantoja selvästi laajempi. Niinpä johdantoluvusta voi itsestäänkin erottaa johdannon, jossa kirjoittaja kertoo mitä tuleman pitää eli miten luku etenee. Aivan alussa

on kuitenkin tyypillisesti 1–3 sivun mittainen motivoiva jakso, jossa lukija johdatellaan ja motivoidaan koko kirjan aihepiiriin ja kysymyksenasetteluun: miksi aihe on mielekäs, ajankohtainen tai muuten tärkeä. Sitä seuraa yleensä väliotsikolla edellisestä erotettu muutaman sivun mittainen jakso, jossa selostetaan tutkimuksen ongelmanasettelu eli mikä on pääkysymys ja mihin kysymyksiin kirjassa vastataan. Sitä seuraavat jaksot esittelevät – useimmiten tässä järjestyksessä – tutkimusaineiston, tutkimusmenetelmät sekä tutkimuksen teoreettisen taustan. Ideana on siis lyhyesti sanottuna kertoa tutkimusongelma, selostaa millainen aineisto on koottu ja millainen tutkimusasetelma luotu jotta tutkimusongelmaan voisi löytää vastauksen, millaisella metodiikalla aineistoa käsitellään ja millaisen teoreettiseen viitekehykseen tämä kaikki kiinnittyy. Aivan johdantoluvun lopuksi lukijalle kerrotaan vielä lyhyesti erillisessä väliotsikolla edellisestä erotetussa jaksossa, millainen on kirjan rakenne eli millaisista luvuista kirja koostuu.

Päätäntäluku on vastaavalla tavalla sukua yksittäisen kirjan luvun päätäntäjaksolle. Siinä lukijalle muistutetaan mieleen kirjan alussa esitetyt tutkimuskysymykset ja kiteytetään sitten, mitä näihin kysymyksiin on sisältöluvuissa saatu vastaukseksi. Tämän jälkeen käsitellään tutkimuksessa saatujen tulosten yleisempää merkitystä eri näkökulmista, riippuen tietenkin siitä, minkä luonteisesta tutkimuksesta on kysymys. Niinpä voidaan käsitellä tulosten empiiristä merkitystä ja yleistettävyyttä eli miltä osin tulosten voisi ajatella pätevän tai poikkeavan muualla kuin juuri tutkitussa tapauksessa. Tätä on mahdollista käsitellä suhteuttamalla tulokset muihin aikaisemmin tehtyihin tutkimuksiin. Vastaavasti voidaan käsitellä myös tutkimuksen metodologisia implikaatioita: onko esimerkiksi kehitetty jotain metodia, jota voitaisiin jatkossa soveltaa samankaltaisiin tai kenties luonteeltaan hyvin erilaisiinkin tutkimuksiin. Tutkimuksella voi olla myös teoreettisia implikaatioita joko sivutuotteina tai varsinaisina päätuloksina. Tällöin kirjoittajan tulee selostaa, miten analyysin tulokset antavat aiheen täydentää tai kehittää aivan uutta teoreettista mallia. On myös mahdollista esittää ideoita jatkotutkimukselle: millaista tutkimusta aiheen tiimoilta olisi kirjoittajan mielestä tulevaisuudessa tärkeää tehdä. Tavallisesti päätäntäluvun alku sitoutuu tiukemmin tutkimuksen kysymykseen, käsitteisiin ja aineistoon ja etenee kohden yleisempää keskustelua, jossa puidaan tutkimuksen seurauksia yleisemmästä, usein jo varsinaisen tutkimuksen ulkopuolelta tulevasta näkökulmasta.

Rakennevinkkejä

- Tässä esitetyssä rakenteessa ei siis ole erikseen niin sanottua teoreettista ja empiiristä osaa.
- Jos tuntuu, että metodiikkaa ja/tai aikaisempaa tutkimusta pitää välttämättä esitellä laajemmin, on eri mahdollisuuksia:

1. Johdantoluvun (jossa siis on jo esitelty kysymyksenasettelu ja metodi) jälkeen kirjoitetaan luku (esimerkiksi aikaisemmasta tutkimuksesta), joka »naamioidaan» sisältöluvuksi eli siinä on oma kysymyksenasettelunsa, käsittelyosansa ja päätäntänsä.
2. Päätäntäluvun *jälkeen* kirjoitetaan liitteenä (*Appendix* kuten asia englanniksi sanotaan) vaikkapa luku metodologiasta.
3. Päätäntäluku tavallaan jaetaan useammaksi luvuksi eli kirjoitetaan erillinen luku esimerkiksi otsikolla »Teoreettiset johtopäätökset», jossa arvioidaan aikaisempaa tutkimusta ja teoretisointia omien empiiristen tulosten valossa.

MISTÄ ALKAISIN...

Kuten edellä sanoin, monografiaa ei voi vain kirjoittaa alusta loppuun siinä järjestyksessä, jossa se luetaan. Toki luonnoksia

tutkimuskysymyksiksi kirjoitetaan tavallisesti jo siinä vaiheessa, kun tutkimukselle haetaan rahoitusta, mutta lopulliseen muotoonsa johdanto voidaan kirjoittaa melkeinpä aina vasta tutkimusprosessin lopuksi. Se, mihin pääkysymykseen ja varsinkin alakysymyksiin kirjassa etsitään vastauksia, tiedetään lopullisesti vasta sitten, kun kaikki sisältöluvut on kirjoitettu eli varsinainen tutkimus on tehty.

Niinpä suunnittelun ja aktiivisimman aineiston keruun vaiheen jälkeen monografian kirjoittaminen alkaa yleensä jostain sisältöluvusta. Aineiston analysoinnin pohjalta tutkijan täytyy valita kaikista mahdollisista kiinnostavista havainnoista ja löydöksistä jokin sellainen tai sellaisia, joita voidaan pitää vastauksena hyvään tutkimukselliseen kysymykseen. Aineiston avulla perusteltavissa olevan vastauksen tulee tietenkin liittyä siihen ongelmaan, jota tutkijan on ollut tarkoituskin tutkia. Toisaalta sisältölukujen aiheina olevien kysymysten tulee olla mahdollisimman kiinnostavia, ei sellaisia joihin analyysin pohjalta annettavan vastauksen voi ennalta arvata. Lisäksi eri sisältöluvuissa käsiteltävien kysymysten tulee liittyä toisiinsa luontevaksi kokonaisuudeksi, niin että vastaamalla kaikkiin kysymyksiin tutkija on tullut vastanneeksi kirjan pääkysymykseen tai ainakin antaneeksi ainekset, joiden pohjalta perusteltu vastaus voidaan muotoilla.

Tutkimuksesta tehdään siis kirja siten, että löydetään riittävä määrä hyviä kysymyksiä, joihin aineiston analyysi antaa mahdollisuuden vastata. Noiden kysymysten määrä on yhtä kuin kirjaan tulevien sisältölukujen määrä. Jos tyypillinen monografia sisältää ehkä korkeintaan kymmenen lukua, kysymyksiä on siis kahdeksan tai vähemmän. Se tarkoittaa, että aineistosta tehtäviä havaintoja ja löydöksiä ei voi mitenkään raportoida kattavasti. On tehtävä valintoja ja rajauksia. Jos esimerkiksi joku osa-analyysi on tutkijasta äärimmäisen mielenkiintoinen, muttei liity samaan tematiikkaan, on järkevää tehdä siitä vaikka erikseen julkaistava artikkeli.

ALKU KIRJOITETAAN LOPUKSI

Kun tutkimuksen kaikki sisältöluvut on kirjoitettu, ne paketoidaan kirjaksi laatimalla kirjan ensimmäinen ja viimeinen luku, johdanto ja päätäntä. Jo suunnitelmavaiheessa tutkija on toki kirjoittanut projektin ongelmanasettelusta, aineistosta, metodiikasta ja muusta sellaisesta, mutta nyt nämä kaikki raakamateriaalit on syytä päivittää. Tämä käy hyvin esimerkiksi seuraavalla tavalla.

Johdantoluvussa oleva selostus siitä, mikä on tutkimuksen pääongelma ja minkälaisiksi osakysymyksiksi se purkautuu, voidaan koostaa sisältölukujen johdannoissa kullekin luvulle esitetyistä tutkimuskysymyksistä. Kyse ei tietenkään ole pelkästä sisältöluvuissa käsiteltyjen tutkimusongelmien luettelemisesta, vaan tässä vaiheessa kirjoittajalla on vielä paljon valinnan mahdollisuuksia sen suhteen, millainen kirjasta lopulta tulee. Näyttääkö esimerkiksi siltä, että kirjoitettujen lukujen sisältö vastaa tutkimuksen alkuperäistä pääongelmaa? Jos ei, yksinkertaisinta on muotoilla se uudelleen. Usein sisältöluvuissa käsiteltyjen kysymysten joukosta voisi useankin eri asian nostaa kärkeen varsinaiseksi pääkysymykseksi, jolloin muut kirjassa käsitellyt kysymykset muotoillaan siihen nähden alisteisiksi alakysymyksiksi. Tulee siis valita tai vielä kerran tarkistaa aiemmin tehty valinta.

Tähän valintaan vaikuttavat monet seikat. Yhtäältä on varmistettava, että pääkysymys on sellainen, johon tutkimus vastaa riittävän kattavasti ja vakuuttavasti. Jos näin ei ole, voi yrittää rajata kysymystä tarkemmin. Työläin vaihtoehto on paikata todistelussa oleva selkeä aukko kirjoittamalla kokonaan uusi luku eli palaamalla aineiston analyysin ja tulkinnan pariin. Toisaalta voi osoittautua, että joku luvuista käsittelee siinä määrin omanlaistaan ongelmaa, että sitä on vaikea kytkeä pääkysymykseen liittyväksi alakysymykseksi. Toisaalta kahdesta tai useammasta eri pääkysymyksestä koostuva kokonaisuus

ei ole elegantti; se alkaa jo muistuttaa saman aineiston käyttöön perustuvaa satunnaista artikkelikokoelmaa. Yksinkertaisinta on raa'asti pudottaa kokonaisuuteen kuulumaton luku ja pääkysymys pois koko kirjasta.

Toisaalta pääkysymyksen muotoiluun ja valintaan voi vaikuttaa sekin, mille yleisölle tutkija yrittää kirjansa suunnata ja markkinoida. Jos esimerkiksi Suomea käsittelevän tutkimuksen kysymyksenasettelu määritellään hyvin empiirisesti, se tulee suunnatuksi nimenomaan Suomesta ja kyseisestä aihepiiristä kiinnostuneille. Jos kirjoittaja taas ajattelee, että kyseinen tutkimus suomalaista todellisuutta erityistapauksena käyttäen valaisee jotain yleiseurooppalaista tai universaalia kysymystä, kuten yhteiskuntateoriaa tai metodiikkaa, jolla kyseisen kaltaisia ilmiöitä on mielekästä tutkia, kirjan pääkysymys tulee muotoilla sen mukaisesti. Tällaiset valinnat ja muotoilut eivät tietenkään ole mitään jonglööritemppuja, joilla vaikkapa suppeaa ilmiötä hyvin läheltä ja empiristisesti tutkivasta kirjasta tehdään käden käänteessä globaalia yleisöä kiinnostava teoriakirja, vaan pääkysymyksen muotoilulle tulee olla riittävästi katetta itse kirjan sisällössä.

Tutkimuskysymysten muotoilu kirjan johdannossa vaikuttaa myös osaltaan siihen, mihin järjestykseen kirjan sisältöluvut asetetaan. On luontevaa ajatella, että luvuista koostuu loogis-kronologinen kokonaisuus, niin että tietyn kysymyksen esille ottaminen edellyttää vastaamista joihinkin toisiin kysymyksiin. Usein myös tärkeimpään kysymykseen vastaaminen säästetään viimeiseen lukuun ennen päätäntälukua. Toisaalta jos eri luvuissa käsiteltävät kysymykset eivät liity hierarkkisesti toisiinsa, lukujen järjestykseen vaikuttaa myös tekijän ja muiden esilukijoiden arvio siitä, miten vahvoja ja vakuuttavia luvut ovat. Vaikka ensimmäinen luku johdantoluvun jälkeen on usein kuvaileva, niin että tieteelliselle tutkimukselle ominainen analyyttinen ja selittävä ote tiivistyy seuraaviin lukuihin mentäessä, tuo »paalupaikka» on myös

strategisesti tärkeä. Heikoimmaksi arvioitu luku kannattaa ehkä sijoittaa jonnekin kirjan keskivaiheille.

Kun johdantoluku on viimeistä silausta vaille valmis, kirjoittaja voi tehdä myös päätäntäluvun, jossa hän siis kiteyttää sen mitä on saanut vastaukseksi johdannossa esitettyihin kysymyksiin. Tämä käy parhaiten kokoamalla yhteen ne vastaukset, jotka on sisältölukujen päätäntäjaksoissa antanut kyseisissä luvuissa esitettyihin kysymyksiin. Jos näyttää, että näistä vastauksista ei hieman abstraktimmalle tasolle muotoiltunakaan koostu vastausta johdantoluvussa esitettyyn pääkysymykseen, on syytä vielä kerran miettiä, missä vika: tuleeko johdantoluvussa esitettyjä tutkimustehtäviä vai lukujen päätäntäjaksoja muuttaa.

Päätäntäluku on myös hyvä paikka käsitellä sellaista aikaisempaa tutkimusta ja kirjallisuutta, jolle ei löydy luontevaa paikkaa johdantoluvusta. Päätäntäluku on tähän tarkoitukseen myös sillä tavalla kiitollisempi paikka, että kun oman tutkimuksen tuloksistakin voi jo vapaasti puhua, voi paremmin rinnastaa tai kontrastoida oman kontribuutionsa siihen, mitä muut ovat tehneet. Päätäntäluvussa voi olla myös astetta lennokkaampi ja spekulatiivisempi, niin että voi varsinaisen analyysin jälkeen halutessaan esittää hieman pitemmälle meneviä tulkintoja ikään kuin ehdotuksina, joiden tarkempi testaaminen jää myöhemmän tutkimuksen tehtäväksi.

Viimeisimmäksi tulee kuitenkin vielä palata kirjan alkuun, johdantoon ja erityisesti sen ensimmäisiin sivuihin. Erityisesti niistä riippuu, kuinka moni tulee kirjan lukemaan. Jos jo kirjan alku on tylsä tai vaikeaselkoinen eikä lukija saa useita sivujakaan luettuaan selkeää kuvaa siitä, mikä on kirjan keskeinen väite eli lupaus, jonka se antaa lukijalle, hänet on ehkä jo menetetty. Maailmassa on niin paljon tärkeää luettavaa.

HOMOLOGIAN PERIAATE KIRJAN RAKENTEESSA

Kun katsoo tarkemmin tässä esitettyä monografian rakenneperiaatetta, voi huomata, että se noudattaa sisäkkäisen homologian periaatetta. Koko kirjan rakenteessa on nähtävissä sama jako johdantoon, käsittelyosaan ja päätäntäosaan, joista myös yksittäiset luvut koostuvat. Voidaanpa väittää, että samanrakenteisuuden periaate menee vieläkin pitemmälle eli niihin usein väliotsikoilla toisistaan erotettaviin yksittäisen sisältöluvun alajaksoihin, joista luvun käsittelyosa koostuu. Jokaista tällaista alajaksoa voidaan nimittäin ajatella omana kokonaisuutenaan, jossa vastataan omaan, luvun pääkysymykseen vastaamisessa auttavaan kysymykseensä. Näissäkin voi alussa olla kyseisen alajakson kysymyksenasettelun muotoilu, vaikkakin on tavallisempaa, että kunkin alajakson tehtävänasettelu esitetään väitteenä tai hypoteesina, joka todennetaan aineiston esittelyn ja erittelyn kautta.

On aivan mahdollista, että joissakin oppiaineissa tai joillakin laitoksilla ollaan siinä määrin sitouduttu toisenlaiseen tutkimusraportin formaattiin, että tässä esitetyn mallin mukaista työtä ei hyväksyttäisi. Mistään perinteisiä tieteellisen kirjoittamisen käsityksiä ravistelevasta uutuudesta tässä ei kuitenkaan ole kysymys. Niin Suomessa kuin kansainvälisestikin julkaistut kirjat noudattavat lähes poikkeuksetta kyseistä rakennetta. Se taas luultavasti johtuu paitsi kulttuuritradition myötä muotoutuneista konventioista myös jonkinlaisista psykologisista lainalaisuuksista. Lukija ei pysty hahmottamaan kovin pitkää ja monimutkaista järkeilyyn ja argumentaatioon perustuvaa tekstiä yhdellä kertaa, vaan se tulee jakaa mielekkäisiin, jotakuinkin yhdellä kertaa hahmotettavissa oleviin kokonaisuuksiin. Niidenkin sisällä lukijalle täytyy välillä, lukujen aluissa ja lopuissa, muistuttaa mistä ollaan tulossa ja mihin menossa. Tällaiset kokonaisuuksina hahmotettavissa olevat luvut voivat mitaltaan vaihdella

jonkin verran, mutta liian pitkäksi yksittäistä lukua ei voi venyttää, koska jossain vaiheessa ylitetään ainakin keskivertolukijan keskittymiskyky – eli kyky pitää mielessään se kokonaisuus, johon yksityiskohdat tulee suhteuttaa.

Tarkkaa maksimimittaa lukuna koossa pysyvälle kokonaisuudelle on vaikea sanoa, koska se riippuu myös aiheesta, käsiteltävän empiirisen aineiston luonteesta ja kirjoittajan käyttämistä esitystavallisista keinoista, mutta yhden kirjan sisällä lukujen mitta ei voi vaihdella kovin paljoa. Jos esimerkiksi yksi sisältöluku on pituudeltaan kaksinkertainen toisiin nähden, se on todennäköisesti liian pitkä. Kysymys, johon yritetään vastata, kannattaa rajata uudelleen ja kappale kirjoittaa niin, että se vastaa uuteen kysymykseen.

Jos on niin, että tässä kuvattu monografian rakenne on itse asiassa pitkän kirjallisen perinteen mukainen tapa esittää perusteltuja tulkintoja todellisuudesta, voidaan tietenkin kysyä, eikö olisi jo aika uudistaa tieteellisen proosan konventioita. Kuten edellä todettiin, varsinkin 1990-luvun mittaan on esiintynyt paljonkin muotokokeiluja ja keskustelua humanistisen ja yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen esitystavallisista rajoituksista. On esimerkiksi kysytty, millä tavalla perinteinen muoto pönkittää jo aikansa eläneitä käsityksiä tutkimuksen objektiivisuudesta. Tällaiset kysymykset ja pohdinnat ovat sinänsä kiinnostavia, mutta ainakin ensimmäisessä kirjassaan tutkijan kannattaa noudattaa kokeiltuja ja hyväksi havaittuja esitystavallisia ratkaisuja. Tutkimuksen tekemisen ja sen kirjana julkaistuksi saamisen haasteet ovat uransa alussa olevalle kirjoittajalle aivan tarpeeksi. Perinteiset rakenneratkaisutkin jättävät paljon tilaa luovuudelle ja erilaisille tyylillisille valinnoille. Tieteelliseen proosaan on syytä suhtautua kuten muihinkin kirjallisuuden lajityyppeihin: jos lajityypin säännöt rikkoo perusteellisesti, kyse ei ole enää ollenkaan samasta kirjallisuuden lajista, ja eri lajityypeillä on omat lukijakuntansa.

Kirjoittamisen vinkkejä

- Malleja siitä, miten kirjan rakenne eri tasoilla saadaan toimimaan, saa parhaiten lukemalla hyviä kansainvälisiä tai kotimaisia monografioita »sillä silmällä».
- Siirtymät ovat kriittisiä kohtia tutkimuksen rakenteessa. Se, että teksti johtaa lukijan loogisesti jaksosta ja luvusta toiseen, on merkki hyvästä rakenteesta ja selkeästä kysymyksenasettelusta.
- Jos kesken luvun kirjoittaja tuntuu tarvitsevan »aasinsiltoja» eli pitää kertoa, mitä seuraavaksi aikoo kertoa, ratkaisu löytyy tavallisesti ongelmanasettelun puutteiden korjaamisesta.
- Kahden luvun saranakohdassa voi tarvita siirtymää, joka voi periaatteessa olla joko edellisen luvun lopussa tai seuraavan alussa. Napakamman lopun luvulle saa, kun sitä ei päätä viittaukseen seuraavaan lukuun. Siten luontevampi kohta siirtymälle on seuraavan luvun alku. Eli uuden luvun alussa palautetaan lukijalle mieleen, mihin edellisessä luvussa päädyttiin ja johdetaan siitä jatkokysymys, johon uudessa luvussa paneudutaan.

Liite: Transkriptio eli litteraatio

LITTERAATION TARVE

Etenkin haastatteluihin ja nauhoituksiin pohjautuvan laadullisen tutkimuksen kannalta aikaa runsaasti kuluttava ja usein kallis, mutta välttämätön välivaihe on transkriptio eli litteraatio. Tutkijan kentällä tuottama materiaali on aineiston ydin. Tarpeen tullen on kuunneltava haastattelunauha, katsottava video tai palattava alkuperäisiin, käsin kirjoitettuihin havaintoihin.

Aineisto tulee saattaa muotoon, joka sallii sen mahdollisimman helpon käyttämisen. Vähänkin suuremman haastatteluaineiston käsitteleminen pelkästään nauhoilta on käytännössä mahdotonta, sillä nauhojen toistuva kuunteleminen vie liikaa aikaa. Digitaalisetkaan laitteistot eivät auta edes muutaman tunnin aineiston hahmottamista, saati sen hallintaa tutkimuksen tarpeisiin. Aineistossa on liikaa hälyä; niinpä se tulee saattaa muotoon, joka tukee sen selaamista, analysoimista ja luonnollisesti myös hypoteesien testaamista, kun sellaiset on kerran luotu.

Haastattelujen ja esimerkiksi keskustelunauhoitusten tapauksessa tämä tarkoittaa sitä, että aineisto tulee kirjoittaa

tekstimuotoisiksi tiedostoiksi. Videonauhan käsittely tapahtuu tyypillisesti siten, että litteraation oheen liitetään kuvia alkuperäisestä nauhasta. Joskus nämä kuvat piirretään turhien yksityiskohtien poistamiseksi.

Tarkkuudesta

Tutkija on käytännössä enemmän kosketuksissa litteroidun aineiston kuin varsinaisen aineiston kanssa. Niinpä litteraation tarkkuuteen on syytä kiinnittää erityistä huomiota. Periaate on tietysti selvä: kaikessa tieteellisessä tutkimuksessa tarkkuus on hyve, josta ei tule tinkiä. Esimerkiksi haastattelut litteroidaan yleensä mahdollisimman tarkasti. Mitä tarkemmin aineisto on litteroitu, sitä luotettavamman kuvan siitä saa.

Tarkasti litteroidusta aineistosta on myös miellyttävä poimia suoria lainauksia tekstiin, jossa ne toimivat monessa roolissa. Ne voivat esimerkiksi värittää tekstiä. Lisäksi ne voivat toimia todistuksina tutkijan väitteille ja – erityisesti kvalitatiivisessa tutkimuksessa – myös erittelyn kohteina.

Litteraatio on kuitenkin raskas, hidas ja kallis työvaihe. Lisäksi litteraation tarkkuus on lopulta tarkoituksenmukaisuuskysymys, sillä absoluuttista tarkkuutta ei luonnollisesti voida koskaan saavuttaa (vrt. Sandelowski 1994; Poland 1995). Esimerkiksi keskusteluntutkijat tekevät joskus harjoituksen vuoksi erityisiä kuuntelu- ja litteraatioharjoituksia. Neljä–viisi ihmistä voi kuunnella parin lausuman mittaista jaksoa helposti kymmeniä kertoja ja silti päätyä siihen, että kaikkia aineiston yksityiskohtia ei saa paperille.

Litteraatiota aloittaessa joutuukin tekemään monenlaisia ratkaisuja. Ensiksi on ratkaistava, mitä litteroidaan. Lähes kaikessa laadullisessa tutkimuksessa on tarpeetonta edes yrittää litteroida kaikkea aineistoa. Litteroitavaksi päätyy yleensä vain pieni, mutta keskeinen osa aineistosta. Toiseksi on ratkaistava litteraation tarkkuus. Harva tutkimusote lopulta edellyttää yksityiskohtaista litteraatiota.

Viisi tarkkuustasoa: esimerkkejä

Litteraatiot voidaan karkeasti jakaa tarkkuuden mukaan viiteen tasoon. Yksinkertaisin litteraatio pyrkii lähinnä tuottamaan tutkijalle ymmärryksen aineiston keskeisistä piirteistä, monimutkaisin sallii esimerkiksi tiettyjen keskustelijoiden suhteiden tutkimisen suhteessa ruumiin liikkeisiin.

Taso 1: Tavoitteena yleiskuva aineistosta. Tässä keksityssä esimerkissä selvitetään ruoan merkitystä lentoyhtiön valinnassa. Litterointiin sisällytetään vain vastauksen pääkohdat ranskalaisin viivoin.

– haastateltavan mielestä ruoka ei ole keskeinen tekijä lentoyhtiön valinnassa
– silti Lufthansan koneista on jäänyt mieleen hyvä kahvi ja Singaporelta hyvin ajoitettu palvelu
– vastaaja ei pidä amerikkalaisten yhtiöiden ruoasta

Tämä tarkkuustaso riittää useimpiin käytännöllisiin tutkimuksiin. Se riittää mainiosti myös esimerkiksi graduaineiston vähemmän tärkeiden osien litteroimiseen.

Taso 2: Yleiskuvan lisäksi halutaan saada lainauksia. Jos osa aineistosta halutaan litteroida tarkemmin, kannattaa ranskalaisten viivojen sekaan poimia hyviä sitaatteja. Niitä voi myöhemmin käyttää helposti tekstissä.

– haastateltavan mielestä ruoka ei ole keskeinen tekijä lentoyhtiön valinnassa

»En usko, että kukaan valitsee lentoyhtiötä ruoan perusteella. Eikö-hän hinnat, ajat ja reitit ole sittenkin tärkeämpiä asioita. Kai jotkut silti voivat olla kiinnostuneita ruoasta ja palvelusta ja valita yhtiön jossain erikoistapauksessa niiden perusteella. Ehkä jos esimerkiksi joutuu lentämään jatkuvasti, niin sitä yrittää saada vaihtelua rutii-niin vaikka sitten ruoasta etenkin, jos hinnoissa tai lähtöajoissa ei ole eroja.»

– silti Lufthansan koneista on jäänyt mieleen hyvä kahvi ja Singapo-relta hyvin ajoitettu palvelu
– vastaaja ei pidä amerikkalaisten yhtiöiden ruoasta

Tämän tyylin haitta on tietysti, että monesti tutkijan on han-kala tietää, mitä haluaa litteroida tarkemmin, ennen kuin on tehnyt tutkimuksensa. Tämä litteraatiotarkkuus viekin kak-sivaiheiseen työprosessiin, jossa ensin tehdään raakalitteraa-tio Tason 1 mukaan. Kun tulkinta on hahmottunut, palataan aineistoon, josta poimitaan parhaat palat. Ne litteroidaan tar-kasti.

Taso 3: Litterointi »sanatarkasti». Jonkinlaiseksi litteraatiostan-dardiksi laadullisissa yhteiskunta- ja liiketaloustieteissä on vakiintunut »sanatarkka» litterointi. Seuraava esimerkki antaa kuvan tällaisesta litteraatiotasosta. Esimerkki on vuodelta 1994. Siinä haastatellaan metodiasiantuntijaa tämän työtehtä-vistä. Kysymys rivillä 313 kohdistuu Karin projektiin.

313 IK ...miten paljon onks suunnitteluvaiheessa vai Jarin vetämää?
314 Vastaaja Aika pitkälle yhteistyötä mut se on edelleen
315 suunnitteluvaiheessa. On tehty vain yks osa, kun
316 meillä oli se mahdollisuus tehdä. Kokonaisuus on
317 iso projekti, se on edelleen suunnitteluvaiheessa.
318 Varmasti kolme kertaa viikossa on käyty kimpassa,
319 et mitäs nää asiat on ja millasii näkökulmii tarvitaan
321 IK Okei...

Oikean reunan numerointi alkaa litteraation ensimmäiseltä riviltä. Tämä sitaatti on poimittu tiedoston riveiltä 313–321. Rivinumerointi kannattaa tehdä tiedostoon, ei paperitulosteeseen, sillä jos sen upottaa tiedostoon, numerointi pitää kaikki aineistosta poimitut jaksot synkronoituna, olipa kyse aineis-tosta, muistioista tai itse tekstistä.

Tämä tarkkuus riittää lähes kaikkeen tutkimukseen. Usein tyyli on liiankin tarkka. Jos haastatteluista haetaan lähinnä tietoa, on turha litteroida esimerkiksi haastateltavan käyttä-mää murretta. Edellisessä esimerkissä murre ei ole ongelma, sillä puhujat käyttävät helsinkiläistä yleiskieltä.

Taso 4: Keskustelunanalyyttinen litteraatio. Kun tutkitaan vuo-rovaikutusta, ei edellinen tarkkuus riitä, vaan litteraation on oltava huomattavasti yksityiskohtaisempi. Alla on esimerkki keskustelusta, joka käytiin yhden helsinkiläisen tutkimuslai-toksen johtoryhmässä toukokuun viimeisenä päivänä 1995. Litteraation on tehnyt Koskinen. Litteraatiossa puhujat on merkitty vasempaan reunaan. Kaikki litteraatiossa käytetyt merkit ovat erityismerkkejä, esimerkiksi alleviivaus osoittaa painotusta, * hiljaista puhetta, $ nauruääntä ja (h)-merkit niin kutsuttuja sanan sisään sijoittuvia naurupartikkeleita.

Litteraatiossa keskustellaan tulevan kirjan ehdotetusta nimestä, jota muut ovat pitäneet kliseisenä. R on kuitenkin pitänyt sitä niin lennokkaana, että haluaisi sen kirjan nimeksi. Riveillä 684–685 hän esittää yhden perusteluistaan, mikä herättää sarkastisuudellaan muissa hilpeyttä. Litteraatiosta voi seurata, miten L lyö ensin asian vitsiksi (rivi 688), miten V yhtyy äänekkäästi L:n nauruun jo ennen kuin tämä on saa-nut naurunaloituksensa valmiiksi (rivit 690–692) ja miten R:n näin vitsiksi tulkittu perustelu paljastuukin vakavaksi, kun R palaa perusteluunsa (694–695). Kun laitoksen joh-taja E yhtyy R:ään ja R vielä vakuuttelee kirjan hyvyyttä sen »juttujen» tasolla (698–699), seuraa 1,2 sekunnin hiljaisuus

(701), joka riittää rauhoittamaan tilanteen. Niinpä L jatkaa vakavassa sävyssä seuraavaan aiheeseen riveillä 703–704.

```
684 R   Joku, (.) joku saattaa ostaa sen pelkästään
685     nimen per#usteella.#
686     (0.3)
687 V   *Sait tulee [vielä ( )* ]
688 L                [Pettyäks(h)(h)e]e(h)n
689 L   si(h)t [t(h)e s(h)is(h)/ÄL[TÖÖN VAI]
690 V          [$↑HHh,$ [/HOH HOH] HA
691 V   [HA HA     [H A H hah\]
692 L   [HEH HEH[H E H ] HEH\][.hhhh
693 I?                [*$hm hm$* ]  [
694 R                                [/E:i, (.) sehän
695     on hy\vä.
696 L   $°$hh hm$°
697 E   Ei /siitä[tulee ihan hy\ [vä. ]
698 R             [*/Täs täs täs täs[s ä ]hän on pelkästään
699 V             [($HHh hh$)
700 R   hy\v#iä juttuja.#*
701     (1.2)
702 E   Jo[o
703 L     [Mutta >otetaan< /yks vaan kysymys siitä että
704     tota pannaanks tähän jotain muu\ta vi#elä.#
```

Kun litteraatio tehdään näin tarkasti, voidaan ymmärtää vuorovaikutuksen yksityiskohtia. Esimerkiksi yllä nähdään, miten L ja V »liittoutuvat» hetkeksi R:ää vastaan, miten L ja V rakentavat liittonsa yhteisen naurun avulla muutaman sekunnin kymmenyksen sisällä, ja miten E lopulta liittoutuu R:n kanssa ja rauhoittaa tilanteen. Näemme myös tutkijan vaikutuksen tilanteeseen: Koskinen yhtyy L:n ja V:n nauruun vaimeasti rivillä 693. Hänen tekonsa ei kuitenkaan saa ketään reagoimaan, vaan vuorovaikutus rakentuu sillä hetkellä R:n,

L:n ja V:n muodostaman kolmikon ympärille. Näemme myös, miten jotkut osallistujat voivat pysyä toiminnasta sivussa: mukana on myös kuudes henkilö H, joka pysyy hiljaa koko jakson ajan.

Vähempi tarkkuus ei riitä, mikäli halutaan analysoida ihmisten suhteiden ja sosiaalisen organisaation rakentumista vuoro vuorolta. Tällaisen tarkkuuden etu on sen antama elävä kuva vuorovaikutuksesta. Haitta on luonnollisesti litteraation hinta. Lisäksi tällaisen litteraation ymmärtäminen ja hyödyntäminen edellyttää keskustelunanalyysin hyvää tuntemusta.

Taso 5: Videon litteroiminen: katse, ruumiin liikkeet ja teknologia tutkimuksen kohteena. Oheinen esimerkki on vanhasta, mutta yhä kenties tarkimmasta tutkimuksesta, jossa on perehdytty katseen, ruumiinasentojen ja puheen suhteeseen (Goodwin 1981). Esimerkissä kaksi naista keskustelee matkastaan Mount Vernoniin.

Rivit 3–5 on litteroitu siten, että niistä voidaan seurata muutakin kuin verbaalista toimintaa. Puhujan katse on litteroitu puheen yläpuolelle, kuuntelijan alapuolelle. Ehjä linja (____) merkitsee, että henkilö katsoo toista. X kuvaa kohdan, jossa katse saavuttaa toisen. Katseen liikkuminen kuvataan pisterivillä (....). Katseen vetäminen pois keskustelukumppanista kuvataan pilkkurivillä (,,,). Katse, joka osuu *lähes* toiseen kuvataan pienellä y-kirjaimella ja katkoviivalla (– – –).

Esimerkissä tapahtuu seuraavaa. A:n kertoessa kokemuksistaan B paitsi kuuntelee myös katsoo A:ta (rivit 3–5). Kun A vetää puhuessaan katseensa B:stä (rivi 5), B:n katse seuraa toimintaa ja siirtyy pois A:sta. Esimerkki näyttää, miten A ja B koordinoivat toimintansa muutaman sekunnin kymmenyksen tarkkuudella. He tietävät, että saavat toistensa huomion ja kykenevät siirtämään huomionsa toisistaan uuteen kohteeseen puhuessaan.

```
01  A   ...We'd go over to Mount Vernon? And play a
02      ga:me? And see Mount Vernon.

    A's gaze  Eye roll with a head shake
              _____
03            (- - - - - - - )((=0.7 pause))
    B's gaze  _____

    A's gaze  _____.....[X----------
04            Christ i t  w a  [ s [just go:r[geous. It [was so
    B's gaze  _____[_____[_____[_____
    B's body            [Nod  [nod    [nod

    A's gaze        /((katse pois))
    A's gaze  -------,,,,
05  A   beau[tiful. And o u r place [w a s such a dump
    B's gaze  ____[_____[,,,,,,,,/,,,,,,
    B's body      [nod          [nod

    A's gaze
06            [compared [to it.
    B's gaze  [,,,,,,,,,,[,,,,,,
    B's body  [nod      [nod

07            (1.2)
08  B   It really was a dump.
09            (0.5)
10  A   Yeah and I know we paid about the same
11      a-amount...
```

Tämän litteraation kanssa olemme normaalin tieteellisen käytännön äärirajoilla. Tätäkin monimutkaisempia litteraatiomuotoja on kehitetty lähinnä kielen- ja teknologiatutkimuksen tarpeisiin. Lisää mutkikkuutta tuovat myös käännökset ja

intonaation litterointi. Vaikka keskustelunanalyyttinen litterointijärjestelmä onkin pitkälti standardoitu, kehittyy se siis koko ajan uusien tutkimuskohteiden myötä.

Litteraation voikin aina tehdä yhä tarkemmin, sillä kuten todettua, paraskaan litteraatiotarkkuus ei ole lopulta ehdoton. Esimerkiksi keskustelunanalyyttiseen käytäntöön kuuluu, että tutkija viime kädessä työskentelee aina alkuperäisten nauhojen ja videoiden kanssa, ei pelkän litteraation varassa. Tarkimmat aineistot, joita keskustelunanalyytikot ovat tuottaneet, on tuotettu tiettävästi 14 synkronoidun videokameran avulla. Siitä huolimatta kyseessä on tutkimusta varten tehty tallenne, joka ei »tyhjennä» tutkittua ilmiötä.

Litteraatiokonventioita

Vakiintuneita ohjeita litteraation tekemiseen on kehitetty lähinnä vuorovaikutustutkimuksessa. Seuraava litteraatiomerkistö on muokattu keskustelunanalyyttisesta merkistöstä (Jefferson 1984).

(.)	Mikrotauko, jonka pituus on alle 0.1 tai 0.2 sekuntia.
(0.4)	Tauko, jonka pituus on (tässä) 0.4 sekuntia.
'n [she sa]id [But th–]	Päällekkäispuhunnan alku ja loppu.
= [[I'm saying [[But no::	Kaksi puhujaa aloittaa samaan aikaan.
Wha::t	Kaksoispiste kuvaa äänteen pitkittymistä. Jokainen kaksoispiste on 0.1 sekuntia.
.	Putoava äänen kulku.
,	Heikosti putoava äänen kulku.
?	Nouseva intonaatio.
?,	Lievästi nouseva intonaatio.
/ \	Äänen korkeuden nousu ja lasku.

Wha:t	Paino, painokkaasti.
WHAT	Kuuluvasti.
what	Hiljaa, joskus myös °what°.
hhh .hhh .nhh	Kuuluva ulos- ja sisäänhengitys sekä sisäänhengitys nenän kautta. Jokaisen kesto tässä 0.3 sekuntia.
(what)( ) say	Epävarma litteraatio tai litteroijan arvaus.
((door slams))	Ympäristön tapahtuma, joka ei kuulu vuorovaikutukseen; myös litteroijan muut kommentit.
.mt .pt	Kielen klikkaus.
.nff	Niiskaus (sisään hengittäen).
#that's true#	Nariseva ääni (tyypillinen vuoron lopussa).
@what@	Äänen sävyn totaalinen muutos, käytetään esim. toisen puheen lainauksissa.
$what's that$	Nauraen.
W(h)hat	Naurupartikkeli sanan sisällä. Voi olla useita.
he HEH HEH hah	Naurupartikkeleita.
wh–	Katkaisu kesken sanan.
And th( )<	Puhuja katkaisee pidemmän menossa olevan yksikön.
>she said<	Nopeasti.

Ruumiin eleiden ja katseen suuntien litterointiin löytyy omia konventioitaan, joita selostettiin hieman edellä (ks. Goodwin 1981). Teknologiseen tutkimukseen on kehitetty menetelmiä, joiden avulla voidaan tutkia, miten laitteet tulkitsevat ihmisten toimia (ks. Suchman 1987). Lisäksi näistä on tehty uusia sovelluksia esimerkiksi mobiililaitteiden kanssa käytävän vuorovaikutuksen litteroimiseksi (Koskinen 2000; Arminen ja Raudaskoski 2003). Muissa tutkimusotteissa litteraatiomenetelmä pitäisi laatia tutkimuksen tavoitteiden mukaisesti.

Litteraatiotasojen edut ja haitat

Liitteen lopussa olevassa taulukossa on esitetty kootusti edelliset litteraatiotyypit etuineen ja haittoineen. Taso viisi on jätetty tarkoituksella pois. Liiketaloustieteellisessä kirjallisuudessa ei ole nykyisin paljoa esimerkkejä edes tasosta neljä, johon liittyvät arviot on tarkoitettu lähinnä muistutukseksi siitä, että liikaan tarkkuuteen ei kannata pyrkiä ilman erityisiä perusteita.

Taulukko on järjestetty niin, että ensimmäinen sarake kuvaa tutkijan intressin. Taulukkoon on liitetty intressin mukaan tietoa, josta on hyötyä, kun miettii, millaisella tarkkuudella litteraation haluaa tehdä.

- *Ensimmäisenä pääsääntönä voi pitää, että litteraatiotarkkuus pitää valita tutkimuksen tarpeen mukaan. Pikkutarkkaa litteraatiota (taso 4) kannattaa tehdä vain, jos siihen on erityinen syy.*

Tällaisia syitä voivat tarjota teoreettiset intressit, kysymyksenasettelu ja kiinnostus vuorovaikutukseen. Huonompia syitä ovat snobbailu tai pakkomielteinen pyrkimys pikkutarkkuuteen. Tarkimmat litteraatiotekniikat (tasot 4–5) ovat työläitä, ja niiden tarjoaman informaation hyödyntäminen edellyttää keskustelunanalyyttista koulutusta.

- *Toisena pääsääntönä voi pitää, että jo tason 3 mukaiseen litteraatioon pitäisi olla hyvät syyt.*

Jos pitäytyy tasoissa 1 ja 2, on haastateltujen määrän kasvattaminen helppoa: tämä on lähes aina parempi keino parantaa aineiston laatua kuin litteraation tarkentaminen.

Samassa tutkimuksessa voi kombinoida erilaisia litteraatiotasoja tarpeen mukaan. Keskustelunanalyytikot keräävät tyypillisesti monenlaista aineistoa, eivät vain tallenteita vuorovaikutuksesta. Lisäksi he litteroivat useimmiten vain osan vuorovaikutustallenteistaan. Tyypillisesti yksityiskohtaisesti litteroidaan vain 5–15 tuntia vuorovaikutusta, ei esi-

merkiksi 50 tuntia. Etnografisessa tutkimuksessakin tehdään usein kymmeniä haastatteluja, joista yksityiskohtaisesti litteroidaan vain osa.

Laiskuuteen ei silti pidä sortua, sillä tarkkuus on tieteellisen tutkimuksen välttämätön ominaisuus. Edistysaskeleet yhteiskuntatieteissäkin ovat usein paremman aineiston ansiota. Hyväksi esimerkiksi käy juuri keskustelunanalyysi, josta on kasvanut maailmanlaajuinen liike. Se on lisännyt ymmärrystämme vuorovaikutuksesta enemmän kuin käytännöllisesti katsoen mikään muu tutkimusperinne.

Litteraatiotaso ja tutkijan intressi	*Transkription tekemistapa*	*Kauanko yhden nauhalla olevan tunnin purkaminen kestää?*	*Hyviä ja huonoja puolia*	*Mahdollinen teoriasidonnaisuus*	*Muuta*
Taso 1: Saada faktat, näkemykset, tulkinnat ym. esille.	Nauhaa kuunnellessa poimitaan ranskalaisin viivoin keskeiset asiat esille. Näin saadaan nauhasta yleiskuva.	Noin 2 tuntia.	+ Nopea ja tehokas • Sallii N:n nopean kasvattamisen. – Hankala tulkinta epätarkkuuden vuoksi; Tulkintojen tarkistaminen vaikeaa • Litteraatiossa paljon tulkintaa mukana • Raportin elävyys kärsii.	Ei, mutta ei salli vuorovaikutuksen tai kielenkäytön erityispiirteiden analyysia.	Nauhoitusta ei välttämättä tarvita, sillä pelkkä haastattelun aikana tehty »loki» voi riittää. Purkuvaihe jää tällöin pois, mikä nopeuttaa työtä ja laskee sen hintaa.
Taso 2: Saada tason 1 tietojen lisäksi lainauksia raporttia varten.	Muuten kuten tasolla 1, mutta lisäksi litteroidaan tarkemmin jaksot, joissa kiinnostavin aineisto tai nasevimmat sitaatit.	Noin 2–4 tuntia.	+ Tason 1 etujen lisäksi raportin elävöityminen etuna. – Kaksivaiheisuus: litteraation voi tehdä loppuun vasta, kun on jo luonut tulkinnan aineistosta.	Ei, mutta ei salli vuorovaikutuksen tai kielenkäytön erityispiirteiden analyysia.	Edellyttää, että aineisto on nauhalla; sitaatteja ei pystytä purkamaan ilman nauhaa.
Taso 3: Edellisten lisäksi halutaan materiaalia, jonka poimintaa ei voi suunnitella tarkasti etukäteen.	Litteroidaan nauha »sanatarkasti». Yleensä vältetään myös yleiskielistämistä, jotta esimerkiksi murre ja tekniset termit säilyisivät. Joskus litteroidaan myös täytteet, kuten »mm» ja »tota niinku».	Noin 6–12 tuntia riippuen: ihmisten puhenopeudesta, nauhoituksen laadusta, litteroijan kirjoitustekniikasta, nauhalla olevan kielen ymmärrettävyydestä (esim. murteista).	+ Raportoitaessa miellyttävä, kun aineistosta on helppo poimia sitaatteja tekstin raakaversioihin • Elävyys. – Työläys.	Ei, mutta tarkka litteraatio sallii kielenkäytön piirteiden analyysin.	Edellyttää hyvälaatuista nauhaa.
Tasot 4–5: Halutaan selvittää vuorovaikutuksen rakentumista. (Taso 4: ääninauha) (Taso 5: videonauha)	Nauha litteroidaan erityismerkkien avulla sanatarkasti. • *Diskurssianalyysiin* (luku 7) riittää tiettyjen puheen piirteiden litteroiminen. • *Keskustelunanalyysi* (luku 8) vaatii yksityiskohtaisen keskustelulitteraation erikoismerkein.	20–80 tuntia riippuen edellisten lisäksi mm. puhujien määrästä, päällekkäispuhunnan määrästä, nauhan laadusta – paljon olennaisempi tekijä kuin tasolla 3 – sekä halutusta tarkkuudesta: 1) Esimerkiksi naurusta: yleisesti vai naurupartikkeleittain (ks. tason 4 esimerkki)? 2) Erityisen hidasta on videonauhalla olevan ruumiillisen vuorovaikutuksen ja katseen litterointi. 3) Jos videonauhureita on useita, litteraatio hidastuu vastaavassa suhteessa.	+ Näyttää mm. sen, miten ihmiset rakentavat todellisuuksia toisilleen vuoro vuorolta • Kertoo vuorovaikutuksen yksityiskohdista • Ylivertainen konkreettisuus ja tarkkuus sekä elävyys. – Työläs ja hidas tekniikka • Jos ei tutkita vuorovaikutusta, on tämä tarkkuus turha – kyseessä on snobbailu ja turha pedanttisuus, ei perusteltu tarve • Edellyttää diskurssi- tai keskustelunanalyysin tuntemusta • Etenkin keskustelunanalyysia on vaikea yhdistää sen ulkopuolelta tuleviin kysymyksenasetteluihin ja teorioihin.	Ehdottomasti teoriasidonnainen tarkkuus. Erityisesti keskustelunanalyyttisesta litteraatiosta ei hyödy, jollei tunne hyvin keskustelunanalyysin peruskäsitteitä, tavoitteita ja kirjallisuutta.	Nauhoitus ja videointi ovat käytännössä välttämättömiä tarkkuuden ja diskurssi- ja keskustelunanalyysin tutkimusotteen vuoksi. Molemmat lähtevät ajatuksesta, että tutkijoiden tehtävä on löytää diskurssista ja vuorovaikutuksesta piirteitä, ei etsiä jo tunnettuja seikkoja. Videoiden katsominen ja nauhojen kuuntelu ovat analyysin olennainen osa, koska tarkinkin litteraation antaa aina vajavaisen kuvan vuorovaikutuksesta.

Liite: Transkriptio

Lähteet

Abbott, A. (1988) *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor.* Chicago: University of Chicago Press.

Adler, P. A. & Adler, P. (1994) Observational Techniques. Teoksessa N. Denzin ja Y. A. Lincoln (toim.) *Handbook of Qualitative Research.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Alasuutari, P. (1989) *Erinomaista, rakas Watson. Johdatus yhteiskuntatutkimukseen.* Helsinki: Hanki ja jää.

Alasuutari, P. (1999). *Laadullinen tutkimus.* 3. p. Tampere: Vastapaino.

Alkula, T., Pöntinen, S. ja Ylöstalo, P. (1994) *Sosiaalitutkimuksen kvantitatiiviset menetelmät.* Helsinki: WSOY.

Alvesson, M. & Berg, P.-O. (1992) *Corporate Culture and Organizational Symbolism.* Berlin: de Gryuter.

Alvesson, M. & Willmott, H. (1996) *Making Sense of Management: A Critical Introduction.* London: Sage.

Alvesson, M. & Sköldberg, K. (2000) *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research.* London: Sage.

Alvesson, M. & Deetz, S. (2000) *Doing Critical Management Research.* London: Sage.

Anderson, N. (1988) *Kulkumiehet. Hobojen elämää 20-luvun Amerikassa.* A-klinikkasäätiö, Alkoholitutkimussäätiö ja Sosiaalihallitus. Helsinki: Valtion painatuskeskus.

Angrosino, M. V. (1977) Commentary: Informant Anonymity and Scientific Accuracy: The Problem of Pseudonyms. *Human Organization* 36, 214–220.

Arminen, I. & Raudaskoski, S. (2003) Tarjoumat ja tietotekniikan tutkimus. *Sosiologia* 40, 279–296.

Arminen, I. (2004) *Institutional Interaction. Studies of Talk at Work*. Aldershot: Ashgate.

Atkinson, P. & Hammersley, M. (1994) Ethnography and Participant Observation. Teoksessa N. Denzin ja Y. A. Lincoln (toim.) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Bacon, H. (2000) *Audiovisuaalisen kerronnan teoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Barley, S. (1983) Semiotics and the Study of Organizational and Occupational Cultures. *Administrative Science Quarterly* 28, 393–413.

Barley, S. (1986) Technology as an Occasion for Structuring: Evidence from Observations of CT Scanners and the Social Order of Radiology Department. *Administrative Science Quarterly* 31, 78–108.

Battarbee, Katja (2003) Stories as Shortcuts to Meaning. Teoksessa I. Koskinen, K. Battarbee ja T. Mattelmäki (toim.) *Empathic Design*. Helsinki: IT Press.

Bauman, R. (1986) *Story, Performance, and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.

Becker, H. S. (1953) A Note on Interview Tactics. *Human Organization* 12, 31–32.

Becker, H. S. (1970) Field Work Evidence. Teoksessa H. S. Becker *Sociological Work. Method and Substance*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Becker, H. S. (1986) *Writing for Social Scientists*. Chicago: University of Chicago Press.

Becker, H. S. (1998) *Tricks of the Trade: How to Think about Your Research While You're Doing It*. Chicago: University of Chicago Press.

Becker, H. S. & Geer, B. (1957) Participant Observation and Interviewing: A Comparison. *Human Organization* 16, 28–32.

Belbin, R.M. (1993) *Team Roles at Work*. London: Butterworth-Heinemann.

Berger, P. L. & Luckmann, T. (1995) *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen. Tiedonsosiologinen tutkielma*. (Alkup. 1968.) Helsinki: Gaudeamus.

Bergmann, J. R. (1993) *Discreet Indiscretions: The Social Organization of Gossip*. New York: Aldine de Gruyter.

Beyer, H. & Holtzblatt, K. (1998) *Contextual Design: Defining Customer-Centered Systems*. San Francisco: Morgan Kaufmann.

Beyer, J. M. & Trice, Harrison M. (1987) How an Organization's Rites Reveal Its Culture. *Organization Dynamics* 15, 5–24.

Bhaskar, R. (1978) *A Realist Theory of Science*. Brighton.

Biernacki, P. & Waldorf , D. (1979) Snowball Sampling: Problems and Techniques of Chain Referral Sampling. *Sociological Methods and Research* 10, 141–164.

Biggart, N. W. (1989) *Charismatic Capitalism: Direct Selling Organizations in America*. Chicago: University of Chicago Press.

Billig, M. (1992) *Talking of the Royal Family*. London: Routledge.

Bion, W. R. (1972) *Experiences in Groups and Other Papers*. London: Routledge.

Bittner, E. (1975) The Concept of Organization. Teoksessa R. Turner (toim.) *Ethnomethodology. Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin.

Blau, P. M. (1955) *The Dynamics of Bureaucracy*. Chicago: University of Chicago Press.

Blumer, H. (1969) *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.

Bobrow, D. G. ja Whalen, J. (2002) Community Knowledge Sharing in Practice: The Eureka Story. *Reflections: The SoL Journal on Knowledge, Learning, and Change* 4, 47–59.

Boden, D. (1994) *The Business of Talk: Organizations in Action*. Cambridge: Polity Press.

Boje, D. M. (2001) *Narrative Methods for Organizational and Communication Research*. London: Sage Publications.

Bosk, C. (1979) *Forgive and Remember. Managing Medical Failure*. Chicago: University of Chicago Press.

Bradshaw, Y. & Wallace, M. (1991) Informing Generality and Explaining Uniqueness: The Place of Case Studies in Comparative Research. *International Journal of Comparative Sociology* 31, 154–171.

Broms, H. & Gahmberg, H. (1983) Communication to Self in Cultures and Organizations. *Administrative Science Quarterly* 28, 482–495.

Brown, G. (1973) Some Thoughts on Grounded Theory. *Sociology* 7, 1–16.

Bruner, J. S. (1990) *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Burawoy, M. (2003) Revisits: An Outline of a Theory of Reflexive Ethnography. *American Sociological Review* 68, 645–679.

Campbell, D. T. (1975) »Degrees of Freedom» and the Case Study. *Comparative Political Studies* 8, 178–193.

Campbell, D. T. & Stanley, J. C. (1973) *Experimental and Quasi-Experimental Designs for Research*. Chicago, IL: McNally.

Carlson, S. (1969) *Liikkeenjohdon työkenttä. Tutkimus liikkeenjohtajan työtaakasta ja työmenetelmistä*. Helsinki: Weilin+Göös.

Chandler, A. D. (2003) *Strategy and Structure. Chapters in the History of the American Industrial Enterprise*. Washington, D.C.: Beard Books.

Clark, B. R. (1972) The Organizational Saga in Higher Education. *Administrative Science Quarterly* 17, 178–184.

Clifford, J. & Marcus, G. E. (1984) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

Coase, R. (1937) The Nature of the Firm. *Economica* 4, 386–405.

Coleman, J. W. (1994) *The Criminal Elite. The Sociology of White-Collar Crime*. New York: St. Martin's Press.

Collins, H. M. (1985) *Changing Order: Replication and Induction in Scientific Practice*. London: Sage.

Cooper, R. (1986) Organization/Disorganization. *Social Science Information* 25, 299–335.

Cooper, R. (1997) The Visibility of Social Systems. Teoksessa R. Munro ja K. Hetherington (toim.) *The Labour of Division*. London: Blackwell.

Cornfield, D. B. & Sullivan, T. A. (1983) Fieldwork in the Oligopoly: Protecting the Corporate Subject. *Human Organization* 42, 258–263.

Corsino, L. (1987) Fieldworker Blues: Emotional Stress and Research Underinvolvement in Fieldwork Settings. *The Social Science Journal* 24: 275–285.

Cressey, D. R. (1950) *Other People's Money: A Study in the Social Psychology of Embezzlement*. Belmont, CA: Wadsworth.

Czarniawska-Joerges, B. (1992) *Doing Interpretive Studies of Organizations*. Lund: Lund University.

Czarniawska, B. (1995) Narration or Science? Collapsing the Division in Organization Studies. *Organization* 2, 11–33.

Czarniawska, B. (1997) A Narrative Approach to Organization Studies. *Qualitative Research Methods* 43. London: Sage.

Czarniawska, B. (2004) *Narratives in Social Science Research*. London: Sage.

Czarniawska-Joerges, B. & Monthoux, P. Guillet de (1994) *Good Novels, Better Management: Reading Organizational Realities in Fiction*. Chur: Harwood Academic Publishers.

Dahl, O. (1971) *Historiantutkimuksen metodiopin peruspiirteitä*. Helsinki: Weilin+Göös.

Dalton, M. (1959) *Men Who Manage. Fusions of Feeling and Theory in Administration*. New York: John Wiley.

Davenport, T. H. & Prusak, L. (1997) *Information Ecology: Mastering the Information and Knowledge Environment*. New York: Oxford University Press.

Davenport, T. & Prusak, L. (1998) *Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know*. Boston: Harvard Business School Press.

De Vaus, D. A. (2002) *Surveys in Social Research*. London: Routledge.

Douglas, J. D. (1971) *Understanding Everyday Life*. London: Routledge.

Douglas, J. D. (1984) *Creative Interviewing*. Beverly Hills, CA: Sage.

Duneier, M. (1992) *Slim's Table*. Chicago: University of Chicago Press.

Dunford, R. (2000) Key Challenges in the Search for the Effective Management of Knowledge in Management Consulting Firms. *Journal of Knowledge Management* 4, 295–302.

Easterby-Smith, M., Thorpe, R. & Lowe, A. (2002) *Management Research: An Introduction*. London: Sage.

Edwards, R. (1979) *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*. New York: Basic Books.

Eisenhardt, K. M. (1989) Building Theories from Case Study Research. *Academy of Management Review* 14, 532–550.

Emerson, R. M. (1991) Case Processing and Interorganizational Knowledge: Detecting the »Real Reasons» for Referrals. *Social Problems* 38, 198–212.

Emerson, R. M. & Pollner, M. (1988) On the Users of Members' Responses to Researchers' Accounts. *Human Organization* 47, 189–198.

Emerson, R. M., Frets, R. I. & Shaw, L. L. (1995) *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: University of Chicago Press.

Engeström, Y. (1998) *Kehittävä työntutkimus*. Helsinki: Edita.

Erikson, K. T. (1967) A Comment on Disguised Observation in Sociology. *Social Problems* 14, 366–373.

Eräsaari, L. (1995) *Kohtaamisia byrokraattisilla näyttämöillä*. Helsinki: Gaudeamus.

Fairclough, N. (1997) *Miten media puhuu*. Tampere: Vastapaino.

Festinger, L., Riecken, H. W. & Schachter, S. (1956) *When Prophecy Fails*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Firth, A. (toim.) (1995) *The Discourse of Negotiation: Studies of Language in the Workplace*. Oxford: Pergamon Press.

Forsman, S. (1997) *Hintastrategiat ja hintakilpailukyky elintarvikealan maaseutuyrityksissä*. Helsinki: Maatalouden taloudellinen tutkimuslaitos.

Foucault, M. (1989a) *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Routledge.

Foucault, M. (1989b) *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.

Foucault, M. (1998) *Seksuaalisuuden historia*. Helsinki: Gaudeamus.

Fox, S. (1996) Viral Writing: Deconstruction, Disorganization and Ethnomethodology. *Scandinavian Journal of Management* 12, 89–108.

France, A. (1944) *Pikku Pietari*. Suom. J. A. Hollo. Helsinki: Tammi.

Freidson, E. (1981) *Doctoring Together: A Study of Professional Social Control*. Chicago: The University of Chicago Press.

French, W. L. & Bell, C. H. (1975) *Organisaation kehittäminen.* Helsinki: Weilin+Göös.

Gabriel, Y. (2000) *Storytelling in Organizations: Facts, Fictions, and Fantasies.* Oxford: Oxford University Press.

Gadamer, H.-G. (1986) *Hermeneutik. Wahrheit und Methode.* Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

Garfinkel, H. (1967) *Studies in Ethnomethodology.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Geertz, C. (1973) Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture. Teoksessa C. Geertz *The Interpretation of Culture.* New York: Basic Books.

Geertz, C. (1995) *After the Fact: Two Countries, Four Decades, One Anthropologist.* Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Ghauri, P. N., Grønhaug, K. & Kristianslund, I. (1995) *Research Methods in Business Studies: A Practical Guide.* New York: Prentice Hall.

Glaser, B. G. & Strauss, A. L. (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research.* New York: Aldine de Gruyter.

Goffman, E. (1971) *Arkielämän roolit.* (Alkup. 1959.) Porvoo: WSOY.

Goffman, E. (1997) *Minuuden riistäjät. Tutkielma totaalisista laitoksista.* (Alkup. 1963). Riihimäki: Mielenterveyden keskusliitto.

Gold, R. (1958) Rules of Sociological Field Observations. *Social Forces* 36, 217–223.

Goodwin, C. (1981) *Conversational Organization: Interaction between Speakers and Hearers.* New York: Academic Press.

Gorden, R. L. (1980) *Interviewing: Strategy, Techniques, and Tactics.* Homewood: Dorsey Press.

Gouldner, A. W. (1955) *Patterns of Industrial Bureaucracy.* The Free Press: Glencoe, Ill.

Greimas, A. J. (1980) *Strukturaalista semantiikkaa.* Helsinki: Gaudeamus.

Grey, C. (1999) We Are All Managers Now/We Always Were: On the Development and Demise of Management. *Journal of Management Studies* 36, 561–586.

Grönfors, M. (1982) *Kvalitatiiviset kenttätyömenetelmät.* Helsinki: WSOY.

Gubrium, J. F. & Buckholdt, D. R. (1977) *Toward Maturity.* San Francisco: Jossey-Bass.

Gubrium, J. F. & Holstein, J. A. (toim.) (2002) *Handbook of Interview Research: Context and Method.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Gummesson, E. (2000) *Qualitative Methods in Management Research.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Gumperz, J. J. & Hymes, D. (toim.) (1964) *The Ethnography of Communication.* Washington, D.C.: American Anthropological Association.

Halle, D. (1984) *America's Working Man: Work, Home, and Politics among Blue-Collar Property Owners.* Chicago: University of Chicago Press.

Hammersley, M. & Atkinson, P. (1995) *Ethnography: Principles in Practice.* London: Routledge.

Harper, D. (1992) Small N's and Community Case Studies. Teoksessa C. C. Ragin ja H. S. Becker (toim.) *What is a Case? Exploring the Roundations of Social Inquiry.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hatch, M. J. (1993) The Dynamics of Organizational Culture. *Academy of Management Review* 18, 657–694.

Heinonen, V. (1998) *Talonpoikainen etiikka ja kulutuksen henki. Kotitalousneuvonnasta kuluttajapolitiikkaan 1900-luvun Suomessa.* Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Heiskala, R. (2000) *Toiminta, tapa ja rakenne. Kohti konstruktionistista synteesiä yhteiskuntateoriassa.* Helsinki: Gaudeamus.

Helén, I. (1997) *Äidin elämän politiikka. Naissukupuolisuus, valta ja itsesuhde Suomessa 1880-luvulta 1960-luvulle.* Helsinki: Gaudeamus.

Hentilä, S. (1995) »Mein Gott, sehän on Wilfried-setä!» DDR:n arkistot ja Itä-Saksan kipeä lähihistoria. Teoksessa T. Soikkanen (toim.) *Lähihistoria. Teoriaan, metodologiaan ja lähteisiin liittyviä ongelmia.* Turku: Turun yliopiston Poliittisen historian tutkimuksia 1.

Heritage, J. (1996) *Harold Garfinkel ja etnometodologia.* Helsinki: Gaudeamus.

Hilbert, R. A. (1980) Covert Participant Observation. On Its Nature and Practice. *Urban Life* 9, 51–78.

Hirsjärvi, S. & Hurme, H. (2004) *Tutkimushaastattelu. Teemahaastattelun teoria ja käytäntö.* Helsinki: Yliopistopaino.

Hodson, R. (1991) The Active Worker. Compliance and Autonomy at the Workplace. *Journal of Contemporary Ethnography* 20, 47–78.

Hodson, R. (1999) *Analyzing Documentary Accounts.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Hodson, R. (2001) *Dignity at Work.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hodson, R. ym. (1993) Is Worker Solidarity Undermined by Autonomy and Participation? Patterns from the Ethnographic Literature. *American Sociological Review* 58, 398–416.

Hofstede, G. (1982) *Culture's Consequences. International Differences in Work-Related Values.* Beverly Hills: Sage.

Homan, R. (1991) *The Ethics of Social Research.* London: Longman.

Home, N. (1989) *Kyläkaupan kuolema ja eloonjääminen. Valikoituminen lopettavaksi tai jatkavaksi myymäläksi maaseudun päivittäistavarakaupassa.* Helsinki: Helsinki School of Economics.

Hosking, D. M. (1988) Organizing, Leadership, and Skillful Process. *Journal of Management Studies* 25, 147–166.

Hosking, D. M., Dachler, H. P. ja Gergen, K. J. (toim.) (1999) *Management and Organization: Relational Alternatives to Individualism.* Ashgate: Aldershot.

Houtkoop-Steenstra, H. (2000) *Interaction and the Standardized Survey Interview: The Living Questionnaire.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hunter, A. (1993) Local Knowledge and Local Power. Notes on the Ethnography of Local Community Elites. *Journal of Contemporary Ethnography* 22, 36–58.

Hyväri nen, M. (1994) *Viimeiset taistot.* Tampere: Vastapaino.

Hyytiä, R. (2004) *Ennen kuin kamera käy.* Helsinki: Taideteollinen korkeakoulu.

Jackall, R. (1988) *Moral Mazes: The World of Corporate Managers.* New York: Oxford University Press.

Jacobs, J. (1964) *The Death and Life of Great American Cities.* Harmondsworth: Penguin.

Jefferson, G. (1984) Transcript Notation. Teoksessa Atkinson, J. M. and J. Heritage (toim.) *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.

Johnson, P. & Duberley, J. (2000) *Understanding Management Research: An Introduction to Epistemology.* London: Sage.

Jokinen, E. (1996) *Väsynyt äiti. Äitiyden omaelämäkerrallisia esityksiä.* Helsinki: Gaudeamus.

Järvinen, I.–R. & Knuuttila, S. (toim.) (1982) *Kertomusperinne. Kirjoituksia proosaperinteen lajeista ja tutkimuksesta.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Järvinen, J. & Järvinen, A. (1996) *Tutkimustyön metodeista.* Tampere: Opinpaja Oy.

Kakkuri-Knuuttila, M.-L. (1997) *Taloustieteiden tieteenfilosofiset perusteet.* Helsinki: Helsingin kauppakorkeakoulu.

Kalela, J. (2000) *Historiantutkimus ja historia.* Helsinki: Gaudeamus.

Kangasharju, H. (1991) *Neuvottelu keskusteluna. Piirteitä ja vuorovaikutusstrategioita.* Helsinki: Helsingin kauppakorkeakoulu, kielten laitos.

Karlöf, B. & Östblom, S. (1993) *Benchmarking. Tuottavuudella ja laadulla mestariksi.* Espoo: Weilin+Göös.

Karp, D. A. (1980) Observing Behavior in Public Places: Problems and Strategies. Teoksessa W. B. Shaffir, R. A. Stebbins ja A. Turowetz (toim.) *Fieldwork Experience. Qualitative Approaches to Social Research.* New York: St. Martin's Press.

Kasanen, E., Lukka, K. & Siitonen, A. (1993) The Constructive Approach in Management Accounting. *Journal of Management Accounting Research* 5, 243–264.

Katila, S. (2000) *Moraalijärjestyksen rajaama tila. Maanviljelijä-yrittäjäperheiden selviytymisstrategiat.* Helsinki: Helsinki School of Economics and Business Administration.

Kimmel, Allan J. (1996) *Ethical Issues in Behavioral Research: A Survey.* Cambridge, MA: Blackwell.

Kincaid, H. & Bright, M. (1957) The Tandem Interview: A Trial of the Two-Interviewer Team. *Public Opinion Quarterly* 21, 304–312.

Kondo, D. K. (1990) *Crafting Selves: Power, Gender, and Discourses of Identity in a Japanese Workplace.* Chicago: University of Chicago Press.

Kong-Ming New, P. (1956) The Personal Identification of the Interviewer. *American Journal of Sociology* 62, 213–214.

Kortteinen, M. (1992) *Kunnian kenttä. Suomalainen palkkatyö kulttuurisena muotona.* Hämeenlinna: Hanki ja Jää.

Korvajärvi, P., Järvinen, R. & Kinnunen, M. (1990) *Muutokset kiireen keskellä. Seurantatutkimus muutoksista toimihenkilöiden työpaikoilla 1980-luvulla.* Tampere: Tampereen yliopisto.

Koskinen, I. (1997) Harvainvalta ja kollektivismi asiantuntijatyön johtamisessa. *Hallinnon tutkimus* 16, 209–224.

Koskinen, I. (1998) Tiimit ja johtamisen organisoituminen asiantuntijatyössä. *Hallinnon tutkimus* 18, 19–32.

Koskinen, I. (1999) *Managerial Evaluations at the Workplace.* Helsinki: Hakapaino.

Koskinen, I. (2000) Workplace Studies: An Ethnomethodological Approach to Computer-Supported Cooperative Work. A Plenary speech. *Nordic Interactive meeting* in Helsinki, March 31, 2000.

Koskinen, I. (2001) Työpaikan organisaatio ja tekstit jäsentämässä johtajien kokouspuhetta. Teoksessa Johanna Ruusuvuori, Markku Haakana ja Liisa Raevaara (toim.) *Institutionaalinen vuorovaikutus. Keskustelunanalyyttisia tutkimuksia.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kroeber, A. L. & Kluckhohn, C. (1952) *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions.* Cambridge, MA: Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology.

Krueger, R. A. & Casey, M. A. (2000) *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Kuisma, M. (1995) *Kylmä sota, kuuma öljy. Neste, Suomi ja kaksi Eurooppaa 1948–1979.* Helsinki: WSOY.

Kunda, G. (1992) *Engineering Culture: Control and Commitment in a High-Tech Corporation.* Philadelphia: Temple University Press.

Kuula, A. (1999) *Toimintatutkimus. Kenttätyötä ja muutospyrkimyksiä.* Tampere: Vastapaino.

Kuusterä, A. (1995) *Aate ja raha. Säästöpankit suomalaisessa yhteiskunnassa 1822–1994.* Helsinki: Otava.

Kuusterä, A. (1997) *Markan matkassa. Suomen rahajärjestelmän historiaa 1840–1997.* Helsinki: Valtioneuvoston kanslia.

Kuusterä, A. (2002) *Lähellä ihmistä. Osuuspankkitoiminta 100 vuotta.* Helsinki: Otava.

Latour, B. (1991) Drawing Things Together. Teoksessa M. Lynch ja S. Woolgar (toim.) *Representation in Scientific Practice.* Cambridge, MA: The MIT Press.

Latour, B. & Woolgar, S. (1986) *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts.* (Alkup. 1979.) Princeton, NJ: Princeton University Press.

Lehtonen, T.-K. (1999) *Rahan vallassa. Ostoksilla käyminen ja markkinatalouden arki.* Helsinki: Tutkijaliitto.

Le Roy Ladurie, E. (2003) *Montaillou. Ranskalainen kylä 1294–1324.* Helsinki: Otava.

Lévi-Strauss, C. (1967) *Structural Anthropology.* Garden City, N.Y.: Doubleday.

Leznoff, M. (1956) Interviewing Homosexuals. *American Journal of Sociology* 62, 202–204.

Lieberson, S. (1985) *Making It Count: The Improvement of Social Research and Theory.* Berkeley: University of California Press.

Lieberson, S. (1992) Small N's and Big Conclusions: An Examination of the Reasoning in Comparative Studies Based on a Small Number of Cases. Teoksessa C. C. Ragin ja H. S. Becker (toim.) *What is a Case? Exploring the Roundations of Social Inquiry.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lijphardt, A. (1971) Comparative Politics and the Comparative Method. *American Political Science Review* 65, 682–693.

Lijphart, A. (1975) The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research. *Comparative Political Studies* 8, 158–177.

Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985) *Naturalistic Inquiry.* Newbury Park, CA: Sage.

Locke, K. (2001) *Grounded Theory in Management Research.* London: Sage.

Lofland, J. (1976) *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis.* Belmont, CA: Wadsworth.

Lukka, K., Kasanen, E. & Siitonen, A. (1993) The Constructive Approach in Management Accounting Research. *Journal of Management Accounting Research* 1993, 241–264.

Lynch, M. (1985) *Art and Artifact in Laboratory Science. A Study of Shop Work and Shop Talk in a Research Laboratory.* London: Routledge and Kegan Paul.

Lyotard, J.-F. (1985) *Tieto postmodernissa yhteiskunnassa.* Tampere: Vastapaino.

Manderbacka, K. (1998) *Questions on Survey Questions on Health.* Stockholm: Swedish Institute for Social Research.

Manzo, J. F. (1996) Taking Turns and Taking Sides: Opening Scenes from Two Jury Deliberations. *Social Psychology Quarterly* 59, 107–125.

Marshak, R. J. (1998) A Discourse on Discourse: Redeeming the Meaning of Talk. Teoksessa D. Grant, T. Keenoy ja C. Oswick (toim.) *Discourse and Organization.* London: Sage.

Marshall, C. & Rossman, G. B. (1989) *Designing Qualitative Research.* Newbury Park: Sage.

Martin, J. (1992) *Cultures in Organizations: Three Perspectives.* New York: Oxford University Press.

Maurice, M. (1979) For a Study of »The Societal Effect»: Universality and Specificity in Organization Research. Teoksessa C. J. Lammers ja D. J. Hickson (toim.) *Organizations Alike and Unlike.* London: Routledge.

Maynard, D. W. (1984) *Inside Plea Bargaining: The Language of Negotiation.* New York: Plenum.

McCarl, R. (1985) *The District of Columbia Fire Fighters' Project. A Case Stydy in Occupational Folklife.* Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press.

Mechstroth, T. W. (1975) »Most Different Systems» and »Most Similar Systems». A Study in the Logic of Comparative Inquiry. *Comparative Political Studies* 8, 132–157.

Meriläinen, S. (2001) *Changing Gendered Practices.* Helsinki: Helsinki School of Economics Press.

Merry, S. E. (1984) Rethinking Gossip and Scandal. Teoksessa Black, D. (toim). *Toward a General Theory of Social Control.* New York: Academic Press, 271–302.

Merton, R. K., Fiske, M. & Kendall, P. L. (1990) *The Focused Interview: A Manual of Problems and Procedures.* (Alkup. 1956.) New York: Free Press.

Merton, R. K. (1957) *Social Theory and Social Structure.* Glencoe, Ill.: The Free Press.

Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1985) *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods.* Beverly Hills: Sage.

Milgram, S. (1974) *Obedience to Authority: An Experimental View.* New York: Harper ja Row.

Miller, G. (1991) *Enforcing the Work Ethic: Rhetoric and Everyday Life in a Work Incentive Program.* Albany: State University of New York Press.

Mills, C. W. (1990) *Sosiologinen mielikuvitus.* (Alkup. 1959, 1. suomennos 1982.) Helsinki: Yliopistopaino.

Mintzberg, H. (1973) *The Nature of Managerial Work.* New York: Harper ja Row.

Morgan, G. (1997) *Images of Organization.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Morgan, G. & Smircich, L. (1980) The Case for Qualitative Research. *Academy of Management Review* 5, 491–500.

Morrill, C. (1995) *The Executive Way. Conflict Management in Corporations.* Chicago: University of Chicago Press.

Munro, R. (1999) Cultural Performance of Control. *Organization Studies* 20, 619–640.

Mykkänen, J. (2001a) Eliittihaastattelu. *Politiikka* 43, 108–127.

Mykkänen, J. (2001b) Inside Rationality: The Division of Labour in a Parliamentary Party Group. *Journal of Legislative Studies* 7, 92–121.

Mäkelä, K. (1990) *Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta.* Helsinki: Gaudeamus.

Niiniluoto, I. (1983) *Tieteellinen päättely ja selittäminen.* Otava: Helsinki.

Niiniluoto, I. (1984) *Johdatus tieteenfilosofiaan. Käsitteen- ja teorianmuodostus.* Otava: Helsinki.

Nonaka, I. & Takeuchi, H. (1999) *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation.* New York: Oxford University Press.

O'Connor, E. (1999) Minding the Workers. The Meaning of »Human» and »Human relations» in Elton Mayo. *Organization* 6, 223–246.

Olson, L. M. (1995) Record Keeping Practices: Consequences of Accounting Demands in a Public Clinic. *Qualitative Sociology* 18, 45–70.

Orr, J. E. (1996) *Talking about Machines: An Ethnography of a Modern Job.* Ithaca, NY: ILR Press.

Ouchi, W. (1981) *Theory Z.* Reading, MA: Addison-Wesley.

Paalumäki, A. (2004) *Keltaisella johdetut. Artefaktit, johtaminen ja organisaation kulttuurinen identiteetti.* Turku: Turun kauppakorkeakoulu.

Palmer, I. & Hardy, C. (2000) *Thinking About Management.* London: *Sage.*

Panula, J. (2000) *Hämärän taakse. Marketologian minuutta etsimässä.* Jyväskylä: Atena.

Parker, M. (2000) *Organisational Culture and Identity.* London: Sage.

Pelto, P. J. & Pelto, G. H. (1978) *Anthropological Research: The Structure of Inquiry.* Cambridge: Cambridge University Press.

Peltonen, T. (1995) *Ura ja merkityksen punos.* Helsinki: Helsingin kauppakorkeakoulun kuvalaitos.

Peltonen, T. (1998) *Expatriate Experience and Career: Studies on Cross-Cultural Transfers, Modern Ordering and the Limits of Career Management in Multinational Corporations.* Helsinki: Helsinki School of Economics and Business Administration.

Peltonen, T. (1999a) Finnish Engineers Becoming Expatriates: Biographical Narratives and Subjectivity. *Studies in Cultures, Organizations and Societies* 5, 265–295.

Peltonen, T. (1999b) Colonial Forces in »Global HRD». Paper presented at the 1st Critical Management Studies Conference, UMIST, Manchester, UK.

Peltonen, T. (2003) Failure of Knowledge Creation and Learning: A Critical Poststructuralist Reading of a Benevolent Discourse. *Nordic Organization Studies* 5, 51–72.

Peltonen, T. & Lehto, J. (1999) Asiantuntijuus puheen ja vuorovaikutuksen tuotteena: ekonomien koodi ryhmähaastattelun kulussa. *Hallinnon tutkimus* 18, 4–18.

Peräkylä, A. (1990) *Kuoleman monet kasvot. Identiteettien tuottaminen kuolevan potilaan hoidossa.* Tampere: Vastapaino.

Peters, T. J. & Waterman, R. H. Jr. (1988) *In Search of Excellence. Lessons from America's Best-Run Companies.* (Alkup. 1982.) New York: Harper ja Row.

Pfeffer, J. (1981) *Power in Organizations.* Cambridge, Mass.: Ballinger.

Pfeffer, J. (1989) A Political Perspective on Careers. Teoksessa M. Arthur ym. *Handbook of Career Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pike, K. L. (1954) *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior.* Glendale, CA.

Poland, B. D. (1995) Transcription Quality as an Aspect of Rigor in Qualitative Research. *Qualitative Inquiry* 1, 290–310.

Prasad, A. (1997) The Colonizing Consciousness and Representations of the Other: A Postcolonial Critique of the Discourse of Oil. Teoksessa P. Prasad, A. Mills, M. Elmes ja A. Prasad (toim.) *Managing the Organizational Melting Pot: Dilemmas of Workplace Diversity.* Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.

Propp, V. J. (1958) *Morphology of the Folktale.* Bloomington, IN: Indiana University Press.

Pugh, D., Hickson, D., Hinings, C. & Turner, C. (1968) The Context of Organizational Structures. *Administrative Science Quarterly* 14, 65–105.

Ragin, C. C. (1989) *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies.* Berkeley: University of California Press.

Ragin, C. C. & Becker, H. S. (toim.) (1992) *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rasilainen, A. (1995) Lähdekritiikki ja todistusharkinta. Teoksessa T. Soikkanen (toim.) *Lähihistoria. Teoriaan, metodologiaan ja lähteisiin liittyviä ongelmia.* Turku: Turun yliopiston Poliittisen historian tutkimuksia 1.

Reason, P. & Bradbury, H. (2001) *Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice.* London: Sage.

Renvall, P. (1947) *Historiantutkimuksen työmenetelmät. Teoriaa, käytäntöä, tavoitteita suomalaiseen ainekseen sovellettuina.* Porvoo: Werner Söderström.

Richardson, L. (2000) Writing: A Method of Inquiry. Teoksessa N. Denzin ja Y. A. Lincoln (toim.) *Handbook of Qualitative Research.* 2. painos. Thousand Oaks, CA: Sage.

Riessman, C. Kohler (1987) When Gender is Not Enough. Women Interviewing Women. *Gender and Society* 1, 172–207.

Risberg, A., Tienari, J. & Vaara, E. (2003) Making Sense of a Transnational Merger: Media Texts and the (Re)construction of Power Relations. *Culture and Organization* 9, 121–137.

Robinson, W. S. (1951) The Logical Structure of Analytic Induction. *American Sociological Review* 16, 812–818.

Roethlisberger, F. J. & Dickson, W. J. (1939) *Management and the Worker: An Account of the Research Program Conducted by the Western Electric Company, Hawthorne Works, Chicago.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Roos, J.-P. (1987) *Suomalainen elämä. Tutkimus tavallisten suomalaisten elämäkerroista.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Rothschild, J. & Whitt, J. A. (1986) *The Cooperative Workplace. Potentials and Dilemmas of Organizational Democracy and Participation.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rowlinson, M. ja Hassard, J. (1993) The Invention of Corporate Culture: A History of the Histories of Cadbury. *Human Relations* 46, 299–327.

Roy, D. (1965) The Role of the Researcher in the Study of Social Conflict: A Theory of Protective Distortion of Response. *Human Organization* 24, 262–271.

Sacks, H. (1992) *Lectures on Conversation.* Cambridge: Blackwell.

Sacks, H., Schegloff, E. A. & Jefferson, G. (1974) A Simplest Systematics for the Organization of Turn Taking in Conversation. *Language* 50, 696–735.

Salzer-Mörling, M. (1998) As God Created the Earth... A Saga that Makes Sense? Teoksessa D. Grant, T. Keenoy ja C. Oswick (toim.) *Discourse and Organization.* London: Sage.

Sandelowski, M. (1994) Notes on Transcription. *Research in Nursing and Health* 17, 311–314.

Schegloff, E. A. (1968) Sequencing in Conversational Openings. *American Anthropologist* 70, 1075–1090.

Schegloff, E. A. (1992) On Talk and Its Institutional Occasions. Teoksessa P. Drew ja J. Heritage (toim.) *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings.* Cambridge: Cambridge University Press.

Schein, E. H. (1987) *Organizational Culture and Leadership.* San Francisco: Jossey-Bass.

Schwartzman, H. B. (1993) *The Meeting: Gatherings in Organizations and Communities.* New York: Plenum.

Schatzman, L. & Strauss, A. L. (1973) *Field Research. Strategies for a Natural Sociology.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Scott, W. R. (1965) Field Methods in the Study of Organizations. Teoksessa J. G. March (toim.) *Handbook of Organizations.* Chicago: Rand McNally.

Seale, C. (1999) *The Quality of Qualitative Data.* London: Sage.

Sekaran, U. (2000) *Research Methods for Business: A Skill-Building Approach.* New York: John Wiley.

Selznick, P. (1946) *TVA and the Grass Roots: A Study in the Sociology of Formal Organization.* Berkeley.

Shenhav, Y. & Weitz, E. (2000) The Roots of Uncertainty in Organization Theory: A Historical Constructivist Analysis. *Organization* 7, 373–401.

Silverman, D. (1988) Laadullisen tutkimuksen kuusi sääntöä – postromanttinen näkökulma. *Sosiologia* 25, 257–268.

Silverman, D. (1995) *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analysing Talk, Text and Interaction.* London: Sage.

Silverman, D. (1997a) *Qualitative Research: Theory, Method and Practice.* London: Sage.

Silverman, D. (1997b) Studying Organizational Interaction: Ethnomethodology's Contribution to the »New Institutionalism». *Administrative Theory and Praxis* 19, 178–195.

Silverman, D. (1998) Qualitative Research: Meanings of Practices? *Information Systems Journal* 8, 3–20.

Smigel, E. O. (1964) *The Wall Street Lawyer: Professional Organization Man?* The Free Press: New York.

Smircich, L. (1983) Concepts of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science Quarterly* 28, 339–358.

Smircich, L. & Stubbart, C. (1985) Strategic Management in an Enacted World. *Academy of Management Review* 10, 724–738.

Sociology Writing Group (1994) *A Guide to Writing Sociology Papers.* New York: St. Martin's Press.

Soikkanen, T. (toim.) (1995) *Lähihistoria. Teoriaan, metodologiaan ja lähteisiin liittyviä ongelmia.* Turku: Turun yliopiston Poliittisen historian tutkimuksia 1.

Soikkanen, T. (1995) Historiankirjoituksen »etulinja» reaaliaikaan. Teoksessa T. Soikkanen (toim.) *Lähihistoria. Teoriaan, metodologiaan ja lähteisiin liittyviä ongelmia.* Turku: Turun yliopiston Poliittisen historian tutkimuksia 1.

Sorjonen, M.-L., Peräkylä, A. & Eskola, K. (toim.) (2001) *Keskustelu lääkärin vastaanotolla.* Tampere: Vastapaino.

Spradley, J. P. (1979) *The Ethnographic Interview.* New York: Holt, Rinehart ja Winston.

Spradley, J. P. (1980) *Participant Observation.* New York: Holt, Rinehart and Winston.

Strati, A. (2000) *Theory and Method in Organization Studies: Paradigms and Choices.* London: Sage.

Strauss, A. L. (1987) *Qualitative Analysis for Social Scientists.* Cambridge: Cambridge University Press.

Strauss, A. L. & Corbin, J. (1990) *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques.* Newbury Park, CA: Sage.

Suchman, L. A. (1987) *Plans and Situated Actions: The Problem of Human-Machine Communication.* Cambridge: Cambridge University Press.

Sullivan, M. A., Queen, S. A. & Patrick, R. C. Jr. (1958) Participant Observation as Employed in the Study of a Military Training Program. *American Sociological Review* 23, 660–667.

Symon, G. & Cassell, C. (toim). (1998) *Qualitative Methods and Analysis in Organizational Research. A Practical Guide.* London: Sage.

Tarasti, E. (1992) *Johdatusta semiotiikkaan. Esseitä taiteen ja kulttuurin merkkijärjestelmistä.* Helsinki: Gaudeamus.

Taylor, F. W. (1914) *Tieteellisen liikkeenhoidon periaatteet.* Hämeenlinna: Karisto.

ten Have, P. (1999) *Doing Conversation Analysis: A Practical Guide.* London: Sage.

Thiétart, R.-A. ym. (toim.) (2001) *Doing Management Research: A Comprehensive Guide.* London: Sage.

Thomas, R. J. (1993) Interviewing Important People in Big Companies. *Journal of Contemporary Ethnography* 22, 80–96.

Thompson, P. (2000) *The Voice of the Past: Oral History.* Oxford: Oxford University Press.

Tilly, C. (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons.* New York: Russell Sage Foundation.

Timonen, P. (2002) *Pyykillä. Arkinen järkeily ja ympäristövastuullisuus valinnoissa.* Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.

Torstendahl, R. (1991) *Bureaucratisation in Northwestern Europe, 1880–1985: Domination and Governance.* London: Routledge.

Townley, B. (1994) *Reframing Human Resource Management: Power, Ethics and the Subject at Work.* London: Sage.

Trice, H. M. & Beyer, J. M. (1984). Studying Organizational Cultures Through Rites and Ceremonials. *Academy of Management Review* 9, 653–669.

Tuckman, B. & Jensen, M. (1977) Stages of Small Group Development Revisited. *Group and Organization Studies* 2, 419–427.

Turner, R. H. (1953) The Quest for Universals in Sociological Research. *American Sociological Review* 18, 604–611.

Tyler, S. A. (1984) Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document. Teoksessa J. Clifford ja G. E. Marcus (toim.) *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography.* Berkeley: University of California Press.

van Maanen, J. (1988) *Tales of the Field: On Writing Ethnography.* Chicago: University of Chicago Press.

Vasama, P.-M. ja Vartia, Y. (1980) *Johdatus tilastotieteeseen.* Helsinki: Gaudeamus.

Vehviläinen, S. (2001) *Ohjaus vuorovaikutuksena.* Helsinki: Gaudeamus.

Virkkunen, J. ym. (1999) *Muutoslaboratorio. Uusi tapa oppia ja kehittää työtä.* Helsinki: Työministeriö.

Watson, T. J. (1994) *In Search of Management: Culture, Chaos and Control in Managerial Work.* London: Routledge.

Watters, J. K. & Biernaci, P. (1989) Targeted Sampling: Options for the Study of Hidden populations. *Social Problems* 36, 416–430.

Weber, M. (1964) *The Theory of Social and Economic Organization.* Koonnut ja kääntänyt Talcott Parsons. New York: The Free Press.

Weick, K. E. (1995) *Sensemaking in Organizations.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Welch, C., Marschan-Piekkari, R., Penttinen, H. & Tahvanainen, M. (2002) Corporate Elites as Informants in Qualitative International Business Research. *International Business Review* 11, 611–628.

Wenger, E. (1999) Communities of Practice and Social Learning Systems. *Organization* 7, 225–246.

West, J. (1961) *Plainville, U.S.A.* (Alkup. 1945.) New York: Columbia University Press.

White, H. (1992) Cases Are for Identity, for Exploration, or for Control. Teoksessa C. C. Ragin ja H. S. Becker (toim.) *What is a Case? Exploring the Roundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.

Whitley, R. (1991) The Social Construction of Business Systems in East Asia. *Organization Studies* 12, 1–28.

Whyte, W. Foote (1973) *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: University of Chicago Press.

Williams, R. (1981) *Culture*. London: Fontana Press.

Wolcott, H. F. (1984) *The Man in the Principal's Office: An Ethnography*. Prospect Heights, Ill.: Waveland.

Woodward, J. (1958) *Management and Technology*. London: HMSO.

Woodward, J. (1965) *Industrial Organization: Theory and Practice*. London: Oxford University Press.

Yeager, P. C. & Kram, K. E. (1990) Fielding Hot Topics in Cool Settings: The Study of Corporate Ethics. *Qualitative Sociology* 13, 127–148.

Yin, R. K. (2003) *Case Study Research: Design and Methods*. (Alkup. 1984.) Thousand Oaks, CA: Sage.

Zimmerman, D. H. (1975) Fact as a Practical Accomplishment. Teoksessa R. Turner (toim.) *Ethnomethodology*. Harmondsworth: Penguin.

Zuckerman, H. (1972) Interviewing an Ultra-Elite. *Public Opinion Quartely* 36, 159–175.

Laadullisten tutkimusmenetelmien merkitys kauppatieteissä on lisääntynyt viimeisten 20 vuoden aikana. Yritysorganisaatiot ovat entistä joustavampia ja monikulttuurisempia, kuluttajien subjektiivisten valintojen merkitys taloudessa on kasvanut, ja kauppatieteissä on tapahtunut samanlainen kulttuurinen käänne kuin muissakin ihmistieteissä. Laadullisten menetelmien opetuksessa on kuitenkin käytetty lähinnä sosiologista kirjallisuutta, sillä kauppatieteiden erityiskysymyksiin perehtynyttä suomenkielistä oppikirjamateriaalia on ollut vähän.

Laadulliset menetelmät kauppatieteissä paikkaa tätä aukkoa. Kirjan ote on metodologinen. Se esittelee laadullisen tutkimuksen taustalta löytyviä ajattelutapoja, tutkimusprosesseja, tärkeimpiä tapoja tuottaa aineistoja sekä johtopäätösten tekemistä. Se käsittelee myös tutkimuseettisiä kysymyksiä ja laadullisen tutkimuksen kirjoittamista.

Kirjassa esitellään perinteisten tutkimusotteiden lisäksi myös esimerkiksi narratiivista ja diskurssianalyyttistä tutkimusta ja osoitetaan, miten näillä tutkimusotteilla voidaan tuottaa merkittävää uutta tietoa yrityksistä ja liikkeenjohtamisesta.

Kirja on tarkoitettu ensisijaisesti gradua ja lopputyötä suunnitteleville opiskelijoille sekä jatko-opiskelijoille. Sitä voidaan hyödyntää kauppatieteiden ohella myös yhteiskunta- ja kasvatustieteissä, joissa tutkitaan organisaatioita.

Tekijät ovat kokeneita opettajia. Ilpo Koskinen on teollisen muotoilun professori Taideteollisessa korkeakoulussa. Pertti Alasuutari on sosiologian professori ja Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitoksen johtaja Tampereen yliopistossa. Tuomo Peltonen on Oulun yliopiston johtamisen professori.

kansi: grayling des